

Jødene som ble
innlagt i sykehus for
å unngå deportasjon

Kåre Olsen

Michael Skjelderup

Michael is a publication series named after professor *Michael Skjelderup* (1769-1852), one of the fathers of Norwegian medicine. He was born in Hof, Vestfold in Norway as the son of a priest, and was raised in the Norwegian countryside. Because of severe speech disturbances as a boy he did not get proper schooling, but was at last accepted as an apprentice in an apothecary's dispensary in the city of Fredrikstad at the age of 16. During his youth he tried through hard work and by means of an intensive self-discipline to overcome his handicap, and he really succeeded, except for in stressed situations.

Lacking a student examination, an academic training seemed out of question, in spite of his obvious bright mind. However, in 1789 he was admitted to the new Surgical Academy in Copenhagen, where academic qualifications were not required.

From now on, his career flourished. He passed the surgical examination with the highest grade in 1794, entered positions in Copenhagen hospitals and at the University, where he defended his doctoral thesis in 1803 and was appointed professor in 1805.

The first University in Norway was founded in Christiania (now: Oslo) in 1811. Medical teaching was supposed to commence from the very beginning, and from 1814 the new medical faculty could offer medical training. Michael Skjelderup was appointed its first professor 1813, and started his teaching, mainly in anatomy in the fall of 1814, after a dramatic war time sea voyage from Denmark across the waters of Skagerrak where hostile Swedes fired at his swift sailing vessel.

As a University pioneer, he became active in several medical fields. Among other achievements, he published an authoritative textbook in forensic medicine in 1838. When he resigned in 1849, eighty years old, he had seen all Norwegian trained medical doctors in his lecture room.

Skjelderup was instrumental in building a scientific medical community in Christiania. Together with his University colleague Frederik Holst (1791-1871) he founded the first Norwegian medical journal *Eyr*, named after a Norse medical goddess, in 1826. A reading club of physicians established in 1826 was formalized into an association in 1833, the still existing Det norske medicinske Selskab (The Norwegian Medical Society), which over the decades to come played an important role in the development of the health services and of a national medicine.

Michael is devoted to the memory of the man who first realized the importance of a regular, national medical publication activity in Norway and implemented his ideas in 1826. *Michael* is published by the same association as was founded by Michael Skjelderup and his colleagues – Det norske medicinske Selskab.

Michael

2022; 19: Supplement 30

Publication Series of The Norwegian Medical Society

Kåre Olsen

Jødene som ble innlagt i sykehus for å unngå deportasjon

Michael 2022; 19: Supplement 30

Tidsskriftet *Michael* redigeres etter redaktørplakaten. Alt som publiseres, representerer forfatterens synspunkter. Disse samsvarer ikke nødvendigvis med redaksjonens eller Det norske medisinske Selskaps synspunkter, med mindre dette kommer særskilt til uttrykk.

Michael er et tidsskrift med åpen tilgang (open access) som publiseres elektronisk samtidig med papirutgaven. Alt innhold, både i ordinære utgaver og supplement, publiseres under Creative Commons-lisensen CC BY-ND 4.0. Det innebærer at forfatterne har kopirettighetene og at alle kan kopiere og distribuere artikler i *Michael* i hvilket som helst medium eller format og til et hvilket som helst formål. Artiklene må gjengis uendret og med kildeangivelse. Dersom man bearbeider eller legger til noe i artikkelen, kan den endrede artikkelen ikke distribueres.

Tidsskriftet *Michael* er medlem av Committee on Publication Ethics (COPE) – www.publicationethics.org. Tidsskriftet *Michael* følger retningslinjene derfra og fra Vancouvergruppen (International Committee of Medical Journal Editors) – www.icmje.org. Tidsskriftet *Michael* er medlem av Fagpressen (www.fagpressen.no) og Tidsskriftforeningen (www.tidsskriftforeningen.no).

Henvendelser om boka kan rettes til forfatteren Kåre Olsen, e-post: kaol52@outlook.com

Forfatteren har mottatt støtte fra Stiftelsen Fritt Ord.

Forsidebildet: *Ullevål sykehus 1926. Utsnitt av foto. Fotograf Anders Beer Wilse. Byhistorisk samling, Oslo Museum. Lisens: CC0 1.0.*

The Norwegian Medical Society 2022
P.o.box 1152 Sentrum
N-0107 Oslo

ISBN 978-82-92871-74-4
ISSN 1894-0080

Denne boken er et supplement til tidsskriftet *Michael* ISSN 1893-9651.

Design and graphic production: 07 Media – 07.no, Norway, 2022

Forord

Jeg tok hovedfag i historie i 1980 og tilbrakte deretter mitt arbeidsliv de neste drøyt 40 årene i Riksarkivet. Der oppbevares store mengder arkivmateriale, bl.a. mye som ble skapt av norske NS-myndigheter og tyske okkupasjonsmyndigheter under 2. verdenskrig. Jeg hadde tidligere ikke vært spesielt opptatt av krigshistorien, men i Riksarkivet fikk jeg fra 1987 i oppgave å besvare forespørsler fra norske krigsbarn, altså personer som var født under krigen som resultat av forhold mellom norske kvinner og tyske soldater. Nå søkte en del av disse om lag 10 000 barna opplysninger om sine tyske fedre og sin tidlige barndom. I løpet av seks-sju år behandlet jeg om lag 600 slike forespørsler og ble kjent med forhold som var ganske ukjente både for meg og for folk flest. Temaet hadde tidligere vært lite forsket i og var preget av flere myter, bl.a. at barna ikke var resultat av normale forhold mellom menn og kvinner, men av et kynisk rasepolitisk avlsprosjekt i regi av SS-organisasjonen *Lebensborn*. Jeg skjønnte at det var behov for å få fram seriøse opplysninger om bakgrunnen for denne gruppa av norske borgere. Dette førte til at jeg gjennomførte et forskningsprosjekt som bl.a. resulterte i ei bok om temaet.¹

Arbeidet med historien til de norske krigsbarna førte til at jeg også generelt ble mer interessert i krigstida som historisk tema, men fortsatt med mest oppmerksomhet på ulike sosiale sider ved okkupasjonsårene. Som ledd i mitt virke i Riksarkivet arbeidet jeg en tid med å gjøre arkivet etter Statspolitiet lettere tilgjengelig for bruk. Dette var NS-regimets politiske politi og bl.a. ansvarlig for gjennomføringen av aksjonene mot jødene fra høsten 1942. Arkivet etter Statspolitiet inneholder da også materiale som utgjør sentrale kilder for opplysninger om disse aksjonene.

Spesielt arbeidet med arkivet etter Statspolitiet resulterte i at jeg ble mer interessert i historien om aksjonene mot jødene, en annen historie fra krigen som ikke hadde fått den oppmerksomhet jeg mente den fortjente. Det er også et slektskap mellom historien om krigsbarna og aksjonene mot jødene. Den tyske interessen for både de norske krigsbarna og jødene hadde sin

1 Olsen (1998)

bakgrunn i nazistenes vektlegging av rasepolitiske hensyn i befolkningspolitikken. De var på den ene side interessert i å holde kontroll med krigsbarna ut fra det som kan kalles for *positive eugeniske hensyn* i betydningen å fremme vekst i folkegrupper som de mente var rasemessig verdifulle. På den annen side arbeidet de aktivt for å utrydde jødene ut fra det som kan kalles for *negative eugeniske hensyn*, altså å fjerne folkegrupper som en anså som rasemessig uønsket i samfunnet. Også denne sammenhengen mellom temaene krigsbarn og aksjonene mot jødene bidro til at jeg med tida ønsket å arbeide mer også med ulike aspekt ved aksjonene mot jødene.

Etter hvert var det riktignok blitt publisert en del om disse aksjonene, men mest om jødene som ble arrestert, deportert og drept. Det bestialske forsøket på å utrydde jødene er utvilsomt det mest alvorlige og dystre som har skjedd i nyere norsk historie. Det var dermed også riktig å legge hovedvekt på selve deportasjonene og drapene. Historien om aksjonene mot jødene inneholdt imidlertid også andre sider som ikke hadde fått særlig oppmerksomhet.

De over 700 jødene som ble deportert, utgjorde om lag en tredjedel av samtlige jøder i Norge. Det vil si at om lag to tredjedeler av jødene på ulike måter «slapp unna» ved aksjonene, mens det kan virke som om mange i dag mener at de fleste jødene ble deportert og at det bare var et mindretall som hadde overlevd aksjonene.

Her mente jeg det var aktuelt å nyansere bildet. Jeg startet derfor et eget forskningsprosjekt der jeg ville forsøke å kartlegge ulike forhold som bidro til at jøder unngikk å bli arrestert og deportert. Flesteparten av de som «slapp unna», gjorde dette ved at de på ulike måter flyktet over grensa til Sverige. Andre unngikk å bli arrestert på grunn av at norske og tyske myndigheter hadde visse kriterier for hvem aksjonene skulle omfatte. De som bare hadde én eller to jødiske besteforeldre, og som ble regnet som «kvartjøder» og «halvjøder», skulle ikke arresteres, i hvert fall ikke foreløpig. Det samme gjaldt for jøder som var «arisk gift», altså gift med en ikke-jøde. De ble arrestert og holdt internert i Norge, men ikke deportert. Jøder som kunne dokumentere at de var f.eks. svenske borgere, kunne også unngå arrestasjon og i noen tilfeller også få tillatelse til å forlate landet på lovlig vis. Det var en del slike unntak for mindre grupper. Dessuten var det noen få som holdt seg i skjul eller gikk «under radaren» som jøder til krigens slutt.

Jeg startet i 2014 opp et systematisk arbeid med å samle opplysninger om jøder som ikke ble arrestert. Hensikten var å kunne si noe mer om omfang og om de ulike mekanismene som var i funksjon her. Etter å ha arbeidet en tid med dette, så jeg en tendens i opplysningene som jeg fattet interesse for. Jeg merket meg at overraskende mange jøder ble innlagt i sykehus i tida rundt aksjonene fra oktober 1942. Enkelte var innlagt i lengre tid, andre i kort tid før de rømte fra sykehuset og flyktet til Sverige.

Etter å ha vurdert disse funnene, fant jeg at sykehusinnleggelsene kunne utgjøre et tema som fortjente et eget arbeid. I 2015 bestemte jeg meg derfor for å legge til side den opprinnelige planen for prosjektet og heller bare gå nøyere inn på sykehusinnleggelser. Temaet ble da innleggelse i sykehus for å unngå å bli tatt ved aksjonene mot jødene. Foruten de som ble innlagt i sykehus, forekom det også at jøder fikk ligge hjemme med legeattest på at de var for syke til å bli arrestert. Også slike forhold har jeg tatt for meg, men hovedvekten ligger på sykehusinnleggelser.

Denne boka er resultatet av arbeidet. Ut fra det materialet som er samlet, kunne teksten ha vært atskillig større i omfang. Jeg kunne ha presentert flere enkelthistorier, og gått nærmere inn på enkelthistoriene som presenteres. I skrivefasen har ulike utkast variert i størrelse, men jeg har endt opp med det som her presenteres. Om jeg hadde tatt med flere enkelthistorier, kunne framstillingen lett ha fått et preg av «katalog» med nærmest leksikalske opplysninger om enkeltsaker, noe jeg ikke ønsket.

En del av enkelthistoriene som her presenteres, har også tidligere vært omtalt i bøker og artikler. Dette er imidlertid første gang temaet med innleggelse av jøder i sykehus blir presentert i sammenheng med vekt på legenes rolle og forsøk på å finne systematiske mønstre i innleggelser. For de fleste historiene har jeg dessuten brukt nye kilder, bl.a. pasientjournaler fra en rekke sykehus. Her må det understrekes at hovedfokuset ved bruk av opplysninger fra journalene har vært på pasientenes situasjon som jøder og hvordan sykehuspersonalet opptrådte i så måte. De fleste innlagte jøder var trolig også innlagt med falske diagnoser, slik at det kan være tvilsomt om de i det hele kan betraktes som ordinære pasienter.

Det er flere ulike aktører som presenteres her. De jødiske pasientene har selv sagt en hovedrolle, men deler den med helsepersonalet som risikerte mye ved å legge inn jøder som pasienter. En tredje aktør er NS-myndighetene med Statspolitiet som arbeidet for å få arrestert og deportert flest mulig jøder. I framstillinger av aksjonene og deportasjonene har det gjerne vært lagt vekt på at dette ble gjennomført av norsk politi. Det har til dels også blitt skapt et inntrykk av at det norske folk dermed var medansvarlige for deportasjonene. I så måte er det mulig at bl.a. historiene som her viser at helsepersonale stilte opp og gjorde sitt ytterste for at jøder kunne slippe unna, kan bidra til å nyansere dette bildet.

Av helsepersonale som her omtales, står legene sentralt. Dette er da også naturlig idet det var legene som var ansvarlige for innleggelsene, det var de som skrev pasientjournaler, rapporter og brev og som politiet forholdt seg til når de kontaktet sykehus. Dermed er det også legene som blir mest synlige på hjelpersiden. Det er likevel klart at innsatsen til sykehusenes øvrige personale med pleiere, vaktmestre m.v., var en forutsetning for at alle disse innleggelsene

av jøder var mulig. Bak hver sykehuslege som fikk innlagt en jødisk pasient ved sin avdeling, sto det kanskje ti øvrige medarbeidere som sluttet opp om innleggelsen, selv om de trolig visste at det dreide seg om illegal aktivitet.

Jeg har vært alene om dette arbeidet og er dermed også ansvarlig for innholdet. Samtidig er det mange som har vist interesse og på ulike måter støttet meg. Jeg må rette en stor takk til alle disse. Det gjelder følgende som har lest og kommentert utkast til enkeltkapitler underveis: Bente Hartvigsen, Irene Levin, Margit Løyland, Gerd Mordt, Hege Brit Randsborg, Leif Thingsrud og Roger Tronstad. En spesiell takk til Eli Fure, Rolf Kirschner og Øyvind Ødegaard som har lest og kommentert en tidlig versjon av hele manuset. En stor takk også til Erlend Hem som i slutfasen av manusarbeidet bidro til å forbedre framstillingen og ved å utfordre meg med kritiske spørsmål og luke bort språklige unoter. Jeg må dessuten takke følgende for verdifulle samtaler og tips: Vibeke Kieding Banik, Bjarte Bruland, Dag Harald Claes, Synne Corell, Kjersti Dybvig, Per Ole Johansen, Jan G. Langfeldt, Irene Levin, Sidsel Levin, Kathrine Lund, Frode Sæland, Lill Fanny Sæther og Mats Tangestuen.

Under arbeidet med kildeinnsamling har jeg vært avhengig av bistand fra en rekke institusjoner. Kolleger i Riksarkivet har behandlet et utall søknader om adgang til arkivmateriale med taushetsbelagt informasjon og med å finne fram materiale. Da det oppsto problemer med tilgang til pasientjournaler ved ett sykehus, fikk jeg også god bistand fra Arkivverkets juridiske stab og forskningsseksjon samt verdifull rådgivning fra Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). Mange takk! Andre institusjoner som må takkes, er Byarkivet i Oslo ved Cecilie Lintoft for fin service, Bergen byarkiv, Trondheim byarkiv, IKA-Trøndelag, Jødisk museum i Oslo, Jødisk museum i Trondheim, Norges hjemmefrontmuseum, Norsk folkemuseum, Oslo universitetssykehus og Statsarkivet i Tromsø. Takk også til flere andre institusjoner som arbeidet velvillig, men uten hell, med å finne aktuelt arkivmateriale.

Når et slikt arbeid utføres ved siden av full jobb, sier det seg selv at mye er utført på fritida. Jeg må takke Arkivverket som innvilget en søknad om å ta ut en del arbeidstid til prosjektet innen en ordning med rett til selvvalgt forskning. Det var dessuten viktig for framdriften i arbeidet at Stiftelsen Fritt Ord innvilget en søknad om arbeidsstipend. Det gjorde at jeg i en periode kunne ta permisjon fra min stilling i Riksarkivet for å arbeide konsentrert med bokmanuset. Derfor, mange takk også til Stiftelsen Fritt Ord.

Oslo, juni 2022

Kåre Olsen

Innhold

Innledning	11
Om lag 150 jøder innlagt i sykehus under aksjonene	16
Jøder i sykehus uten å være registrert som pasienter?	19
Et dødelig spill mellom jøder og Statspolitiet	22
Statspolitiets tiltak overfor «syke» jøder	23
Positivt utfall for mange	30
Eksempler på ulike typer innleggelser	33
Josef Meirowitz	33
Herman Feldmann og Willy Schermann	35
Sara Rebekka Davidsen og Ferdinand Samuel	35
Lina Schapow	37
Innleggelser i ulike typer sykehus	40
Somatiske sykehus	41
Tønsberg – Moritz Geller, Gitel Aasen og Gjertrud Scharff.	42
Elverum – Idar Levin	48
Trondheim – Marcus Bermann	52
Narvik – Oscar Bernstein	54
Tuberkulosesanatorier	63
Talvik tuberkulosehjem – Hugo Adler	63
Luster sanatorium – Isak Eidenbom	72
Meråker tuberkulosehjem – Nicolay Glück	77
Midtstuen sanatorium – Cecilie Bernstein	78
Vardåsen sanatorium – Tora Gittel Levin og Idar Dworsky	80
Respekt for tuberkulosebasillen	81

Psykiatriske avdelinger og sykehus	82
Harald Claes	84
Herman Steinfeld.	93
Sara Levin	96
Psykiatrisk pasient – flere unngikk deportasjon, men ingen garanti .	99
Betydningen av familieforhold	105
Hanna, Betty og Cecilie Jaschzik.	106
Henriette Levin og hennes barn	108
Jødiske pasienter ikke innlagt i sykehus.	120
Isak Laks	121
Meinhold Mühlfelder.	122
Isidor Gabbe	122
Familien Ullmann i Moss	123
Arthur og Elfriede von Halle.	124
Gisela Wilmersdoerffer.	127
Fordeler ved å ligge «syk» hjemme?	129
Aktive jøder, tafatte myndigheter og gode hjelpere	131
Statspolitiet stadig på etterskudd.	131
Menneskelige hensyn fra myndighetene?	132
Jødene satt ikke passive og ventet på å bli tatt.	137
Viktig med gode kontakter	142
Helsepersonell stilte opp.	143
Hjelp til jøder – et ledd i motstandsarbeid?	147
Sykehusinnleggelse – én av flere måter å unnsnippe deportasjon. . . .	148
Kilde og litteraturfortegnelse	150
Forkortelser	150
Arkivmateriale	150
Internett	152
Aviser	153
Litteratur.	153
Liste over 150 jøder innlagt i sykehus fra høsten 1942.	156
Emneregister	160
Navneregister	163

Innledning

Den 24. november 1942 ble den jødiske enka Henriette Levin (1867–1947) innlagt i Diakonhjemmet sykehus i Oslo.² Dette skjedde en snau måned etter at nazimyndighetene den 26. oktober 1942 hadde iverksatt sin storstilte aksjon for å utrydde det jødiske innslaget i det norske folk. Da skulle voksne, jødiske menn arresteres. Bare to dager etter at Henriette Levin var blitt innlagt, kom storaksjonen for også å ta jødiske kvinner og barn.

Ved innleggelsen noterte overlege Olaf Bang (1890–1972) følgende om henne: «*I løpet av det siste året er hennes 4 sønner blitt arrestert og dette og meget annet har tatt svært på nerverne hennes så hun nu er svært nervøs, søvnløs og deprimert.*» Henriette Levin fikk ligge i sykehuset gjennom aksjonen 26. november. Noen dager senere, den 7. desember, noterte overlegen i hennes journal: «*Under sengeleie med sedativa har hun sovet bedre, og stort sett angitt velbefinnende. Forsvant plutselig fra avdelingen i formiddag. Utskrives.*»

Den 30. november ble Henriette Levins datter, Rebekka Brandt Stovner (1893–1968), også innlagt i Diakonhjemmet, samme sykehus som sin mor.³ Hun var gift med en ikke-jøde og var trolig derfor ikke forsøkt arrestert ved aksjonen fire dager før. Etter innleggelsen noterte overlege Bang i hennes journal: «*De siste tiders hendelser har tatt svært på nerverne hennes. Hun har gått i en stadig angst, har vært søvnløs og er nu helt nedfor.*» Den 7. desember skrev Olaf Bang sin siste innførsel i Rebekka Stovners journal: «*Har etter sedativa sovet bedre, og angitt velbefinnende. Forsvant plutselig fra avdelingen i formiddag. Utskrives.*»

Mor og datter rømte fra samme sykehus på samme dag, og overlegen registrerte flukten i deres pasientjournaler med nær identisk ordbruk. I midten av desember 1942 passerte de grensa til Sverige, og mye tyder på at dette var et godt planlagt fluktopplegg.

² SAO/PAO-0304 Diakonhjemmet sykehus, Fa-238, sykejournal nr. 1325/42

³ Ibid, sykejournal nr. 1324/42

Historiene til Henriette Levin og Rebekka Stovner var på ingen måte enestående. Overlege Olaf Bang var også bare én av mange norske leger og andre helsearbeidere som gjorde sitt for å hindre at jøder ble arrestert ved nazimyndighetenes aksjoner fra høsten 1942. Dette skjedde ved at jøder ble innlagt i sykehus med falske eller overdrevne diagnoser eller lå mer eller mindre «syke» hjemme etter å ha fått utstedt legeerklæringer.

Det er etter hvert blitt skrevet mye om aksjonene mot de norske jødene, både om de som ble tatt og deportert for å bli drept og om de som unnslett ved å flykte til Sverige. Jøder som ble ansett som syke, enten innlagt i sykehus eller hjemme, og som av den grunn gjerne ikke ble arrestert og deportert, har derimot til nå ikke fått særlig grundig omtale.

Det er likevel skrevet noe om temaet. Den første var trolig den jødiske kvinne Elsa Dickman (1918–2005). Hun publiserte i 1946 boka *Korsveien*.⁴ Dette var en roman, men det er tydelig at forfatteren skrev mye om egne opplevelser. Bokas hovedperson, ei ung kvinne, var blitt innlagt ved et katolsk sykehus i Oslo da aksjonene mot jødiske kvinner og barn ble satt i verk i slutten av november 1942. Selv var Elsa Dickman blitt innlagt ved det katolske sykehuset Vor Frue Hospital i Oslo den 25. november 1942.⁵ Hun rømte fra sykehuset den 1. desember 1942 og kom til Sverige et par uker senere. Også romanens fortelling om flukten fra sykehuset ligger nær opp til det som framgår av det tyske sikkerhetspolitis rapport om forfatterens flukt.

Elsa Dickmans roman er nokså alene i sin sjanger når det gjelder bøker om dette temaet. Enkelthistorier om jøder som ble innlagt i sykehus i forbindelse med aksjonene fra høsten 1942, er omtalt i en rekke bøker og artikler. Noen, som Robert Levin (1912–1996) og Herman Sachnowitz (1921–1978), har fortalt om egne opplevelser, mens andre enkelthistorier er omtalt av andre forfattere i biografier, lokalhistoriske bøker og artikler m.v. Temaet er også blitt omtalt mer generelt i bøker som Oskar Mendelsohns (1912–1993) verk om jødernes historie i Norge, Ragnar Ulsteins (1920–2019) bok *Jødar på flukt*, Per Ole Johansens (f. 1945) *Oss selv nærmest* og Bjarte Brulands (f. 1969) bok *Holocaust i Norge*, som også omtaler sykehusinnleggelser.⁶

Dette er den første mer samlede framstillingen om emnet. Jeg forsøker å gi en oversikt over antallet jøder som ble innlagt som pasienter i sykehus som ledd i bestrebelsene på ikke å bli tatt ved aksjonene fra høsten 1942. Rent metodisk er dette krevende bl.a. fordi det i ettertid er vanskelig å skille

4 Dickman (1946)

5 RA/S-1329 Statspolitiet, Db 53, sak O.V. j.nr. 208/43

6 Mendelsohn (bind 2, 1986); Johansen (1984); Ulstein (1995) og Bruland (2017)

mellom hvem som var virkelige pasienter og hvem som ble innlagt med falske diagnoser. Etter gjennomgang av utallige arkivdokumenter og andre opplysninger gir jeg likevel et anslag om omfanget av innleggelser. Bruk av bl.a. arkivet etter NS-regimets politiske politi, Statspolitiet, har vært viktig. Dessuten har det være mulig å nytte opplysninger fra pasientarkiv ved en rekke sykehus etter at regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) ga tillatelse til innsyn for dette formålet. Tilgang til bl.a. slike arkiv har også gjort det mulig å presentere en rekke enkelthistorier som illustrerende eksempler på hvordan innleggelser, opphold, og i mange tilfeller flukt, foregikk.

Denne typen kildemateriale gir spesielle utfordringer. Enten det gjelder pasientjournaler eller Statspolitiets opplysninger fra f.eks. avhør av sykehuspersonale eller familie og naboer til jøder, må en ta hensyn til at store deler av opplysningene kan være bevisst feilaktige for å lede politiet på galt spor. Tilsvarende kan gjelde f.eks. rapportene fra avhør av jødiske pasienter som greide å flykte til Sverige. I den grad de i det hele tatt opplyste noe om sykehusopphold da de ble avhørt av norske flyktningemyndigheter, kan rapportene være preget av at de ikke ville si noe som kunne sette sykehuspersonale som hjalp dem, i fare om opplysningene skulle havne hos myndighetene i Norge. Her gjelder altså ikke uten videre at samtidige kilder nødvendigvis er mer pålitelige enn senere beretninger. Etter krigen var det ikke lenger farlig å fortelle åpent og sannferdig om hva som hadde foregått ved innleggelse, sykehusopphold og eventuell flukt. Dermed kan det være grunn til å feste vel så mye lit til slike opplysninger fra ettertida. Samtidig må en da være bevisst at slike etterkrigsberetninger, enten det gjelder opplysninger gitt i f.eks. søknader om fangeerstatning eller i bøker og avisintervjuer, kan være preget av at de tidligere jødiske pasientene ikke husket hva som virkelig hadde foregått eller at de bevisst eller ubevisst endret noe på framstillingen i forhold til fakta.

Sykehusinnleggelser er hovedtema i boka, men her presenteres også eksempler på at jøder lå i sine hjem med legeattester på at de var syke. Også noen av disse nyttet anledning til å rømme, andre fikk bli liggende hjemme til krigens slutt. Aktiviteten med å opptre som pasienter foregikk som i et spill på liv og død der motparten, Statspolitiet, forsøkte å sette i verk tiltak for å hindre friske jøder i å slippe unna aksjonene, der hensikten var å deportere flest mulig.

Om noen skulle ha en oppfatning om at jøder passivt satt og ventet på å bli tatt da aksjonene ble satt i verk, blir en her kjent med mange jøder som opptrådte aktivt for å unngå å bli arrestert. Enkelte valgte likevel ikke

å rømme, selv om de da visste at det ventet en høyst usikker skjebne. Her møter vi mennesker som begrunner slike valg på høyst forståelig vis.

Det har vært hevdet at nordmenn flest ikke gjorde tilstrekkelig for å hjelpe jødene i deres fortvilede situasjon fra høsten 1942. Det fantes utvilsomt antijødiske holdninger i Norge. Samtidig er det trolig riktig å hevde at folk flest rundt om i landet knapt nok hadde sett en jøde. De fleste var heller ikke i en posisjon der de kunne ha mulighet for å hjelpe jøder høsten 1942, selv om de ville. Det er kjent at en del ikke-jødiske nordmenn stilte opp. Noen bidro ved å ta jøder i dekning, andre organiserte og gjennomførte flukt for jøder ved å transportere dem inn mot svenskegrensa mens såkalte flyktingeloser sørget for å følge dem i sikkerhet over grensa til Sverige.

I oktober 1942, like før aksjonene mot jødene ble iverksatt, hadde tyskerne innført dødsstraff for å hjelpe noen i å flykte fra landet.⁷ Alle de som bidro med å hjelpe jøder på flukt, risikerte dermed mye ved å stille opp for jøder i den dramatiske situasjonen de befant seg i. Dette kunne også gjelde for leger og annet helsepersonell som bidro til at jøder ble innlagt i sykehus for å unngå å bli tatt ved myndighetenes aksjoner fra høsten 1942.

I arbeidet med boka har jeg samlet opplysninger om jøder som faktisk ble innlagt i sykehus eller som fikk utstedt legeattest på at de var syke i tida under aksjonene mot jødene. I forbindelse med disse sakene har jeg også ofte funnet opplysninger om legene som var involvert. Det vi derimot ikke vet noe om, er i hvilken grad det også forekom at jøder ikke fikk bistand fra leger og øvrig helsepersonell når de ba om å få bli innlagt i sykehus eller å få utstedt sykeattest.

Slik vegring fra helsepersonell kunne skyldes flere forhold. En grunn kan være rent praktiske forhold, som at legen ikke hadde myndighet til å foreta innleggelse i sykehus eller at det ikke var ledig plass på en aktuell sykehusavdeling. Enkelte kan også ha vegret seg av frykt for å kunne bli tatt og hardt straffet for å ha hjulpet noen i fluktforsøk. En tredje grunn kan ha vært at legen var kjent med at ansatte ved sykehuset eller avdelingen var NS-medlem eller ble ansett som troende til å tipse politiet om slike innleggelser. Endelig kan vegring mot å hjelpe jøder ha vært uttrykk for antisemittiske holdninger. Slike holdninger var utbredt i samfunnet, og de forekom trolig også blant helsepersonell.⁸

Det ville ha vært ønskelig å ha oversikt også over eventuelle tilfeller der helsepersonell ikke stilte opp for jøder som ønsket å bli innlagt i sykehus eller å få utstedt sykeattest. Da kunne en bedre vurdere den helhetlige situasjonen og si noe om i hvilken grad sykehuspersonale stilte opp for å hjelpe

7 Tysk forordning av 12.10.1942

8 Hem og Børdahl (2001)

jøder under aksjonene. Det ville imidlertid være vanskelig å finne egnede kilder som kunne si noe om omfanget av slike negative holdninger. Sykehusinnleggelse er skriftlig dokumentert i sykehusenes arkiv, mens det neppe ble skriftlig registrert om en lege sa «nei» til å ville legge inn en jødisk «pasient». I den grad de på annet vis unngikk deportasjon og overlevde krigen, er det mulig at jøder som fikk nei til sykehusinnleggelse, har fortalt om dette i ettertid, men det ville trolig nå være vanskelig å finne fram til sikre opplysninger om slike forhold. Det kan tenkes at slike avslag er omtalt i bøker eller artikler, men også her ville det være krevende å sjekke det faktiske grunnlaget for slike påstander. Dessuten vil det antagelig være tale om så få tilfeller at det neppe kan si noe om hvor mange jøder som eventuelt ble avvist om de forsøkte å bli innlagt i sykehus.

Den videre framstillingen av temaet er altså begrenset til tilfeller der jøder faktisk ble innlagt i sykehus eller fikk utstedt legeerklæring på at de var syke. Jeg må derfor ta forbehold om at andre jøder kan ha blitt avvist om de ønsket å bli innlagt i sykehus under aksjonene høsten 1942.

Om lag 150 jøder innlagt i sykehus under aksjonene

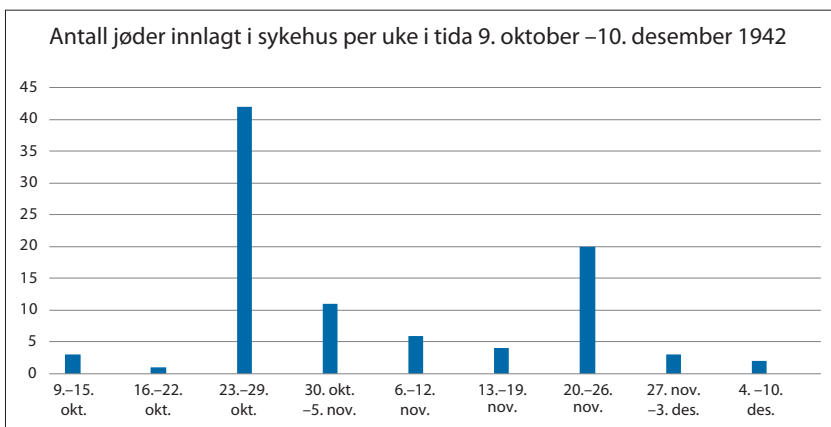
Før aksjonene mot jødene høsten 1942 besto den jødiske befolkningsgruppa i landet av drøyt 2100 personer.⁹ Under krigen ble over 770 deportert og om lag 1200 rømte til Sverige. Gjennomgang av en rekke kilder kan tyde på at ca. 170 jøder var innlagt i sykehus under aksjonene fra høsten 1942. Av disse var en del innlagt av åpenbart medisinske grunner. Enkelte hadde f.eks. i mange år vært innlagt som pasienter ved asyl, mens andre var kronisk syke eller var gamle og lå for døden. Slike pasienter var altså ikke blitt innlagt for å unngå å bli tatt ved aksjonene. Om de heller ikke utnyttet situasjonen ved å forsøke å rømme eller forlenge sykehusoppholdet for ikke å bli tatt, er de ikke regnet med her.

Det kan i noen tilfeller være vanskelig å skille, men etter vurdering av enkeltsaker har jeg konkludert med at i løpet av perioden oktober 1942 til januar 1943 ble minst 150 jøder innlagt i et forsøk på å redde dem. Enkelte var innlagt med reelle diagnoser, men var likevel så friske at det var aktuelt å nytte innleggelsen som et utgangspunkt for å forsøke å flykte eller på annet vis unngå å bli tatt.

Det er påfallende at en så stor andel av denne befolkningsgruppa var innlagt i sykehus innen en så kort periode. Dette blir enda mer påfallende om en ser nøyere på tidspunktet for innleggelsen. De nøyaktige datoene for innleggelse er sikkert dokumentert for 110 av jødene. For 18 av dem fant innleggelsen sted i månedene like før og etter den mest intense tida for aksjonene mot jødene. Innleggelsene for de øvrige 92 fordelte seg slik i løpet av de ni ukene fra 9. oktober til 10. desember 1942:

uke	9.–15. okt.	16.–22. okt.	23.–29. okt.	30. okt. – 5. nov.	6.–12. nov.	13.–19. nov.	20.–26. nov.	27. nov. – 3. des.	4.–10. des.
Antall	3	1	42	11	6	4	20	3	2

⁹ I tillegg kom om lag 470 personer med bare én eller to jødiske besteforeldre, såkalte «kvartjøder» og «halvjøder». Disse ble ikke omfattet av aksjonene høsten 1942, men det var frykt for at de kunne bli utsatt for tiltak senere

Det ble gjennomført to store aksjoner mot de norske jødene høsten 1942. Den første, som var rettet mot voksne menn, ble innledet den 26. oktober 1942. Den neste, der også eldre menn, kvinner og barn skulle tas, ble satt i verk en måned senere, den 26. november. Med kjennskap til disse to datoene blir også mønsteret for sykehusinnleggelsene påfallende. Hele 42 jøder ble innlagt i sykehus i uka rundt den første aksjonen, mens det ble en ny og noe mindre topp i antall innleggelsler ved den neste aksjonen.

De 42 innleggelsene som fant sted i uka rundt den første aksjonen, følger også et klart mønster. De tre dagene i forkant av storaksjonen var det ti jøder som ble innlagt. På selve aksjonsdagen ble det innlagt 16 pasienter, mens det til sammen ble innlagt like mange fordelt på de tre neste dagene.

Foruten de 92 tilfellene fra 9. oktober til 10. desember 1942, var det altså ytterligere 18 innleggelsler med dokumentert dato både litt tidligere og senere. Av disse var seks blitt innlagt før 9. oktober 1942. Jo lengre tid før aksjonene mot jødene innleggelsene skjedde, dess større sannsynlighet er det trolig for at det var tale om ordinære innleggelsler av medisinske grunner. For enkelte finnes det likevel opplysninger som tyder på at innleggelsene inngikk som del av fluktplan. For de øvrige kan det synes som at de forsøkte å utnytte situasjonen som sykehuspasienter til å unngå å bli arrestert. Det samme kan synes å gjelde for 12 pasienter som ble innlagt i perioden 11. desember til 27. januar, i etterkant av de mest hektiske aksjonene mot jødene.

Datoen for sykehusinnleggelsen er altså kjent for 110 jøder fra 29. september 1942 til 27. januar 1943. I tillegg var minst 40 jøder innlagt ved forskjellige sykehus uten at det har latt seg gjøre å dokumentere nøyaktig dato for innleggelsene. Jeg har sikre opplysninger om at disse var innlagt i sykehus i den aktuelle tida. Dette framgår f.eks. i brev og meldinger fra

sykehus til Statspolitiet eller i avhørsrapporter etter flukt og ankomst til Sverige, men uten at dato for innleggelse oppgis. Av ulike grunner har det heller ikke latt seg gjøre å få fastslått innleggelsestidspunktene for disse sakene i sykehusarkivene. Det er fortsatt en del aktuelle kilder som ikke er undersøkt, og det er grunn til å anta at det fantes ytterligere noen i tillegg til de kjente 150 som var innlagt i sykehus på denne tida.

Det blir også for enkelt å hevde at alle innleggelser i tida rundt aksjonene fra høsten 1942, ble foretatt som ledd i fluktplaner. I slike saker skapte legene falske pasientjournaler. Målet med å forfalske journalene var selvsagt å unngå at det ble avslørt at det ikke dreide seg om virkelige pasienter. Derfor er det i dag vanskelig å avsløre slike falske pasientjournaler. Om det ikke framgår av andre sikre kilder, er det vanskelig å vite om en jøde innlagt i sykehus på denne tida, virkelig var syk eller bare opptrådte som syk som ledd i fluktplan.

En del av dem som ble innlagt, var faktisk syke eller var muligens blitt syke på grunn av påkjenninger ved aksjonene der kanskje nære familie-medlemmer ble tatt og de levde i sterk uvisshet og frykt for seg selv og sine. Selv om det kan være vanskelig å skjelne mellom virkelige og fiktive pasienter, kan det synes som om også en del virkelige pasienter frisknet til i løpet av sykehusoppholdet, i hvert fall såpass at de fikk bistand til å rømme og å komme seg i sikkerhet over grensa til Sverige.

En skulle tro at størstedelen av de som eventuelt var blitt syke på grunn av påkjenninger ved aksjonene mot jødene, ble innlagt med diagnoser som gjaldt psykiske lidelser eller kanskje hjerteproblemer. Dette var da også tilfelle for en del, men mange ble innlagt for lidelser som vanskelig kan sies å ha direkte tilknytning til frykt for å bli utsatt for tiltak under aksjonene. Dette gjelder lidelser som brokk, nyreproblem, lungesykdom, ryggsmarter m.v.

Gjennomgang av pasientjournaler og øvrige sykehuskilder gir inntrykk av at legene ofte forsøkte å finne noe i «pasientens» tidlige helsehistorikk å gripe fatt i. Mange som hadde levd noen tiår, hadde trolig hatt visse lidelser og hadde kanskje også vært innlagt i sykehus tidligere. Da kan det synes som om en ofte tok utgangspunkt i slike lidelser for å begrunne innleggelsene. Det er dessuten påfallende at jøder som f.eks. hadde gått med ubehandlet brokk i lengre tid, ble innlagt for operasjon akkurat i dagene rundt aksjonene mot jødene. Det store omfanget av sykehusinnleggelser tyder da også i seg selv på at de fleste innleggelsene skjedde med falske eller overdrevne diagnoser.

På selve dagen for den første aksjonen mot jødene 26. oktober 1942 ble minst 16 jøder innlagt i sykehus. Ved systematisk gjennomgang av inn-

skrivingsprotokollen for et tilfeldig sykehus, Rikshospitalet, framkommer at det i løpet av september 1942, altså før aksjonene, bare ble innlagt én jødisk pasient.¹⁰ Det kan tenkes at denne innleggelsen skyldes virkelig sykdom. Gjennomgang av samme protokoll for måneden mellom de to store aksjonene, fra 26. oktober til 26. november 1942, viser at det i den perioden ble innlagt 11 jødiske pasienter ved Rikshospitalet. Mønsteret er såpass klart at det neppe kan være tilfeldig, og det er grunn til å anta at de fleste av disse innleggelsene ikke skyldes virkelig sykdom. I mange tilfeller finnes det også dokumentasjon for at innleggelsene var «falske». Dette kan f.eks. framgå av forklaringer jødiske flyktninger avga etter å ha rømt til Sverige eller senere i livet.

Jøder i sykehus uten å være registrert som pasienter?

I et intervju i 1974 opplyste sykehuspresten ved Lovisenberg under krigen, Peder Olsen (1902–1977), at: «*Vi tok imot alt vi kunne. Vi brukte plasser både på loft og i kjeller. Jeg hadde inntrykk av at der var jøder overalt*».¹¹ Tilsvarende hevdet Gabriel Langfeldt (1895–1983), professor og administrerende overlege ved Universitetets psykiatriske klinikk på Vinderen i Oslo, at flyktninger var blitt holdt i skjul i kjellerrom ved klinikken.¹² Også i en omtale av innleggelse av jødiske pasienter ved Ullevål sykehus nevnes jøder som var ved sykehuset uten å være registrert som pasienter. Det hevdes at det hendte at noen av «pasientenes» familiemedlemmer også fikk være i sykehuset:¹³ «*Avdelingen hadde på det tidspunkt 2 kvinnelige kandidater, og disse hadde omtrent til stadighet en eller to jødiske kvinner som nattegjester på kandidatrommet, som også ble brukt som møtested for en del jøder som på dette tidspunkt lå i dekning ute i byen. Det var jevnlig en 7–8 stykker som møttes på kandidatrommet.*» Dette gjaldt trolig for 8. avdeling (hjerteravdelingen) ved Ullevål sykehus, men tilsvarende kan ha foregått også andre steder.

I en artikkel like etter krigen skrev Gabriel Langfeldt dessuten om sikringstiltak for jødiske «pasienter» i sykehus at: «*For å sikre seg best mulig, ble da også 'pasienten' som regel lagt inn under falskt navn...*».¹⁴ Det er mulig at dette forekom ved Universitetets psykiatriske klinikk, men det er ikke funnet omtale av at innleggelse under falskt navn var utbredt ved andre sykehus.

10 Ved gjennomgang av bl.a. sykehusenes pasientregistre er de sjekket opp mot et omfattende personregister over jøder. Registeret er utarbeidet av meg og er basert på bl.a. Statspolitiets *Spørreskjema for jøder i Norge* fra vinteren 1942 og opplysninger om jøder i arkivet etter Innenriksdepartementet som nå er innordnet i arkiv RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, Ee-171–197

11 NHM, 16 Ragnar Ulstein, J intervju – utskrift og referater, 009 intervju med Peder Olsen 15.6.1974

12 Psykiatrisk klinikk 25 år (1951), s. 27

13 Klaveness (1947), s. 156

14 Langfeldt (1946), s. 514ff

I bøker og artikler gjennom etterkrigstida er det kommet en del beretninger om jøder innlagt i sykehus. Jeg har imidlertid ikke funnet andre tilfeller der det har vært hevdet at jøder ble innlagt uten at dette skjedde som ordinære innleggelses med «pasientens» virkelige navn.

Dersom det likevel forekom at jøder ble innlagt i sykehus under falske navn, vil det nå i ettertid være vanskelig å identifisere slike tilfeller. Jeg har heller ikke forsøkt å fange opp slike. Det samme gjelder tilfeller av jøder som ikke ble innskrevet som pasienter, men lagt i dekning i kjellere og andre steder. Jeg begrenser meg her til jøder som ble innskrevet som ordinære pasienter. Det er da også grunn til å anta at dette var dominerende når det gjaldt jøder som søkte tilflukt i sykehus.

Det kan tenkes at saker med jøder som var lagt i dekning i sykehus uten å være registrert som ordinære pasienter, eller som var innskrevet under falske navn, kan bidra til å forklare en del uklartheter om antallet jødiske pasienter ved enkelte sykehus. Det er f.eks. hevdet at Lovisenberg sykehus også fungerte som en «mellomstasjon» for jøder på flukt, noe som også kan oppfattes som at antall jøder som oppholdt seg i sykehuset, var høyere enn antall jøder som finnes i pasientkartoteket.¹⁵

I ei bok om historien til Lovisenberg sykehus som ble utgitt i 1968, skrives det om pasienter som «ble lagt inn fordi man på den måten håpet at de skulle slippe å komme i politiets klør».¹⁶ Om omfanget av denne gruppa står det at «Tallet oppgis av overlegene Jervell og Moe til å være 25–30. En undersøkelse av pasientkartoteket tyder på at iallfall henimot 25 jøder har vært innlagt på denne tiden.» Min egen gjennomgang av kartoteket ga et noe lavere antall jødiske pasienter enn det legene Otto Jervell (1893–1973) og Torjus Moe (1908–1995) 25 år etter krigen antok. Jeg har funnet kort på 19 jødiske pasienter. Dessuten er det i andre kilder opplysninger om ytterligere to innlagt ved Lovisenberg på den aktuelle tida uten at det nå er funnet noe kort på dem i pasientkartoteket.¹⁷ Om en også regner med disse to, er det dokumentert at 21 jøder ble innlagt i Lovisenberg i tida rundt aksjonene mot jøder.

Det er uklart hva som kan være forklaringen på de ulike tallene ved dette sykehuset. Kartoteket omfatter perioden 1928–1945 og består av 17 «skoesker» med flere tusen kort. Det kan tenkes at noen kort er fjernet fra kartoteket gjennom årene, men en forklaring kan også være f.eks. at de to sykehuslegene i anslaget på 25–30 også tenkte på jøder som var holdt i dek-

¹⁵ Bruland (2017), s. 424

¹⁶ Bloch-Hoell (1968), side 92

¹⁷ John Meieranovski (1913–1960), ref. bl.a. RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 7, sak 474, skjema; Samuel Steinmann (1923–2015), ref. RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del I, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10749 Bernhardina Berg-Steinmann (1892–1975)

ning i sykehuset uten å ha vært innskrevet som ordinære pasienter. Dette gjelder for Lovisenberg sykehus, men det kan være greit å være bevisst at forholdene kan være tilsvarende også ved andre sykehus. Her forholder jeg meg til det som er dokumentert om ordinært innlagte pasienter.

Et dødelig spill mellom jøder og Statspolitiet

Det var et spill som pågikk med jøder og helsepersonale på den ene side og nazimyndighetene med Statspolitiet på den annen – et spill der det var store muligheter for å bli drept om jødene ble tatt. I dette spillet kan det i ettertid synes som om Statspolitiet ikke hadde forutsett at en del jøder valgte å bli innlagt som pasienter i sykehus. Da politiet ble kjent med slike innleggelser, kom de med sine mottrekk i form av ordre til sykehusene og enkelte aksjoner for å forsøke å hente jødiske pasienter ut av sykehus.

Ved den første store aksjonen 26. oktober 1942 skulle alle mannlige jøder over 15 år anholdes. Det ble foretatt arrestasjoner over store deler av landet, men flest i Oslo der de fleste jødene i Norge var bosatt. Til sammen var det likevel bare om lag halvparten av de jødiske mennene i Oslo som ble tatt.¹⁸ Dette skyldtes at mange hadde ant at det kunne komme en storaksjon og var gått i dekning. Om politiet i det hele tatt traff noen i familien hjemme, fikk de gjerne bare oppgitt at mannen var bortreist noen dager. En del politifolk fikk også opplyst at mannen var innlagt i sykehus. Andre jødiske menn lå syke hjemme og politiet lot da ofte være å ta dem med seg.

Sykehus har lenge vært ansett som et trygt sted der leger hadde taushetsplikt om pasientenes tilstand og der myndigheter kviet seg for å anholde og hente ut pasienter. Dette kan være noe av bakgrunnen for at så mange jøder valgte å bli innlagt i sykehus da de var utsatt for å bli tatt ved nazimyndighetenes aksjoner. De kan ha valgt å oppsøke lege for å bli innlagt fordi de ikke så muligheter for å gå i dekning før eventuell flukt fra landet. Alternativt kan det tenkes at noen jøder anså sykehus som tryggere enn å gå i dekning i private hjem der de gjerne ikke kjente familiene på forhold.¹⁹

Det var hektiske dager for Statspolitiet. Det kan synes som om det gikk noen dager før ledelsen fikk oversikt over opplysningene de hadde om dem som fortsatt var på frifot. Statspolitiet må likevel ha merket seg at det for

¹⁸ Bruland (2017), s. 252

¹⁹ Levin (2020), s. 95

en del av mennene som ikke ble påtruffet hjemme, ble opplyst at de var innlagt i sykehus eller lå syke hjemme.

Etter kort tid viste det seg at Statspolitiet ofte ikke tok hensyn til mulige rettigheter som pasient. Det var tilfeller der politiet opptrådte brutalt ved å hente ut jødiske pasienter fra sykehus. Det viste seg likevel at Statspolitiet, og trolig også enkelte politimenn, en tid nølte med å gripe inn overfor pasienter som var innlagt i sykehus eller som stilte med legeattest på at de var syke. En annen grunn til at jøder fikk bli liggende en tid i sykehus, kan være at Statspolitiet antok at det ville medføre mye arbeid og praktiske problemer å arrestere, frakte og ta hånd om dem. Så lenge legene påsto at pasientene virkelig var syke, var det vanskelig for politiet å vurdere hvem som var virkelige pasienter og hvem som kunne anholdes. Slik nøling kan ha vært tilstrekkelig til at en del jøder fikk tid til å områ seg i den dramatiske situasjonen og få bistand til å rømme fra landet.

Statspolitiets tiltak overfor «syke» jøder

Noen dager etter den første aksjonen den 26. oktober iverksatte Statspolitiet en del tiltak for å sikre seg kontrollen med de jødiske mennene som var innlagt i sykehus. Dette gjaldt særlig sykehus i Oslo-området. Tidligere i 1942 hadde Statspolitiet fått tilsatt sin egen lege, Hans Eng (1907–1995). Han ble nå koblet inn i arbeidet med å sikre myndighetene kontroll med «syke» jøder.

Statspolitiets første tiltak overfor jødiske pasienter var å utarbeide et eget skjema: *Legeerklæring for syke jøder*. Skjemaene ble tidlig i november spredd til sykehus der politiet var blitt kjent med at jødiske menn var innlagt. De ansvarlige legene måtte fylle ut erklæringen og straks returnere den til Statspolitiet. Her måtte legen svare på en rekke spørsmål om pasienten. Foruten opplysninger om diagnose, skulle det opplyses om hvor lang tid sykdommen ville ta og hvor lenge sykehusoppholdet ville vare. De fleste spørsmålene var nøytralt utformet i forhold til eventuell mistanke om at innleggelsene inngikk i en plan om videre flukt. Et siste spørsmål om eventuell overdrivelse eller simulering antyder imidlertid en mistanke om at sykehusinnleggelse kunne inngå i fluktplan.

Det var strengt forbud mot å hjelpe jøder i å flykte, og generelt var det en alvorlig sak å gi gale opplysninger til politiet. Dermed kunne erklæringen også bidra til å ansvarliggjøre legene som skulle fylle den ut og kanskje til at de følte seg presset til å samarbeide med Statspolitiet. Skjemaset fungerte trolig også som advarsel, både i form av trussel og varsel, til sykehusleger og deres jødiske «pasienter» i tilfeller der innleggelsene inngikk i organiserte fluktplaner. Det var på den ene side en klar beskjed om at Statspolitiet hadde

mistanker om hva som foregikk og at en måtte regne med at politiet ville følge opp med ytterligere tiltak. På den annen side fungerte skjemaet trolig som et signal til leger som aktivt medvirket til å få friske jøder innlagt som pasienter. De kunne nå orientere sine pasienter om at skjema ble utfylt og sendt Statspolitiet.

Jeg har klart å identifisere 43 utfylte *Legeerklæring for syke jøder* som er returnert til Statspolitiet.²⁰ 34 av dem er datert i dagene 9. til 13. november 1942, og sju i perioden 14. til 29. november. Dessuten er to skjemaer uten oppgitt dato. Alle disse skjemaene er utfylt for mannlige pasienter. Dette er da også naturlig idet de var ment for jødiske pasienter som var innlagt ved aksjonen mot jødiske menn 26. oktober 1942. Noen skjemaer ble ikke utfylt fordi pasienten allerede var hentet av Statspolitiet for deportasjon. Dette gjaldt f.eks. for Rubin Pinkowitz (1889–1942) som var innlagt ved Lovisenberg sykehus. Skjemaet ble returnert 26.11.1942 med påskrift av fungerende overlege Johan Friis (1905–1984): «*Tilbakesendes Statspolitiet idet man henviser til at patienten i går ble avhentet av konst. P. Warendorph, tiltrods for avdelingens protest*».²¹

Foruten skjema for én pasient ved sykehuset i Tønsberg, gjelder alle erklæringene for pasienter i Oslo-området. Sju av jødene lå syke hjemme, de øvrige lå i sykehus i Oslo-området. Hele 21 av skjemaene ble utfylt for jødiske pasienter ved Ullevål sykehus, fem ved Rikshospitalet, tre ved Vor Frue Hospital, mens det ble returnert utfylt legeerklæring for én jødisk pasient ved hvert av disse sykehusene: Diakonhjemmet, Dikemark, Lovisenberg, Oslo sanitetsforenings revmatismesykehus, Prinds Christian August Minde og Wergelandsveien klinikk.

Statspolitiets hensikt med dette skjemaet var selvsagt å sikre best mulig kontroll med jødiske pasienter for å hindre at de slapp unna ved aksjonene. I så måte var resultatene ikke entydig positive for politiet. Av de 43 jødiske pasientene som det ble fylt ut legeerklæringer for, klarte 24, drøyt halvparten, å rømme til Sverige. Videre var det to som ble hentet fra sykesenga, men som tilbrakte resten av krigsårene i Statspolitiets interneringsleir Berg fordi de var gift med ikke-jødiske kvinner. To fikk bli liggende i sykehus gjennom aksjonene og overlevde krigen uten å bli arrestert, tre døde i sykehus og 12 ble hentet ut av sykesenga, deportert og drept.

Oppsummeringen av de mottatte legeerklæringene for drøyt 40 «syke jøder» kan ha bidratt til at Statspolitiet innså at de inntil videre måtte la en

20 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 3–7 spredt i aktuelle saksmapper og i Ga 15 mp «Sikring av jødiske pasienter». Det er mulig at enkelte skjemaer er oversatt eller er gått tapt. Mendelsohn (1986), s. 118f oppgir antall utfylte skjemaer til 37 basert på antallet syke jøder oppført på ei liste som Mendelsohn antar er basert på opplysninger fra skjemaene.

21 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 5, sak 301; se Levin (2020) for mer omtale av Rubin Pinkowitz

del av dem bli liggende i sykehus. Dette måtte imidlertid skje på bestemte betingelser. Den 19. november 1942 sendte Statspolitiet et rundskriv om dette til 14 sykehus på Østlandet. Foruten Drammen sykehus og Vestfold fylkessykehus i Tønsberg gikk rundskrivet til de fleste sykehusene i Oslo-området. Skrivet med tittelen *Om sikring av jødiske pasienter* var kortfattet:

«Da det ved sjukehusene for tiden oppholder seg en del jødiske pasienter som ved utskrivningen fra sjukehusene vil bli undergitt sikringsforføining, bes Statspolitiet Oslo og Akeravdelingen, tlf. 20615 varslet seinest dagen før patienten utskrives. / Sjukehusene bes være behjelpelig med å påse at disse pasienter ikke rømmer og anmodes om å holle patientenes private tøy innlåst inntil Statspolitiet avhenter vedkommende. / Foranstående gjeller ikke for pasienter som er over 65 år.»²²

Statspolitiet stilte i rundskrivet to krav til sykehusene: politiet skulle varsles «seinest dagen før patienten utskrives» og sykehuset skulle «holle patientenes private tøy innlåst». Hensikten kom klart fram når sykehusene ble bedt om å passe på at pasientene ikke rømte. På dette tidspunktet hadde nemlig Statspolitiet ikke bare erfart at en del jøder var innlagt i sykehus, men også at mange av dem allerede var rømt.

Kravet om at pasientenes eget tøy skulle holdes innelåst, skapte en del praktiske problem for pasienter som planla å flykte. Det synes som om dette stort sett ble løst ved at medhjelpere utenfor sykehusene måtte ha med seg klær.²³ I rundskrivet ble sykehusene bedt om å samarbeide for å hindre at jødiske pasienter rømte. Alle var ikke like samarbeidsvillige. Etter at to pasienter var rømt fra samme avdeling ved Ullevål sykehus i løpet av få dager i desember 1942, ble oversøster ved kirurgisk avdeling, Marie Rødberg (1889–1972), avhørt av Statspolitiet.²⁴ Om pasientenes tøy opplyste hun at de fulgte det som framgikk av rundskrivet ved at «tøyet til passientene var innlåst i spesielle kott. De som hadde nøkkler til tøyskapet hadde fått beskjed om ikke å levere ut tøy til jøder uten etter nærmere ordre». Derimot var hun ikke like innstilt på å følge opp punktet om å samarbeide i å hindre flukt. Politimannen skrev i sin rapport etter besøket at: «Oversøsteren framhevet tydelig at sykehuset ikke var noe fengsel, og at passientene gikk fritt omkring».

Denne siste uttalelsen ligner på hva overlege Rolf Hatlehol (1886–1961) på samme tid sa i et tilsvarende avhør. Han mente at han ikke kunne «legges noe til last for det inntrufne, nemlig at jøden rømte fra sykehuset. Sykehuset er et fritt sted og ikke noe fengsel.»²⁵ Likheten i argumentasjon og ordbruk kan

22 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp: «Sikring av jødiske pasienter»

23 Se omtale av hvordan dette ble løst i Bruland 2017, s. 422

24 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp. Sikring av jødiske pasienter, politirapport 22.12.1942

25 Ibid., politirapport 11.1.1943 om rømt pasient Frithjof Prager (1878–1946). Rolf Hatlehol var overlege ved Ullevål sykehus, men var tilkalt til Vor Frue Hospital for å vurdere pasienten.

tyde på at rundskrivet fra Statspolitiet var blitt diskutert i sykehusmiljøet og at noen ikke uten videre var innstilt på å følge alle påbud fra myndighetene når det gjaldt jødiske «pasienter».

Ifølge rundskrivet skulle kravene til sykehusene bare gjelde for jøder inntil 65 års alder. Dette hadde sin bakgrunn i at aksjonen mot jødiske menn den 26. oktober ikke omfattet menn over 65 år. Foruten at deres tøy ikke måtte være innelåst, behøvde heller ikke sykehuset å varsle Statspolitiet når disse ble utskrevet. Dette unntaket for menn over 65 år gjaldt per 19. november. Det er imidlertid uklart om statspolitiet hadde opphevet det før den 26. november, da den neste store aksjonen ble iverksatt. Da gjaldt nemlig ingen aldersgrense for hvem som kunne arresteres for deportasjon samme dag.

I Statspolitiets rundskriv av 19. november 1942 ble det tatt for gitt at sykehusene hadde oversikt over hvem av pasientene som var jøder og som dermed skulle omfattes av bestemmelsene i rundskrivet. Så enkelt var det imidlertid ikke. Allerede neste dag, den 20. november, skrev overlegen ved Aker sykehus, Axel Christensen (1879–1943), til Statspolitiet: «*Foranledigt av cirkulærskrivelse av 19/11.42 oversender vi Dem herved en fortegnelse over de pasienter som for tiden ligger på Aker sykehus, Berg skole, hvis De vil opplyse oss om hvem av disse er jøder*».²⁶ Christensen mente at det ikke ville nytte om sykehuset «*spør hver pasient om han er jøde for formentlig vil alle svare nei*». De følgende dagene mottok så Statspolitiet flere lister over nye pasienter ved Aker sykehus.

Axel Christensen valgte å sende lister over sykehusets pasienter og overlot til politiet å lete opp eventuelle jødiske pasienter. Dette kunne oppfattes som et tiltak for å trenere Statspolitiets arbeid. Det er imidlertid kjent at Axel Christensen var NS-medlem. Dette innebærer ikke nødvendigvis at han sluttet fullt opp om myndighetenes tiltak mot jødene. Likevel er det kanskje mest sannsynlig at han sendte pasientlistene til Statspolitiet for å sikre at politiet fikk best mulig oversikt over eventuelle jødiske pasienter ved sykehuset. Uansett ble det innlagt få jøder ved Aker sykehus som under krigen holdt til på Berg skole i Oslo etter at tyskerne hadde overtatt bygningene på Aker til sykehus for Wehrmacht. I det jødiske miljøet var det kanskje kjent at sykehusets overlege var NS-medlem. Bjarte Bruland har

26 Ibid., mp. Sikring av jødiske pasienter

muligens også rett i at de få innleggelsene der var «kanskje et tegn på at hjelpere og jøder skjønnte at Aker ikke var et aktuelt sykehus».²⁷

Dette var ved Aker sykehus, men det var ikke noe enklere å få oversikt over jødiske pasienter ved andre sykehus. Statspolitiets konstabel Stian Bech (1903–1959) ble den 10. desember 1942 sendt til Ullevål sykehus for å finne ut hvor mange jøder som var innlagt der.²⁸ Etter besøket skrev han i sin rapport at «på forespørsel kunne ikke rådmannen si hvor mange jøder det lå på Sykehuset for tiden, han hadde ingen oversikt over det, men han ga meg frie hender til å undersøke i hovedkontorets kartotek. Det var for tiden på sykehuset to tusen pasienter, og sammen med de som ikke hadde gjort opp, ble det ca 4000 kort å gå gjennom. Da dette var et stort arbeide, ble rådmannen og jeg enige om at jeg skulde undersøke på de forskjellige avdelingene, for der å finne ut angående jødene. Det var 12 avdelinger, men som rådmannen sa, var det bare 2, 3, 7, 8 og 9 avdeling som var interesserte. I jeg undersøkte 7. avdeling. Denne avd. hadde eget kontor, og etter en del nølen og venten fikk jeg utlevert avdelingens kartotek. Til tross for at jeg hadde sterk mistanke om at der befant seg flere kvinnelige jøde-pasienter på denne avd., var ikke noe jødenavn å finne i kartoteket. Jeg hadde inntrykk av at avdelingens søstre og helt opp til reservelegen forsøkte å beskytte de eventuelle jøder som måtte befinne seg i avdelingen, så heller ikke denne metode førte gunstig fram.»

Stian Bech mistenkte, trolig med god grunn, at han ble motarbeidet ved Ullevål sykehus. En kan også undres over at for eksempel 6. avdeling, psykiatri, ikke var blant de avdelingene sykehusrådmannen mente var «interesserte», som Stian Bech skrev. Som jeg skal redegjøre for senere, var dette trolig den sykehusavdelingen, ikke bare ved Ullevål, men i hele landet, som tok inn flest jødiske pasienter under aksjonene mot jøder.

Natt til 26. november 1942 startet den neste store aksjonen. Ved aksjonen en måned tidligere ble bare voksne, jødiske menn tatt. Nå skulle alle jøder tas. Allerede den 25. november ble flere sykehus oppsøkt av Statspolitiet for å hente ut jødiske pasienter.

Mange av jødene som var blitt innlagt i sykehus i tida rundt den første aksjonen i slutten av oktober, var da rømt fra sykehusene. De lå i dekning eller var allerede flyktet til Sverige. Likevel var det fortsatt en del som lå

27 Bruland 2017, s. 282; Bjarte Bruland hevder også at sykehuset bare hadde innlagt én jødisk pasient i den aktuelle perioden: Charlotte Hirsch (1888–1973). Ved oppslag i pasientregisteret for Aker sykehus (ref: OBA, Aker sykehus, pasientarkiv), framkommer det at også hennes mann, Filip Hirsch (1888–1962) (lpnr. 1827) var innlagt der i tida 30.10. til 19.11.1942 da han ble utskrevet og noen uker senere flyktet til Sverige. Utover disse to, er det mulig at Bjarte Bruland har rett i at «Ingen andre jødiske pasienter var innregistrert der». Ut fra en slik antagelse har jeg nå ikke brukt tid på å gjennomgå registeret systematisk.

28 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp. Sikring av jødiske pasienter, politirapport 14.12.1942

i sykehus, og nye var blitt innlagt. Ved det som trolig kan kalles en aksjon den 25. november, ble minst 13 jødiske sykehuspasienter hentet av Statspolitiet. Av disse ble 11 deportert, derav 10 med skipet *Donau* neste dag. Statspolitiets aksjon i sykehusene den 25. november må karakteriseres som mer vellykket enn et tilsvarende forsøk ei uke tidligere, den 17. november. De 11 som den 25. november ble hentet ut fra sykehus og deportert, utgjorde da også en stor andel av alle jødiske sykehuspasienter som ble tatt og deportert i løpet av aksjonene mot jødene.

Gjennom hele desember arbeidet Statspolitiet med å sikre seg kontroll med jøder de ennå ikke hadde arrestert, deriblant jøder innlagt i sykehus. Så sent som 9. januar 1943 sendte politiet et rundskriv til lederne for 19 sykehus i Oslo-området. Her innledes skrivet med: «*Da det ved sjukehusene oppholder seg en del jødiske pasienter, tør en anmode Dem om snarest å innsende hertil en oppgave over de heljøder – jøder og jøddinner – som for tia oppholder seg på Deres sjukehus.*»²⁹

Sykehusene ble nå anmodet om å sjekke identitetskortet til alle pasientene. De aktuelle heljødene kunne da greit skilles ut ved at deres kort tidligere i 1942 skulle ha fått påstemplet en rød «J». Videre ble sykehusene pålagt å varsle Statspolitiet ei ukes tid før pasienten utskrives, og det ble påpekt at «*ingen jødisk pasient må forlate sjukehuset før Statspolitiet har gitt tillatelse*». I løpet av de neste ukene mottok Statspolitiet svar fra åtte av 19 sykehus. Her fikk de opplysninger om til sammen 16 jødiske pasienter. Disse pasientene som var innlagt såpass lenge etter at aksjonene mot jødene var satt i verk, synes på flere vis å avvike noe fra mønsteret for jødiske sykehuspasienter på denne tida.

Av de 16 pasientene var det elleve kvinner og fem menn. Det var også en tendens til at de var noe eldre enn øvrige jøder som hadde vært innlagt i sykehus under aksjonene høsten før. Seks av dem var over 60 år, bare to var under 40 år. En del av dem var dessuten virkelig syke eller i en tilstand som krevde pleie.

Det var bare to av disse 16 som flyktet til Sverige, mens sju ble deportert. To fikk reise legalt til Sverige og én til Danmark. Videre var det trolig tre som fikk ligge i sykehus gjennom aksjonene og én som satt fengslet til krigens slutt. Dette betyr at Statspolitiet nå fikk kontroll med 14 av de 16 pasientene som en kjente til som innlagt i sykehus i Oslo-området per januar 1943.

Rundskrivet av 9. januar resulterte bare i opplysninger om 16 pasienter, men av disse ble altså sju hentet og deportert. Sånn sett kan det kanskje sies

29 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp. Sikring av jødiske pasienter

at rundskrivet ga resultater, men sett i forhold til alle dem som tidligere var sluppet unna etter sykehusopphold, var det bare tale om et fåtall. Rundskrivet var trolig det siste av de mer systematiske tiltakene som Statspolitiet satte i verk for å sikre seg kontrollen med jøder i sykehus. I ukene fram mot den siste omfattende deportasjonen med skipet *Gotenland* 25. februar 1943 ble en del jødiske pasienter hentet ut fra sykehus for deportasjon.

Sykehuspersonalet som arbeidet for å hindre at jødiske pasienter ble arrestert, hadde sine svar på flere av Statspolitiets tiltak. Da Statspolitiet f.eks. påla sykehusene å melde fra på forhånd når jødiske pasienter skulle utskrives, lot man noen steder være å skrive dem ut. Ifølge en beretning om Krohgstøtten sykehus i Oslo, unngikk man f.eks. å melde fra om utskriving:³⁰ «*Tvert imot, man lot dem få være så lenge på avdelingen som de trengte for å forberede Sverige-reisen, som vi forutsatte var under planlegging.*» Når så pasientene rømte og legene kunne gi rimelige forklaringer på at de ikke kunne forhindre dette, kunne sykehuset heller ikke tas for å ha brutt Statspolitiets påbud.

Ved Krohgstøtten ble det heller ikke sendt inn rapport om flukt før neste dag, «*så pasienten på den måte fikk minst et halvt døgnns forsprang på sin Sverige-reise*». Det samme blir sagt for Ullevål sykehus:³¹ «*Det er klart at vi drøyet en del timer med å gi den telefoniske beskjed til politiet, slik at pasienten fikk et tilstrekkelig forsprang.*» Sykehuspersonalet som var innstilt på å hjelpe jødiske pasienter, hadde gjerne svar på Statspolitiets tiltak, svar som myndighetene hadde vansker med å møte med nye mottiltak.

Den 10. desember 1942 oppsøkte, som tidligere omtalt, Statspolitiets Stian Beck Ullevål sykehus for å få oversikt over jødiske pasienter i sykehuset.³² Overfor sykehusets ledelse hevdet politimannen «*at slik som situasjonen no er, var Ullevål Sykehus for jødene å betrakte som en gjemmestasjon, i hvilken de kunne skjule seg for offentligheten, og ved en passende anledning forlate, for siden å flykte ut av landet for godt.*»

På denne tida var en del av sykehusets avdeling 4, som egentlig var for venerisk syke, omgjort til en avdeling for politiske fanger. Avdelingen hadde tysk og norsk vakthold og politikonstabel Stian Beck foreslo i sin rapport at også jødiske pasienter kunne samles der «*idet man jo kan betrakte jødene som politiske motstandere og sikrings-fanger i Norge i dag ... Politiet ville derved spare seg for en masse unyttig arbeide, og vi vilde ha både oversikt og kontroll over alle jøder som gjemmer seg bort på Ullevål Sykehus*».

30 Lange (1959), s. 86f

31 Klaveness (1947), s. 157

32 Ref: RA/S-1329 Statspolitiet, Ga Boks 15, Mappe 25 Sachachten C II B2, Blått saksomslag, Angår jøder som flykter fra sykehusene. P-rapport 14.12.1942 Stapo OA v/konstabel Stian Bech

Dette forslaget ville forutsette at sykehusets personale i en viss grad samarbeidet om å samle jødiske pasienter ved denne vaktavdelingen. Forslaget ble diskutert innen Statspolitiet og politiinspektør Knut Rød (1900–1986) sendte det videre til Statspolitiets ledelse. Han begrunnet forslaget med at: *«I den senere tid er det flyktet en del jøder fra Ullevål og byens øvrige sykehus. Det har vært umulig å hindre flukten, fordi de angj. jøder ikke har kunnet fjernes fra sykehusene, da legene har protestert og hevdet at pasienterne ikke kunde fjernes av medisinske grunner.»*³³

Statspolitiets leder Karl A. Marthinsen (1896–1945) fulgte opp med å be om en uttalelse fra Statspolitiets lege Hans Eng, som var positiv til forslaget: *«De fleste jødiske pasienter må uten vansker kunne overføres til Ullevåls avd. IV. Følgende unntak kan mulig komme på tale: 1) alvorlige kirurgiske tilfeller som må behandles på kirurgisk avdeling. 2) Urolige sinnssyke. For disses vedkommende vil jeg rå til at det treffes avtale med et bestemt asyl, t.eks. Dike-mark sykehus. Her er det så velutdannet vakhold at rømning burde være utelukket.»*³⁴

Dette forslaget kom opp flere uker etter den store aksjonen mot jødene i slutten av november 1942. De fleste jødiske pasienter, som ønsket og var i stand til det, var da trolig rømt fra sykehuset. Forslaget synes heller ikke å ha blitt fulgt opp i praksis idet politiet en måned senere, den 9. januar 1943, i sitt rundskriv ba sykehusene om opplysninger om jødiske pasienter.

Det er mulig at et slikt tiltak kunne ha bidratt til at færre jøder kunne nytte sykehusinnleggelse som del av fluktplan. Da måtte det imidlertid ha vært iverksatt langt tidligere, trolig senest ved starten av den første aksjonen i slutten av oktober 1942. I så måte er Stian Becks forslag illustrerende for Statspolitiets håndtering av de jødiske sykehusinnleggelsene. De var ikke forberedt på slike innleggelse, i hvert fall ikke på det omfanget dette fikk utover høsten 1942. De ulike tiltakene som ble iverksatt fra myndighetenes side for å hindre at jøder flyktet via sykehus, bærer preg av at Statspolitiet stadig var for sent ute. De hentet ut en del jødiske pasienter for å deportere dem, men mange greide å flykte, ofte uten at politiet engang var kjent med at de hadde vært innlagt. I samarbeid med sykehusenes personale og motstandskrefter utenfor sykehusene slapp de unna nærmest mellom fingrene på myndighetene.

Positivt utfall for mange

Et flertall av de 150 jødene som her er registrert som sykehuspasienter i forbindelse med aksjonene fra høsten 1942, unngikk å bli deportert. 76

³³ Ibid., brev 15.12.1942 fra Statspolitiet Oslo og Aker avd. v. Insp. K. Rød til Statspolitiet

³⁴ Ibid., PÅskrift 21.12.1942 av politilege Hans Eng på brev 15.2. fra K. Rød til Marthinsen

av dem flyktet til Sverige etter å ha rømt fra sykehus. I tillegg var det ytterligere ti som flyktet til Sverige etter å ha vært innlagt i sykehus i en periode. For dem er det noe mer uklart hvilken rolle sykehusoppholdet hadde for at de lyktes i å slippe unna. Om også disse regnes med, var det 86 som flyktet til Sverige etter å ha vært innlagt i sykehus.

Utover disse ble sykehusopphold fulgt av positive utfall også for en del andre. Til sammen 16 jøder fikk ligge i sykehus til krigens slutt. Noen av dem var virkelig syke. Jeg har ikke regnet med jødiske pasienter som allerede var innlagt i sykehus og andre helseinstitusjoner i god tid før høsten 1942 samt pasienter som ble innlagt i tida rundt aksjonene av åpenbart medisinske grunner. Jeg skal senere vise eksempler på at flere av de 16 som ble værende i sykehus resten av krigen, ble holdt som pasienter ved hjelp av kreative leger med falske prøvesvar osv. Her bør kanskje også to «pasienter» som ble løslatt på grunn av alder og helse regnes med. Sammen med «pasientene» som flyktet til Sverige, fikk dermed sykehusopphold et positivt utfall for 105 av de 150 registrerte pasientene.

Det betyr ikke at alle de øvrige ble deportert og drept. Sju av dem fikk reise legalt ut av landet på grunn av familietilknytning til Sverige eller Danmark. Flere av disse fikk ordnet med formalitetene til å forlate landet mens de var innlagt som mer eller mindre fiktive pasienter i sykehus. Det er mulig at sykehusoppholdet for disse skapte den nødvendige forsinkelsen i prosessen mot deportasjon til at det ble mulighet for å sørge for legal utreise fra landet. Dermed bør kanskje også disse regnes med blant dem der innleggelse i sykehus var av betydning for at de ikke ble deportert. I så fall var det 112 som trolig kunne takke sykehusoppholdet for at de unngikk deportasjon.

Noe annerledes er det med fem «pasienter» som ble arrestert, men som ikke ble deportert. Disse ble sittende internert til krigens slutt. Dette dreide seg om personer som var «arisk gift» eller som ikke ble regnet som «fulljøder». Dermed er det godt mulig at de uansett ikke ville ha blitt deportert, men «bare» var blitt internert om de var gift med ikke-jøder eller ville ha gått fri om de ikke var «fulljøder».

På den annen side ble 21 av de 150 «pasientene» hentet fra sykesenga og deportert foruten at 10 ble tatt under flukt etter å ha rømt fra sykehus, hvorav fire overlevde deportasjonen. Videre ble fire deportert etter først å ha vært innlagt i sykehus, men der det er uklart hvilken rolle sykehusoppholdet hadde. Dessuten var det én som døde under sykehusoppholdet og én som døde under flukt fra sykehus. Til sammen var det altså 37 tilfeller der sykehusoppholdet ikke fikk positivt utfall.

Grovt regnet kan man si at nær tre fjerdedeler av jødene som høsten 1942 ble innlagt i sykehus som mer eller mindre fiktive pasienter, lyktes i å unngå å bli arrestert og deportert. Sånn sett var sykehusinnleggelse en effektiv måte å unngå nazimyndighetenes mål om å arrestere, deportere og drepe de norske jødene. Det kunne være interessant å gå nærmere inn på hvem disse pasientene var, altså hvem som valgte å bli «pasienter» i forhold til norske jøder som helhet med henblikk på alder, kjønn, arbeid, utdanning, bosted, økonomi, ny flyktning til landet eller veletablert osv. Det er mulig at det med så mange ulike variabler og såpass få personer, ikke ville være mulig å komme fram til sikre slutninger. Jeg har derfor ikke gjort noe for å undersøke slike forhold.

En absolutt betingelse for at innleggelse i sykehus skulle bli en vellykket måte å unngå arrestasjon, var at helsepersonell både utenfor og ikke minst innenfor sykehusene spilte på lag med jødene. Den tyske forordningen om dødsstraff for å hjelpe noen i å flykte fra landet som var innført i oktober 1942, betød at alle som forsøkte å hjelpe jøder i å flykte, tok betydelig personlig risiko. Likevel stilte mange opp.

Eksempler på ulike typer innleggelseser

I de fleste tilfellene der jøder ble innlagt i sykehus i forbindelse med aksjonene fra høsten 1942, synes sakene å ha fulgt et mønster. Selv om forholdene er uklare, kan det virke som om mange i dagene før selve aksjonene var forberedt og kunne ordne med innleggelse i samarbeid med sykehusene på kort varsel. I mange tilfeller kunne så pasientene etter noen dager eller uker forsvinne fra sykehuset ved at de ble hentet av folk fra motstandsapparatet som sørget for videre dekning og flukt til Sverige.

Alle sakene forløp likevel ikke så planmessig. Jeg skal her presentere eksempler på at det måtte improviseres i forkant av innleggelsen og at enkelte var innlagt av klart medisinske grunner, men likevel fant anledning til å rømme etter innleggelsen. Det gikk heller ikke alltid så greit etter innleggelsene, og i enkelte tilfeller ble utfallet negativt.

Josef Meirowitz

Et eksempel på at enkelte ble innlagt i sykehus av klart medisinske grunner, men så kviknet til og nyttet anledningen til å rømme fra sykehuset og videre til Sverige, er historien til Josef Meirowitz (1901–1972). I juli 1942 var han blitt overkjørt av en trikk i Oslo og måtte amputere et ben.³⁵ Han ble liggende ved Ullevål sykehus utover høsten. Her var det ikke nødvendig å konstruere opp noen fiktiv diagnose. Likevel kan det synes som om både pasienten, overlege Christian Rosing Bull (1893–1957) og reservelege Magnus Dahle (1897–1985) gjorde mest mulig ut av skadene.

Han fikk ligge i sykehuset gjennom de store aksjonene i slutten av oktober og november. Legene holdt fortsatt på at han ikke kunne skrives ut. Den 12. desember 1942 noterte dr. Dahle i journalen: «*Han er først de siste dagene kommet opp av senga. Sluttattest kan ennå ikke utstedes*». Bare to dager senere noterte han: «*Såret er helt grodd. Forbinding anses overflødig*». Neste

35 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 6, sak 269, legeerklæring for syke jøder 12.11.1942; RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapport for fl.nr. 11593

dag, den 15. desember 1942: «Nattsøster som var helt ny på posten, oppdaget imorges ved 7-tiden at pasientens seng var tom. Hun kjente ikke pas. og trodde han var gått ut et øyeblikk. Medpasientene på stuen opplyste at pas. ble hentet av 2 mann i går kveld. De antok det var politi. Vakhavende søster hadde ikke merket noe da hun gikk fra avdelingen kl. 23.30. (Dr. Dahle)»³⁶

Statspolitiets konstabel Stian Bech innhentet den 22. desember forklaringer om flukten fra avdelingens ansatte.³⁷ Han var tydelig skeptisk til at pasienten kunne ha gjennomført flukten uten hjelp av sykehusets personale. I sin rapport skrev han bl.a. «Hans ene ben ble amputert over kneet, så jøden var invalid og kunne ikke gå. Først i den senere tid var han litt oppe. Fra pasientens sykeværelse og til utgangsdøren var det et godt stykke, men til tross for at jøden etter sigende ikke kunne bevege seg, forsvant han allikevel uten å etterlate seg det minste spor. / Det er klart at jøden har fått hjelp, enten innen i fra eller uten i fra, eller begge deler.»

Stian Bech mente at han ble motarbeidet av avdelingens personale: «Ved første gangs besøk kl. 13.30 var oversøsteren ikke tilstede. Ved annen gangs besøk kl. 15.- var oversøsteren i byen. Avdelingens egentlige leder, overlegen var no blitt syk. I hans sted fungerte reservelege Dahle som heller ikke var tilstede».

Statspolitiets etterforskning av denne flukten ga uansett ikke resultat. Josef Meirowitz var nemlig kommet over grensa til Sverige den 19. desember, bare fire dager etter flukten fra sykehuset og tre dager før Statspolitiet besøkte sykehuset i sitt arbeid med saken. Da var også hans kone, Sonja Meirowitz (1910–1991), og to døtre kommet seg i sikkerhet i Sverige etter å ha gått i dekning 26. november. Det er for øvrig tydelig at det var flere som stilte opp for å hjelpe familien. De hadde i tre år hatt en hushjelp, Estrid Brodshaug (1913–), som ikke var jøde.³⁸ Også hun rømte fra landet. Etter å ha kommet til Sverige fortalte hun at «det var meningen at jeg bare skulle være sammen med fruene og barna til de reiste, men så fikk jeg høre at politiet også hadde spurt etter meg i gården der vi bodde. Jeg skulle anholdes fordi jeg hadde hjulpet jødene med å bringe gjenstander ut av huset for de forlot det».

Etter at familien var dradd, var det tydelig at leiligheten var tømt for mye innbo.³⁹ Advokaten som var innsatt som bobestyrer, meldte etter flukten at «leiligheten var fullstendig rasert. Det var intet tilbake unntagen en del møbler». Statspolitiet fulgte opp med å forhøre gårdens bestyrer, som ikke hadde hørt at noe var flyttet fra leiligheten som lå i etasjen over hans. Heller

36 Oslo byarkiv, Ullevål sykehus, pasientarkiv, Avd. 2 kirurgisk, Journal nr. 720. 71 avd. III (Journalen er etter krigen flyttet til pasientarkivet for avdeling 3)

37 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter, politirapport 22.12.1942

38 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapport for fl.nr. 11574

39 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 6, sak 269, Brev 2.12.1942 fra sakfører Kaare Wången til Statspolitiet og svarbrev 4.12.1942

ikke vaktmesteren eller naboen tvers over gangen, frk. Falck-Ytter, hadde sett eller hørt noen flyttesjau. I sin rapport konkluderte politimannen med at «*det er etter min mening umulig at der kan være fjernet møbler fra leiligheten uten at noen av de overnevnte personer skulle ha merket noget*».

Både familiens hushjelp og naboer synes å ha stilt opp for familien. Statspolitiets konstabel Stian Bech mer enn antydte dessuten at han følte seg motarbeidet av avdelingens personale ved Ullevål sykehus. Det hadde han nok også grunn til. Avdelingens reservelege Magnus Dahle var f.eks. aktiv i illegal virksomhet og var trolig blant dem som gjorde det de kunne for å hjelpe Josef Meirowitz. Etter å ha blitt arrestert høsten 1944 tilbrakte Dahle resten av krigen som fange på Grini.⁴⁰

Herman Feldmann og Willy Schermann

I enkelte andre tilfeller der jøder ble innlagt i sykehus av åpenbart medisinske grunner, ble utfallet ikke like positivt som for Josef Meirowitz. To jødiske menn som ble innlagt ved 4. avdeling i Ullevål sykehus den 27. oktober, passer ikke inn i dette temaet, og er ikke tatt med blant jøder innlagt i sykehus. Det var Herman Feldmann (1918–1943) og Willy Schermann (1918–1943). De ble innlagt etter å ha blitt tatt etter et mislykket fluktforsøk noen dager før.⁴¹ I pasientjournalen for Herman Feldmann er det notert at: «*Før 4 dager siden hoppet pat. av toget mens dette var i fart for å flykte og pådro seg herunder en del skader*».⁴² De to var neste dag blitt tatt av politiet. Det er mulig at de ble mishandlet, men slikt kunne naturlig nok ikke legen antyde i journalen. Sykehusets 4. avdeling var til dels omgjort til en vaktavdeling for politiske fanger, og der ble disse to jødiske pasientene liggende til den 15. januar 1943. Da ble de overført til Grini fangeleir før de den 25. februar 1943 ble deportert og drept i august 1943. Den mye omtalte hendelsen som Feldmann og Schermann ble involvert i på Halden-toget, ble for øvrig brukt som et påskudd for myndighetene til å sette i gang den omfattende aksjonen mot jødiske menn den 26. oktober 1942.

Sara Rebekka Davidsen og Ferdinand Samuel

De fleste jøder som ble innlagt i sykehus på denne tida, synes å ha vært aktive og bevisste på at de skulle rømme fra sykehuset så snart den videre flukten var organisert. Det forekom imidlertid at pasientene ikke var fullt bevisst hva som foregikk da flukten ble satt i verk. I hvert fall i ett tilfelle

⁴⁰ Se f.eks. Himberg (1987), s. 359

⁴¹ OBA, Ullevål sykehus, 4. avdeling, pasientregister

⁴² Ibid., pasientjournal for Herman Feldmann lp.nr. 19355 (1584). Pasientjournalen for Willy Schermann har ikke latt seg finne i arkivet

fikk dette tragisk utfall. Dette gjaldt enka Sara Rebekka Davidsen (1863–1942). Den 27.11.1942, dagen etter aksjonen mot jødiske kvinner og barn, var hun blitt innlagt ved 8. avdeling i Ullevål sykehus.⁴³ Her lå hun i to uker til den 8. desember 1942. Natta til den 9. desember kom hjelpere for å hente ut flere jødiske pasienter fra avdelingen og frakte dem videre til Sverige.⁴⁴ Blant dem som ble hentet, var Sara Rebekka Davidsen. Hun må imidlertid ha misoppfattet situasjonen og trodd at det var politiet som kom for å hente henne. Under den videre biltransporten skrek hun i hvert fall slik at hennes hjelpere fant å måtte sette henne igjen på gata. Kl. 4.35 samme natt ble Sara Rebekka Davidsen funnet hardt skadd i en trappeoppgang i Nordre gate i Oslo. Politiet brakte henne da tilbake til Ullevål sykehus, der hun ikke kom til bevissthet og døde samme formiddag. Politiet antok at hun kunne ha falt ned trappene i oppgangen, men omstendighetene rundt hendelsen er uklare.

En annen jødisk pasient som ble skremt da deres hjelpere skulle hente dem ut fra Ullevål sykehus den samme natta, var Ferdinand Samuel (1901–).⁴⁵ Da helperne kom for å hente dem, ble tydeligvis også han engstelig og rømte ned i kjelleren i sykehuset:⁴⁶ *«ut på natta kom der folk ned. Det viste seg å vere norske politimenn. Jøden var redd alt var tapt. Han hadde høyr det var norsk politi som i oktober tok mennene. Det som berga han då var at han låg på sjukehuset. Desse politifolka forsikra han om at dei var komne for å hjelpe, og tok han vennleg og bestemt med seg. Jøden var utrøysteleg då dei bar han opp trappene, og då han fekk sjå politibilen, var han heilt ute av seg. I hans tilfelle utan grunn. Dette var redningsfolk i uniform.»*

Denne aksjonen ble trolig gjennomført av folka i den såkalte *Carl Fredriksens transport*, som fraktet mange jøder fra Oslo og til svenskegrensa på denne tida.⁴⁷ Dette stemmer også med at noen av deltakerne bar politiuniform. Det er imidlertid lite trolig at flukten kunne ha blitt organisert uten medvirkning fra noen av sykehusets ansatte. «Politifolkene» som hentet han ut fra sykehuset og i sikkerhet, må nødvendigvis også ha blitt orientert av noen ved sykehuset om hvor Ferdinand Samuel oppholdt seg.

Jøder som var innlagt i sykehus under de omfattende aksjonene fra høsten 1942, var naturlig nok engstelige for hva som kunne skje og ventet at poli-

43 UBA, Ullevål sykehus, avdeling 2, pasientjournaler, lp.nr. 22518/3882

44 Klaveness (1947), s. 156f. Her oppgis ikke pasientens navn, men beretningen for øvrig etterlater liten tvil om at den omtalte er Sara Rebekka Davidsen.

45 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-7, sak 332, merknad i marg på skjema: «*Rømt fra Ullevål*»

46 Ulstein (1995), s. 146. Ifølge Ragnar Ulsteins framstilling foregikk dette ved den store aksjonen 26. oktober 1942, men det stemmer trolig ikke.

47 Alf Pettersen (1911–1986), som er oppgitt som Ulsteins kilde for beretningen om denne flukten fra sykehuset, var politimann og med i denne virksomheten.

tiet når som helst kunne komme for å hente dem. Det forekom noen tilfeller der «pasienten» misoppfattet situasjonen når hjelpere kom inn i sykehusavdelingen, kanskje om natta og i politiuniform. I enkelte tilfeller kan det også tenkes at det var f.eks. familiemedlemmer eller venner som organiserte opplegget med innleggelse og flukt for eldre jøder som selv kanskje ikke var fullt informert om hvordan og når ting skulle skje. Det er imidlertid ikke kjent andre tilfeller der det gikk så galt som med Sara Rebekka Davidsen.

Lina Schapow

Et hovedmønster i sakene med sykehusinnleggelse for jøder, er at folk som hadde kontakt med dem, som sykehuspersonale eller naboer, stilte opp og hjalp til så godt de kunne for å hindre at de ble tatt i aksjonene. Mange risikerte selv mye ved slik innsats. Det fantes imidlertid unntak fra en slik holdning. Statspolitiet mottok under aksjonene mot jødene minst to anonyme brev med tips om jødiske pasienter ved Ullevål sykehus.⁴⁸

Det ene brevet ble sendt den 28. november 1942: «*Siden at jødene nu skal ut av landet, saa gjøres De herved opmerksom paa di som er paa ullevåld sykehus, det er nemlig personer der som blev inlagt Torsdag den 26. d.s. paa grund av tyskerne, og for at slippe vek gjorde sig helt umulige, der skal være uttalt der oppe at det skal gjøres alt hvad som staar i menneskelig makt for at disse skal bli der oppe, men naar det nu er blit saa at disse mennesker skal ut av landet, saa la da ogsaa disse faa komme sammen med sine, i alle tilfeller paa Ullevold saa maa da alle heljoder fjernes*».

Måten brevskriveren formulerer seg på ved å omtale Ullevål sykehus som «*der oppe*», kan tyde på at det ikke var en ansatt ved sykehuset som skrev brevet. Det kan heller synes som om vedkommende hadde hørt om innlagte jøder fra en som arbeidet ved sykehuset eller kanskje fra pårørende til en annen pasient. Det er interessant å merke seg at brevskriveren to dager etter storaksjonen den 26. november 1942 skulle ha hørt at ansatte ved Ullevål hadde uttalt at «*det skal gjøres alt hvad som staar i menneskelig makt*» for at jødiske pasienter ikke skulle bli hentet ut fra sykehuset. Det utsagnet samsvarer med det inntrykket en får av mange av de tilfellene med jøder som ble innlagt ved Ullevål sykehus på denne tida.

Drøyt to uker senere mottok politiet et tilsvarende anonymt brev. Dette var noe mer presist i sitt tips, og var muligens fra samme avsender: «*De minnes herved om at der paa Ullevold 6te avdeling er inlagt jødiske kvinner, de blev inlagt 26 November, der vides med bestemthet at der iverthfall er en som*

48 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp: Sikring av jødiske pasienter

intet feiler, hun spilte hysterisk for at hun skulle bli inlagt der, og derved muli- gens slippe at bli sendt, men der kan da ikke tas hensyn til, hun maa da sendes hun som de andre, naar der skal være utryddelse, saa bør jo ingen være tilbake, men vedkommende der her tales om kommer i tilfelle til at gjøre al den motstand som tenkes kan, saa hun blir nok ikke god at faa bukt med, hun vil sansynlig- vis spille sinsyk, men der maa kunne konstanteres hvorvidt der er komediespil eller ikke, for tiden er der intet som feiler henne i alle tilfeller. Absolut ikke jødevennlig. Oslo 15/12-42.»

Spesielt dette siste brevet er såpass presist i sitt innhold at brevskriveren må ha et forholdsvis nært forhold til den aktuelle jødiske kvinne innlagt ved psykiatrisk avdeling i Ullevål sykehus; kanskje som nabo eller bekjent?

Under aksjonene mot jøder var det innlagt 16 jøder ved denne psykia- triske avdelingen. Av disse var fem kvinner; to innlagt den 25. og én den 26. november 1942. Denne siste var tobakkarbeidersken Lina Schapow (1901–1943). Sannsynligvis var det henne den anonyme brevskriveren siktet til.

Lina Schapow var blitt innlagt om morgenen den 26. november 1942, og ifølge pasientjournalen skulle hun ha fått nervesammenbrudd da Stats- politiet kom for å arrestere henne.⁴⁹ To brødre var tatt ved aksjonen en måned tidligere. Nå skulle hun og de to søstrene hun bodde sammen med i Oslo, også arresteres. «*Imorges fikk hun plutselig et nervesammenbrudd, sier hun. I 6-tiden i morges kom to sivilkleddede politimenn til dem. De bad de tre søstrene kle på seg og følge dem. Da pas. hørte dette sortnet det for øynene hennes og hun faldt om på gulvet. Hun mener hun var borte et øyeblikk.*».

Etter dette ble hun innlagt, søstrene ble arrestert: «*Avskjeden med søstrene var forferdelig sier hun. Hun har siden vært fortvilet, nedfor og grått hele tiden. ... Hun virker fortvilet og er redd for hvordan det vil gå med hennes familie.*» De var fem søsken. Nå var det bare hun som ikke var arrestert.

Slik var stort sett tilstanden til begynnelsen av februar 1943. Da kon- taktet en «*kvinnelig bekjendt*» Statspolitiet med en viktig opplysning om Lina Schapow. Kvinna «*opplyste at denne ikke var syk, men bare simulerte sådan for å slippe å bli internert som jøde*», som Statspolitiet formulerte innholdet i tipset.⁵⁰ Det er uvisst, men sannsynlig at hun var identisk med brevskriveren.

Statspolitiet fulgte opp tipset ved å forsøke å hente Lina Schapow i syke- huset. De gjorde to forsøk, den 3. og 4. februar, men hver gang gjorde Lina Schapow så mye motstand at de ga opp. Politimennene forklarte dette med

49 Ullevål sykehus, akuttpsykiatrisk enhet, pasientarkiv for 6. avdeling, j.nr. 827/42

50 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 16, Mappe 31 OV 5000/43 jøder: Lina Schapow, Brev 4.2.1943 fra Stapo til Dr. Hans Eng

at: «*Da vi verken fra legenes side eller personalet på nogen måte er blitt hjulpet ved avhentingsforsøkene har disse ikke lykkes.*»⁵¹

På denne tida var to jødiske kvinner innlagt ved Ullevåls psykiatriske avdeling. Den andre var Rebekka Blatt (1894–1943). Hun ble hentet ut fra avdelingen ved Statspolitiets besøk den 3. februar, da de måtte gi opp å få med seg Lina Schapow. Rebekka Blatt syntes å ha en mer positiv holdning til hva arrestasjonen kunne innebære enn det Lina Schapow hadde.

Etter å ha blitt plassert på Bredtveit fengsel, skrev Rebekka Blatt samme dag brev til Statspolitiet.⁵² Der ba hun politiet om å oppsøke hennes leilighet i Oslo og hente klær, ullteppe, puter og spisebestikk til henne. Blant det hun ønsket å få hentet fra leiligheten var også «*min vinterhat og sommerhat*». Hennes forventning om å få bruk for sommerhatten slo ikke til. Tre uker senere ble hun deportert med skipet *Gotenland*, og den 3. mars 1943, nøyaktig én måned etter at hun ble arrestert og skrev sitt brev, ble hun drept.

Etter å ha gjort to mislykkede forsøk på å hente Lina Schapow ut fra sykehuset ble Statspolitiets lege Hans Eng kontaktet. Han ble bedt om å «*oppsøke pasienten og få fastslått om det foreligger sykdom eller om hun er simulant. I tilfelde jødinnen skulde vise seg å være sinnsyk om De da vil foranledige henne overført til Gaustad sinnsykeasyl og i motsatt tilfelle være behjelpelig med å få henne overført til Bredtveit*». Hans Engs konklusjon var tydeligvis entydig, og den 13. februar ble Lina Schapow arrestert og innsatt på Statspolitiets fengsel Bredtveit.⁵³ Snaue to uker senere ble også hun deportert med samme transport som sin medpasient Rebekka Blatt.

Det er tydelig at sykehusets personale støttet Lina Schapow så godt de kunne. De hjalp ikke til da politiet gjorde sine to første forsøk på å hente henne ut fra sykehuset. Men når Statspolitiet først hadde bestemt at hun skulle tas, var det lite sykehuspersonalet kunne foreta seg utover å forholde seg passive og håpe det beste. I dette tilfellet holdt det ikke. Det er en viss mulighet for at Lina Schapow ville ha fått ligge i fred i sykehuset resten av krigstida om hun ikke var blitt angitt som simulant.

51 Ibid.

52 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jøder, kvinner uten nr. A-Å, Blatt, Rebekka

53 RA/S-1329 Statspolitiet, Cke 5, fangeregister S-Å, Lina Schapow

Innleggelser i ulike typer sykehus

Oslo hadde det største jødiske miljøet i Norge. Hovedstaden var også landets desidert største by og den eneste av en størrelse som gjorde det mulig for et større antall personer å opptre mer i det skjulte og å finne steder å gå i dekning i perioder. Det var i praksis også den eneste byen med såpass mange større sykehus at det var aktuelt med innleggelser med falske diagnoser i større omfang. Landets nest største by, Bergen, hadde bare om lag en tredjedel av folketallet i Oslo. Dessuten var det langt vanskeligere å organisere flukt ut av landet fra Bergen enn fra Oslo. Trondheim lå riktignok mer gunstig til når det gjaldt avstand til svenskegrensa. Her ble imidlertid aksjonene mot jødene satt i verk så tidlig at mange jøder ikke rakk å foreta seg noe før de ble tatt. Ut fra slike forhold er det ikke tilfeldig at det store flertallet av kjente sykehusinnleggelser høsten 1942 skjedde i Oslo. Det forekom også andre steder, men da mer som enkeltstående tilfeller.

Jeg har funnet opplysninger om 120 jøder som var innlagt som pasienter i sykehus i Oslo i tida for aksjonene mot jøder. De største sykehusene hadde naturlig nok også flest jødiske pasienter med minst 53 ved Ullevål sykehus, 19 ved Lovisenberg, 19 ved Rikshospitalet, 10 ved Gaustad og 7 ved Diakonhjemmet. Det er videre dokumentert noen få innleggelser ved Krohgstøtten sykehus, Menighetssøsterhjemmet, Oslo revmatismesykehus, Vor Frue Hospital, Wergelandsveien klinikk, Aker sykehus, Psykiatrisk klinikk Vinderen, Røde Kors-klinikken og Prinds Christian Augusts Minde.⁵⁴ I tillegg til disse innleggelsene, forekom det antagelig en del som det nå ikke er funnet opplysninger om, men disse 120 utgjør trolig de fleste jøder som

⁵⁴ Ifølge pasientarkivet for Fengselssykehuset i Oslo var minst ni jøder innlagt der fra høsten 1942. De var ved innleggelsen under kontroll av Statspolitiet. De oppsøkte ikke selv sykehuset for å bli innlagt og de fleste av dem er derfor ikke regnet med her.

ble innlagt i sykehus i Oslo fra høsten 1942.⁵⁵ Enkelte ble innlagt av rent medisinske grunner, men bare antallet tilsier at det store flertallet ble innlagt med fiktive diagnoser som ledd i fluktplaner.

Jeg skal i det følgende presentere en del sykehusinnleggelser noe mer inngående. Hensikten er å få fram noe av spennvidden i hvordan innleggelser, sykehusopphold og eventuell flukt eller tiltak for å bli liggende som pasient resten av krigsårene, artet seg rundt om i landet.

Situasjonen kunne være noe ulik avhengig av hvilken type sykehus innleggelsen skjedde ved. Derfor presenteres først noen utvalgte tilfeller fra ordinære, somatiske sykehus, så noen fra tuberkulosesanatorier og til sist noen fra psykiatriske sykehus. Eksempelene er i hovedsak fra sykehus utenfor Oslo. Som nevnt forekom størstedelen av innleggelsene ved Oslo-sykehus, og jeg vil presentere eksempler på innleggelser i Oslo mer utførlig i et senere kapittel om betydningen av familieforhold.

Somatiske sykehus

De fleste sykehus i landet var beregnet for pasienter med fysiske sykdommer, og lå for det meste sentralt plassert i byer og tettsteder. Både tuberkulosesanatorier og asyl, derimot, var gjerne lokalisert noe mer avsides av hensyn til henholdsvis smittefare og ønske om frisk luft for tuberkulosepasienter og fredelige omgivelser for psykiatriske pasienter.

For jøder som vurderte å benytte sykehusinnleggelse for å unnsnippe ved aksjonene fra høsten 1942, gjorde trolig den geografiske plasseringen det mest aktuelt å forsøke å bli innlagt ved et somatisk sykehus. Ved somatiske sykehus hadde man også langt flere aktuelle diagnoser å begrunne innleggelse med enn ved mer spesialiserte sykehus. En del hadde dessuten tidligere i livet hatt sykdommer og kanskje også sykehusinnleggelser for lidelser som en nå kunne begrunne nye innleggelser med.

De fleste sykehusinnleggelsene som er kjent, forekom ved somatiske sykehus. Jeg presenterer her et utvalg av innleggelser i sykehus ulike steder i landet.

55 Av praktiske grunner som problemer med tilgang, er f.eks. pasientregistrene for Ullevål sykehus' avdeling nr. 1, 8 og 9 ikke undersøkt. Det samme gjelder pasientregisteret for Krohgstøtten sykehus. Registeret omfatter perioden 1934–1952 og er så omfattende at jeg fant det for arbeidskrevende å gjennomgå for å søke etter jødiske pasienter som det ikke er funnet opplysninger om i andre kilder. Også arkivene for Røde Kors-klinikken og Vor Frue Hospital har vært så vanskelig tilgjengelige at de ikke er blitt undersøkt. Videre har pasientarkivene for sykehusene Wergelandsveien klinikk, Prinds Christian Augusts Minde og Menighetssøsterhjemmet ikke latt seg oppspore. Av praktiske grunner er heller ikke arkivene etter Psykiatrisk klinikk og Gaustad sykehus blitt undersøkt.

Tønsberg – Moritz Geller, Gitel Aasen og Gjertrud Scharff

Ved sykehuset i Tønsberg ble det innlagt flere jøder fra høsten 1942. Noen av dem var internert i Statspolitiets leir Berg like utenfor byen. De var under kontroll av politiet og regnes derfor ikke som del av mitt tema. I tillegg var det også andre jøder som ble innlagt i Tønsberg.

Lille julaften 1942 kom ekteparet Moritz (1869–1959) og Frida Geller (1872–1952) på henholdsvis 73 og 70 år som flykninger over grensa til Sverige. Samme dag krysset også Gitel Aasen (1916–1988) grensa. Disse tre var av jødisk avstamning, og to av dem hadde vært innlagt som pasienter i sykehuset i Tønsberg ved aksjonene mot jødene høsten 1942.

De kom ikke alene. Ekteparet Geller hadde følge med sin datter Clara (1902–1995) og hennes ikke-jødiske mann Jørgen Nicolai Gloppedal (1896–1974), og Gitel Aasen kom sammen med sin ikke-jødiske mann Arnt Kristian Aasen (1918–1993). Etter ankomst til Sverige ble de avhørt av norske myndigheter. Her opplyste Arnt Kristian Aasen at «*grunnen til at han og hans hustru måtte rømme hit er at hans hustru er jøde*». ⁵⁶ Jørgen Nicolai Gloppedal forklarte seg noe mer utførlig om flukten: «*Min hustru og svigermor hadde meldeplikt fra den 26. okt. og begge skulle ha vært tatt den 25. nov. Min svigermor slapp fri på grunn av legeattest mens min kone og jeg ble kjørt til Oslo den 26. nov. Her i Oslo fikk vi ordnet med en legeattest og på min kone og etter en rekke vidervedigheter hos Statspolitiet fikk vi lov til å kjøre hjem igjen. Da de senere situasjonene oppsto, fant vi det var best å stikke og gikk i dekning*». ⁵⁷

Moritz Geller hadde vært innlagt som pasient ved fylkessykehuset i Tønsberg under begge aksjonene mot jødene i oktober og november 1942 og ble derfor ikke arrestert da. I sin forklaring etter ankomst til Sverige opplyste han at «*jeg skulle ha vært tatt den 26. oktober, men fikk lagt meg inn på sjukehus og lå her i 47 dager. Mens jeg lå på sjukehuset var der ikke noe politi som kom for å ta meg ut*». ⁵⁸ Den måten han her formulerte seg på, tyder på at sykehusinnleggelsen ikke primært skyldes sykdom, men var ledd i bestrebelsene for ikke å bli arrestert. På selve aksjonsdagen 26. oktober 1942 skrev dr. Harald Kolstad (1884–1975) ut attest på at Moritz Geller «*har mavesår – og er p.t. under behandling i Fylkessykehuset*». ⁵⁹ Ved behov for fiktiv diagnose var trolig mavesår velegnet. I hvert fall ble den godtatt, først av lensmannen

56 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da avhørsrapport fl.nr. 11670

57 Ibid., avhørsrapport fl.nr. 11675, 11676, 11677. Denne forklaringen er trolig noe upresis. Hans kone, Clara, slapp trolig fri fordi hun var gift med en som ikke var jøde og ikke pga. legeattest.

58 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 11678, 11679

59 RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcc 925 mp Moritz O. Geller, undermappe med dokumentliste på mappeomslag: dok 3 avskrift av rapport 27. oktober 1942 fra lensmannen i Nøtterøy til politimesteren i Tønsberg og dok 4 avskrift av legeattest 26.10.1942 fra Dr. H. Kolstad

på Nøtterøy og politimesteren i Tønsberg og deretter tydeligvis også av Statspolitiet.

Moritz Gellers kone, Frida, ble opprinnelig arrestert ved aksjonen mot jødiske kvinner 25. november 1942. Samme kveld ble hun imidlertid «*på grunn av den høie alder og stor hjertefeil – frigitt igjen i henh. ordre pr. telefon fra Statspolitiet ved overbetjent Dynge, Tønsberg.*»⁶⁰ Ei drøy uke etter den aksjonen skrev dr. Leo Thielemann (1894–1962) en ny attest for Frida Geller. Der ble det opplyst at hun var alvorlig syk og at «*hun bør foreløpig holde sengen.*»⁶¹ Hun hadde fortsatt meldeplikt, men ifølge en nabo ble denne meldeplikten, trolig en gang i desember 1942, sløyfet «*da hun var for gammel og syk.*»⁶²

Moritz Geller fikk ligge i sykehuset gjennom begge aksjonene, og han var innlagt inntil den 21. desember 1942. Han var ikke friskmeldt, men forlot da sykehuset idet han «*hadde fått lov av overlegen å reise hjem til Nøtterøy for å feire julen sammen med sin familie.*»⁶³ Noe senere fortalte en av familiens naboer på Nøtterøy at «*den 21. eller 22. desember 1942 kom Kjell Gloppedal og hentet melken, samtidig fortalte han ved denne leilighet at familiene skulde reise bort en tid...*»⁶⁴

Moritz og Frida Geller ble begge regnet som fulljøder og skulle dermed tas for deportasjon. Situasjonen var en annen for dattera Clara. Som gift med «arier» skulle hun ikke tas, i hvert fall ikke foreløpig. Det samme gjaldt for Gitel Aasen idet hennes mann, Kristian, heller ikke hadde jødisk bakgrunn. Nå i ettertid vet vi at «arisk gifte jøder» i all hovedsak slapp unna deportasjon. Den fasiten hadde man ikke høsten 1942. På den ene side kunne de færreste tenke seg til at NS-myndighetene planmessig arbeidet for å drepe alle jøder. På den annen side hadde «arisk gifte» jøder all grunn til å frykte for hva som ville skje med dem, selv om de var gift med ikke-jøder. Slik situasjonen utartet utover høsten 1942 hadde derfor også jøder som var gift ikke-jødisk, all grunn til å gjøre hva de kunne for å komme i sikkerhet.

Gitel Aasen, født Koklin, var i 1941 blitt gift med Arnt Kristian Aasen. Samme høst hadde hennes bror, Charles Koklin (1914–1994), rømt til

60 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, skriv vedr. jøder N-Ø, skilleark «T-U», blått omslag på Moritz O. Geller, politirapport 21.1.1943 fra Nøtterøy lensmannskontor til Politimesteren i Tønsberg

61 RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcc 995 mp Moritz O. Geller, undermappe med dokumentliste på mappeslag; dok 26 legeattest 5.12.1942 Dr. L. Thielemann

62 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, skriv vedr. jøder N-Ø, skilleark «T-U», blått omslag på Moritz O. Geller, politirapport

63 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skilleark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 7

64 Ibid., s. 2–3

Sverige etter å ha vært involvert i motstandsarbeid.⁶⁵ I juni 1942 fulgte søstera Ruth Rubinstein (Rødner) (1919–2000) etter.

Gitel Aasen hadde altså to søsken som allerede var rømt til Sverige da det strammet seg til fram mot aksjonene høsten 1942. Foreldrene og hennes gjenværende brødre diskuterte om de skulle forsøke å rømme eller ikke, men foreldrene mente det var for risikabelt.⁶⁶ Det endte med at faren og brødrene ble arrestert ved aksjonen mot mennene 26. oktober 1942, mora ble tatt ved neste aksjon en måned senere. De ble alle deportert.

Før storaksjonen i november var Gitels mor, Ida Koklin (1887–1942), blitt varslet. Selv ville hun ikke forsøke å flykte og dermed forlate sin mann som satt i forvaring. Tydeligvis mente hun at også Gitel kunne stå i fare for å bli tatt og gjorde det hun kunne for å forsvare dattera. Som Gitel selv berettet om dette i ettertid: «Jeg hadde allerede på mammas initiativ skaffet meg en innleggelses-attest til sykehuset...».⁶⁷ Gitels mann var denne høsten utskrevet til arbeidstjeneste, og mens han var borte, bodde Gitel hjemme hos mora i Tønsberg. Her var hun også da politiet kom for å arrestere Ida Koklin den 26. november. Mora rakk å skyve Gitel ut bakdøra, gi henne innleggelsesattesten og å gi klar beskjed: «Gå til sykehuset». Sannsynligvis skulle politiet bare anholde Ida Koklin og ikke dattera Gitel Aasen, men de to kvinnene tok for gitt at de begge skulle tas. Gitel fulgte moras «ordre» og ble innlagt på fylkessykehuset i Tønsberg. Ifølge overlege Anton Jervell (1901–1987) ble hun «innlagt etter ordre av læge Inga Aase» (1895–1984). Hun var trolig den legen Gitels mor hadde fått til å utstede innleggelsesordren.⁶⁸

Da Gitel Aasen ble innlagt i sykehuset den 26. november 1942, hadde hun også ei tante som allerede lå som pasient ved det samme sykehuset. Det var farens søster Gjertrud (1882–1959) – også kalt Gitel – som var gift med Alexander Moses Scharff (1882–1942) og bosatt i Hønefoss. Da den første aksjonen mot jødiske menn ble iverksatt 26. oktober 1942, var Gjertrud Scharff på besøk hos sin bror Benjamin Koklin (1891–1943) og hans kone Ida Koklin i Tønsberg.⁶⁹ Her opplevde hun at broren Benjamin og de to nevøene Julius (1922–1943) og Emil Georg Koklin (1925–1943) ble arrestert og internert i Berg leir. Snart mottok hun nok også melding fra Hønefoss om at hennes mann Alexander Scharff og deres tre voksne sønner Jacob

65 Nilsen (2015), s. 223f

66 Ibid., s. 230

67 Ibid., s. 234

68 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skillerark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 7

69 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, brev 28.10.1942 fra Tønsberg politikammer til Statspolitijefen; Strøm (2007)

(1908–1942), Rafael Hermann (1911–1943) og Meilach Julius (1914–1943) var tatt samme dag. Hun hadde god grunn til bekymring – alle disse sju mennene ble en måned senere deportert og drept.

Gjertrud Scharff hadde tidligere hatt hjerteproblemer, og i denne dramatiske situasjonen ble hun trolig syk. I hvert fall fikk hun kontakt med overlege Anton Jervell ved medisinsk avdeling, Vestfold fylkessykehus, og den 31. oktober ble hun innlagt. Da de ante at det bare var spørsmål om tid før også jødiske kvinner og barn ville bli tatt, er det mulig at Ida og Gitel var blitt kjent med overlege Jervell ved besøk hos Gjertrud Scharff i sykehuset. Svigerinnas innleggelse i sykehuset ved den første store aksjonen kan tenkes å ha bidratt til at Ida Koklin, kanskje i samarbeid med overlege Jervell, sørget for at det ble skrevet ut en innleggelsesordre for Gitel Aasen som hun benyttet seg av under aksjonen 26. november.

Gitels mann, Arnt Kristian Aasen, ble den 10. desember 1942 sykmeldt, og ifølge hans far skulle også han innlegges i sykehus den 6. januar 1943. Han synes likevel ikke å ha blitt innlagt, men de neste dagene tilbrakte han mye tid i sykehuset der hans kone lå.⁷⁰

Gitel Aasen fikk ligge i sykehuset de neste ukene inntil hun den 21. desember 1942 ble utskrevet som friskmeldt.⁷¹ Ifølge sykehusets oversøster Ninni Holtan (1899–1978) hadde hun bedt om å bli skrevet ut «*en tid før kl. 10 om formiddagen, da hun skulde med en rutebil til Aasgårdstrand*», der hennes svigerfar bodde. Ifølge svigerfarens forklaring besøkte sønnen og Gitel ham denne dagen, og at «*jeg har siden de reiste, den 21. desember skrevet et brev til Kristian, men har ikke fått noe svar på dette*». Den 21. desember 1942 forlot altså både Gitel Aasen og Moritz Geller fylkessykehuset i Tønsberg. Samtidig fortalte de i sine nærmiljø at de skulle reise bort. Dette var de siste livstegnene myndighetene fant etter dem og deres familier i Norge.

Det tok lang tid før Statspolitiet ble klar over at de to familiene var forsvunnet. Vi vet nå at de passerte grensa til Sverige allerede den 23. desember 1942. Først den 27. januar 1943 mottok Statspolitiet telefon fra Tønsberg politikammer med beskjed om at «*ryktevis har det kommet til politikam-*

70 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skilleark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 5

71 Ibid., s. 6-7

merets kunnskap» at ekteparet Gloppedal «ulovlig skal ha forlatt landet. Noen kjente av Gloppedal skal ha mottatt et brev postlagt i Sverige».⁷²

Det gikk altså en drøy måned fra flukten fant sted til Statspolitiet ble informert. I denne perioden bestrebet Statspolitiet seg på å holde kontroll med dem, slik at de kunne arresteres så snart de var friske nok til å tåle transport. I ettertid kan det synes nærmest komisk når f.eks. Statspolitiet den 7. januar 1943 sendte brev til politimesteren i Tønsberg med beskjed om at Moritz Geller «skal hvis ikke overhengende fare for livet foreligger, transporteres til Oslo, Kirkeveien 23, snarest».⁷³ Politimesteren i Tønsberg, Trygve Fehn (1895–1981), fulgte opp den 11. januar ved å spørre dr. Harald Kolstad, som uttalte at «Moritz Geller, Foymland lider av mavesår hvorfor en lengre transport anses utilrådelig». Politimesteren ba den 14. januar også lege Tore Skau (1906–1973) om hans «uttalelse om hvorvidt en transport av Geller vil medføre fare for livet, jfr. Erklæring av 11. ds. fra dr. Kolstad». To dager senere kom svaret fra dr. Tore Skau: «ifølge foreliggende legeattest og konferanse med dr. Kolstad, ansees en transport av Geller lenger enn til Oslo ikke for tilrådelig». Den 18. januar 1943 videresendte politimesteren i Tønsberg denne legeuttalelsen til Statspolitiet og spurte om «Geller etter de foreliggende opplysninger skal transporteres til Oslo». Mens alt dette pågikk befant Moritz Geller seg i Sverige.

Før politiet i Tønsberg orienterte Statspolitiet om det de antok var en rømningssak, hadde de selv foretatt en forholdsvis grundig etterforskning fra den 22. januar 1943, en måned etter at flukten fant sted.⁷⁴ Det ble foretatt avhør av flere av de nærmeste naboene til familiene Geller og Gloppedal. Det samme gjaldt far til Arnt Kristian Aasen foruten oversøster Ninni Holtan og overlege Anton Jervell ved Vestfold fylkessykehus.

Politiet så naturlig nok rømningene til familiene Geller/Gloppedal og Aasen i sammenheng. De mente at man må «vel ha lov til å anta at samtlige overnevnte 7 personer har vært sammen ved rømningen, – i hvert fall i organisasjon og planlegging. De er alle forsvunnet formentlig den 21. desember 1942.

72 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske flyktninger utenbys, mp. 12, blått saksomslag på Jørgen Nicolai Gloppedal med innlagt anmeldelse til Statspolitiet 27.1.1943; Nilsen (2015) s. 237 skriver at Tønsberg politikammer ringte Statspolitiet om forholdet allerede 27. november 1942, men her er det trolig referert feil dato og deler av framstillingen som gis om hendelsene, blir dermed trolig noe feilaktig

73 De følgende opplysningene er fra RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 203 Moritz O. Geller, brev 7.1.1943 fra Stapo til pm Tønsberg og blå saksmappe med påskrifter

74 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske kvinner uten nr A-Å, skillerark: X-Ø, politirapport 1.2.1943, s. 1

*/ Videre at Arnt Kristian Aasen og Jørgen N. Gloppedal kanskje har vært initiativtagerne, da de øvrige til dette jo har vært indisponible».*⁷⁵

Politiet hadde trolig rett i sine antagelser bl.a. om at rømningen var resultat av et samarbeid mellom flere. Etter innleggelsen i sykehuset fikk Gitel Aasen kontakt med Moritz og Frida Geller og deres datter Clara Gloppedal.⁷⁶ Ekteparet Gloppedal hadde fått kontakt med hjemmefronten som påtok seg å bringe dem alle over til Sverige. Fluktruta gikk til Horten og videre med ferga til Moss og tog til Oslo der de ble holdt i dekkleilighet til neste dag. Da ble de fraktet med drosje mot grensa og til fots inn i Sverige.

Gitel Aasens tante, Gjertrud Scharff, var virkelig syk og ikke i stand til å gjennomføre en flukt. Hun ble derfor liggende i sykehuset, faktisk helt til krigens slutt. Politiet fulgte stadig med og purret på om hun ikke var frisk nok til å skrives ut. Disse purringene ble besvart av dr. Jervell som f.eks. i januar 1943 skrev at *«en flytning av pasienten vil kunne ha de alvorligste følger»*, og i mars samme år: *«Det skal bemerkes at fru Gjertrud Scharff lider av en alvorlig hjertesykdom slik at hun ikke kan greie seg uten den beste pleie og behandling»*.⁷⁷

På denne tida forsøkte også hennes eneste gjenlevende barn, dattera Cecilie Jonas (1907–), som var gift i Danmark, å få utreisestillatelse for mora slik at hun kunne komme til Danmark, men dette førte ikke fram.⁷⁸ Det kunne da også ha blitt direkte livsfarlig for Gjertrud Scharff om en slik søknad var blitt innvilget. Om hun da var blitt utskrevet fra sykehuset og klargjorde seg for reisen til Danmark, kunne myndighetene hevde at om hun var i stand til å reise til Danmark, måtte hun også være frisk nok til å bli transportert til Auschwitz!

Sykehuset greide å holde Gjertrud Scharff i sikkerhet i sykehuset helt til krigens slutt. Da ble det arbeidet for at hun kunne få flytte til sin datter i Danmark. I den forbindelse skrev Anton Jervell i august 1945 at hun siden oktober 1942 hadde *«ligget i Vestfold Fylkessykehus, hvor det har lyktes oss å forhindre at Gestapo har fått tak i henne»*.⁷⁹

Det var spesielt overlege Anton Jervell som iherdig arbeidet for å hindre at hun ble hentet av Statspolitiet. Gjertrud Scharff var trolig syk. Det er likevel spekulert i om *«overlege Jervell i forståelse med pasienten fingerte denne*

75 Ibid., s. 4

76 Christoffersen (1989), s. 185

77 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp sikring av jødiske pasienter, brev 12.3.1943 fra Vestfold fylkessykehus ved overlege A. Jervell til Statspolitiet; se også Vestfold fylkessykehus, medisinsk avdeling, pasientjournal for Gjertrud Scharff – her sitert fra Strøm (2007)

78 Strøm (2007), s. 29–31

79 Strøm (2007), s. 32

*sykdomstilstanden, eller i hvert fall aksentuerte symptomene, for å unngå utskrivning fra sykehuset».*⁸⁰ Etter at Gjertrud Scharff etter krigen endelig fikk flytte til sin datter i Danmark, sendte datteras danske mann brev til Anton Jervell. Der skrev han på vegne av Gjertrud Scharff, dattera og seg selv at han ville «*takke Dem saa mange Gange for det store og uegennyttige Arbejde De har gjort for at min svigermor Fru Gertrud Scharff kune blive paa Sykehuset og derved undgaa Tyskernes forfølgelse, det er en Gerning som min Hustru og jeg aldrig vil glemme...*».⁸¹

Flere ansatte ved Vestfold fylkessykehus i Tønsberg var trolig involvert i disse sakene, men overlege Anton Jervell var blant de mest sentrale. Han var for øvrig aktiv i motstandsbevegelsen som leder for det såkalte *Kontaktpunkt Tønsberg*, som organiserte den sivile motstandskampen i det meste av Tønsberg.⁸² Som formann i Tønsberg krets av Norges Røde Kors hadde han dessuten nylig besøkt Statspolitiets nyopprettede interneringsleir Berg utenfor byen og der fått et brutalt innblikk i hvordan myndighetene håndterte jøder. Leger som Tore Skau, Harald Kolstad, Leo Thielemann og Inga Aase som sto for innleggelse eller attesterte til dels tvilsomme diagnoser, spilte trolig også viktige roller her.

Jødene fra Tønsberg og Nøtterøy som her er omtalt, synes å ha sluppet unna ved aksjonene på grunn av en heldig kombinasjon av flere faktorer. Innleggelsene i Vestfold fylkessykehus, som nærmest må ha fungert som et motstandsrede med overlege Anton Jervell og overlege og direktør Nikolai Nissen Paus (1877–1956) i spissen, var utvilsomt viktig. Det samme gjaldt øvrige velvillige lokale leger og politifolk. Av vesentlig betydning var trolig også at familiene hadde medlemmer som ikke selv var jødiske, og som dermed kunne bevege seg fritt i samfunnet, knytte kontakter og legge til rette for innleggelse og flukt.

Elverum – Idar Levin

Det var ikke mange jøder i Hedmark, men også der forekom det at de nyttet sykehusinnleggelse som utgangspunkt for å flykte fra landet.

Familien Herman (1895–1968) og Mina Levin (1905–1976) og deres fem år gamle sønn Idar (1937–2014) bodde høsten 1942 på Elverum, der de drev en manufakturforretning. På den første store aksjonsdagen, 26. oktober 1942, oppsøkte det lokale politiet familien for å arrestere Herman Levin.⁸³ Bare Mina Levin var hjemme, og politiet rapporterte etter besøket

⁸⁰ Ibid., s. 28

⁸¹ Brev 1.10.1945, her sitert fra Strøm (2007), s. 33

⁸² Christoffersen (1989), s. 179

⁸³ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, sak 31-36 Herman, Mina og Idar Levin, politirapport Østerdal politikammer 26.10.1942

at: «Hun opplyste at hennes mann f.t. er innlagt for nervelidelse på Rikshospitalet, Oslo. Noe nærmere om hvilken avdeling mannen lå på kjente hun ikke til. Hun opplyste videre at mannen samtidig skulde helbredes for en broklidelse ved samme sykehus... Deres eneste barn Idar Levin ... ligger f.t. på Fylkes-sykehuset, Elverum».

Mina Levin opplyste også at det var mulig at mannen bodde hos ei av sine to søstre i Oslo, Selma Goldwasser (1891–1959) eller Rebekka Steinberg (1904–1992).⁸⁴ Samme dag sendte Østerdal politikammer brev om saken til Statspolitiet i Oslo.⁸⁵ Her opplyste de at ifølge Mina Levin hadde hennes mann reist til Oslo allerede den 18. august og hun hadde ikke hørt fra ham på to måneder. Statspolitiet i Oslo fulgte raskt opp og undersøkte ved Rikshospitalet, men der var han ikke. Politiet kontaktet så søstera Selma Goldwasser. Hun opplyste at broren «hadde hatt en bukhinneoperasjon for en stund siden. Hans faste bopel er Elverum, men han har hatt operasjon på Rikshospitalet. Da han ikke var riktig bra etter operasjonen kom han til Oslo for noen dager siden og var da innom Goldwasser. Siden har de imidlertid ikke sett noe til ham og kunne ikke gi noen opplysninger om hans oppholdssted».

Det var også nytteløst å kontakte Hermans andre søster i Oslo, Rebekka Steinberg. Ved forsøket på å arrestere hennes mann Isak Steinberg (1889–1981), fant Statspolitiet leiligheten avlåst.⁸⁶ Vaktmesteren opplyste at «Isak Steinberg med familie reiste vekk fra Oslo lørdag, antagelig til Elverum, hvor fruene har en bror, kjøpmann Levin som de antagelig er hos». Antagelsen stemte ikke. Sammen med sine to små sønner var nemlig Isak og Rebekka Steinberg rømt fra Oslo og ankommet Sverige noen dager tidligere, den 22. oktober 1942.

Etter at politiet hadde forsøkt å arrestere Herman Levin på Elverum, forsto kona, Mina, at også hun og sønnen Idar var i akutt fare. I ettertid fortalte hun om dette at: «Mandag den 26. oktober kom statspolitiet og beslagla hele vår formue... Slik som situasjonen nå utviklet seg med de skjerpene forfølgelser mot oss jøder, fant jeg det var best å komme over til Sverige».⁸⁷

I voksen alder har også Herman og Mina Levins sønn, Idar, fortalt sin versjon av disse hendelsene i sin barndom.⁸⁸ Tidlig i oktober 1942 hadde han, fem år gammel, blitt innlagt i fylkessykehuset i Elverum. Dette skjedde etter at han hadde hatt et uhell på trehjuls sykkel og brukket ankelen. Legen som behandlet han i sykehuset var dr. Per Wendelbo (1900–1993), og slik

84 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, sak 31-36 Herman, Mina og Idar Levin, Statspolitiet, politirapport 26.10.1942 etter telefonsamtale med Østerdal politikammer, Elverum

85 Ibid., brev 26.10.1942 fra Østerdal politikammer til Stapo Oslo og Aker avd

86 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 5, sak 363, notatlapp udatert

87 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10025

88 Rimstad (2016), s. 67ff

berettet Idar om hva som så ble gjort:⁸⁹ «Mor og dr. Wendelbo ble enige om at han skulle skrive meg ut om kvelden den 28. oktober. I journalen står det: 'Såret er tilhelet, delvis sekundært, bortsett fra en liten flate med lite pusssekresjon, gipsen ble skiftet i dag. Etter morens ønske utskrives han i dag og skal komme igjen om 3 uker til kontroll.' Dr. Wendelbo visste meget godt at vi aldri ville komme tilbake. Han var orientert om at mor hadde bestilt drosje, og at den skulle kjøre oss mot grensen.»

Utenfor sto drosjen klar, og ifølge Idar Levin ble de kjørt mot grensa av drosjeeier Gudbrand Bækken (1897–1966) og Reidar Grøtting (1916–2003) før de ble ført videre til grensa og i sikkerhet i Sverige. Kort tid etter at de hadde forlatt sykehuset skal politiet ha kommet for å arrestere Mina Levin. Drosjen ble stanset på tilbakevei, og Bækken og Grøtting ble arrestert for å ha hjulpet de to jødene til å flykte fra landet. De ble sendt til Tyskland der de satt i leir til krigens slutt.⁹⁰

Det var ikke bare Mina som reagerte raskt og kom seg til Sverige sammen med parets sønn. Dette gjaldt også Herman Levin. Etter å ha dradd til Oslo tok han toget videre til Halden, rodde over Iddefjorden og ankom Sverige 2. september 1942.⁹¹ Ved inngangen til høsten 1942 drev tre jøder forretning på Elverum. Foruten Herman Levin var det Aron Levinsohn (1900–1943) og Selik Markus (1882–1943). I første halvdel av august ble begge disse arrestert, Markus den 3. og Levinsohn den 15. august.⁹² Det er derfor naturlig at også den tredje jøden på stedet, Herman Levin, følte seg i fare: «Dagen før Levinson ble anholdt ble jeg underrettet om at jeg skulle anholdes. Jeg dro av gårde og har holdt meg skjult siden. Jeg vet ikke hva som foreligger om min forretning i Elverum eller noe om dette. Det er i hvert fall et tidsspørsmål når jeg skal anholdes...».

Denne jødiske familien på Elverum unngikk å bli tatt ved aksjonene høsten 1942. Flukten til både Herman Levin og til Mina og Idar Levin framstår som godt planlagt med flere involverte kombinert med snarrådig opptreden i kritiske faser. Nå var jo Idar Levin allerede innlagt med en virkelig skade, men så synes oppholdet i sykehuset å ha blitt nyttet som

89 Ibid., s. 70

90 Flukthistorien er også omtalt i Lunde (1998), s. 298f. Her sies at de to i drosjen som senere ble arrestert og endte i fangenskap i Tyskland, var Gudbrand Bekken og Reidar Grøtting. Ifølge Ottosen (2004) ble Reidar Grøtting arrestert 2.11.1942 og satt i Sachsenhausen til krigens slutt. Noen Gudbrand Bekken er imidlertid ikke oppført der. Derimot er en Gudbrand Bækken fra Elverum oppført. Også han ble arrestert 2.11.1942 og satt i Sachsenhausen resten av krigen. Det antas at dette er riktig person som deltok ved flukten.

91 Lunde (1998), s. 298

92 RA/S-1725 Legasjonene i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 7100; merknad: datoene for arrestasjonene av Markus og Levinsohn som oppgis her, stemmer ikke nøyaktig med det som angis andre steder f.eks. i Ottosen (2004).

utgangspunkt for flukt videre. Historien om at Herman Levin i august 1942 hadde forlatt Elverum for å legges inn på Rikshospitalet var trolig blåst opp til å fungere som en dekkhistorie, men det er mulig at en eventuell sykehusinnleggelse hadde inngått i fluktplanen også for ham.

Herman Levins søster, Selma Goldwasser, i Oslo var også dypt involvert i dette, idet hun fortalte samme historie da Statspolitiet oppsøkte henne den 26. oktober på jakt etter broren. Hun gikk da også langt i å bygge ut dekkhistorien om sykehusoppholdet med å hevde at Herman Levin fordi han *«ikke var riktig bra etter operasjonen kom han til Oslo for noen dager siden og var da innom Goldwasser»*. Mens Selma Goldwasser i slutten av oktober fortalte Statspolitiet at broren hadde besøkt dem *«for noen dager siden»*, hadde han vært i Sverige siden begynnelsen av september. Hun fortalte Statspolitiet noe som åpenbart var en løgn.

Mina Levin hevdet altså den 26. oktober 1942 overfor Statspolitiet at Herman i midten av august var dradd til Oslo for å legges inn i sykehus. Videre hevdet hun at hun senere ikke hadde hørt fra ham. Hun fortalte da kanskje ikke alt hun visste. Det er nemlig godt mulig at hun var kjent med hans fluktplan. Om hun ikke visste om han hadde lyktes i å komme seg til Sverige, må det ha vært en lettelse at Statspolitiet nå kom for å anholde ham. Det måtte bety at han ikke allerede var arrestert.

Om det var usant at hun ikke hadde hørt fra ham siden august, ville det være vanskelig for myndighetene å påvise at hun løy. I så måte tok svigerinna Selma Goldwasser en større risiko. Om Statspolitiet ble kjent med at Herman Levin faktisk hadde befunnet seg i Sverige siden tidlig i september, ville Selmas påstand om Herman Levins besøk framstå som en åpenbar løgn som hun kunne tas for.

Idar Levin hevdet i ettertid at dr. Per Wendelbo var involvert i flukten med utskrivningen fra sykehuset om kvelden den 28. oktober 1942. Han hadde også personlig grunn til å ha et engasjement i denne saken. I 1938 hadde han giftet seg med ei jødisk kvinne, Erika Milko (1914–1988) fra Ungarn.⁹³ Hun hadde ikke registrert seg som jøde vinteren 1942 og myndighetene hadde tydeligvis ikke vært kjent med henne. Likevel må Per og Erika Wendelbo ha vært høyst oppmerksomme på situasjonen for jøder på denne tida.

Ett år senere, tidlig i desember 1943, valgte de å flykte til Sverige. I det obligatoriske avhøret etter ankomsten til Sverige begrunnet Per Wendelbo flukten med to forhold.⁹⁴ Det ene var at han ble regnet som kommunist og fryktet at det ville komme en aksjon mot kommunistene. Han hadde også

93 Bruland (2017), s. 762, note 62

94 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 22654

deltatt noe i illegalt arbeid. Den andre grunnen var at Erika Wendelbo høsten 1942 var blitt arrestert og fengslet etter å ha blitt angitt. Der var hun blitt syk, og da hun frisknet til igjen valgte de å flykte, da det kunne være fare for at hun igjen kunne bli arrestert.⁹⁵

Per Wendelbo hadde tidligere vært gift med kunsthåndverkeren og tekstildesigneren Sigrun Berg (1901–1982). Hun var datter av høyesterettsjustitiarius Paal Berg (1873–1968), som var en sentral aktør etter den tyske invasjonen i 1940 og som fra 1944 var formann for hjemmefrontens ledelse. Denne tilknytningen til sentrale motstandsmiljø kombinert med at han selv hadde jødisk kone, sier trolig noe mer allment om Per Wendelbos grunnleggende holdninger, som trolig også gjorde det naturlig å stille opp ved å hjelpe Mina og Ida Levin til å unnsnippe. Da de kom til Sverige, opplyste Per Wendelbo at «*Av tidligere flyktninger kjenner han Dagny Galtung, dr. Fredrik Fabritius og dr. Carl Semb*». Også disse bekjente sier noe om Per Wendelbos kontakter: Dagny Galtung (1920–1962), for øvrig ei eldre søster av samfunnsforskeren Johan Galtung (f. 1930), var f.eks. involvert i illegalt arbeid med produksjon av illegal avis inntil hun kom som flyktning til Sverige en måned før Per Wendelbo. Carl Semb (1895–1971) var en velkjent motstandsmann som høsten 1942 hadde bidratt til å få innlagt flere jøder som pasienter ved sin avdeling på Ullevål sykehus.⁹⁶ Fredrik Fabritius (1905–1999) var også aktiv i motstandsarbeid.⁹⁷

I denne saken fra Elverum ble den fem år gamle Idar fraktet fra sykehusopphold til sikkerhet i Sverige etter besluttsom innsats fra mora, trolig i samarbeid med sykehuslegen Per Wendelbo. Dessuten kan det synes som om sykehusinnleggelse også hadde vært aktuelt ved flukten til Idar Levins far, Herman Levin.

Trondheim – Marcus Bermann

I april 1942 ble den jødiske forretningsmannen Marcus Bermann (1891–1972) i Kristiansund arrestert av tyske myndigheter på grunn av tyskfjendt-

95 Per Wendelbo opplyste ifølge avhørsrapporten at hun «ble arrestert av tyskerne og innsatt ved Kongsvinger fengsel...». Hun synes imidlertid ikke å være registrert på www.fanger.no. En forklaring kan være at hun ikke ble innsatt som politisk fange, alternativt at hun satt arrestert så kort tid at hun ikke kom med boka *Nordmenn i fangenskap*, se Ottosen (2004) og senere i fangeregisteret www.fanger.no

96 I sin dagbok gjenga Carl Joachim Hambro (1885–1964) sommeren 1944 påstander om at Carl Semb i Sverige ble ansett som en «aktiv antisemit». Et eventuelt grunnlag for denne påstanden er nå ikke nøyere undersøkt, RA/Pa-0260 F 1/4, side 409

97 Semb-Johansson (1995), s. 236

lig opptreden.⁹⁸ Tidlig i mai ble han overført til Trondheim og satt inn på Vollan fengsel. Her ble han mishandlet så sterkt av tyskerne at han ble behandlet av den tyske fengselslegen. Det er mulig at denne mishandlingen faktisk ble hans redning fra deportasjon under aksjonene mot jødene noen måneder senere.

I ettertid fortalte han selv: «*Den tyske legen som behandlet meg var et flott menneske og han greide å innbille sine forbundsfeller om at jeg var meget syk og dessuten hadde tuberkulose. Noe jeg imidlertid ikke var plaget med*». Bare ei ukes tid etter fengslingen, sørget den tyske legen for at Marcus Bermann den 12. mai 1942 ble innlagt i sykehuset i Trondheim. Der ble han liggende i et drøyt år.⁹⁹

Dette betød at han lå i sykehuset gjennom unntakstilstanden i Trondheim, da de fleste jødiske menn ble arrestert. Han fikk videre ligge i sykehuset gjennom de landsomfattende aksjonene fra oktober 1942 og utover vinteren 1943. Også hans mor, Teige Bermann (1868–1943), var på den tida innlagt i sykehus i Trondheim.¹⁰⁰ Hun ble regnet som såpass dårlig at hun ikke var blitt arrestert og deportert ved aksjonene høsten 1942. Teige Bermann tilbrakte vinteren 1943 i sykehuset mens Statspolitiet jevnlig undersøkte om hun var i stand til å bli flyttet på.

I ettertid hevdet Marcus Bermann at «*Hovedgrunnen til at jeg var så lenge i Trondheim var at også min mor ble sendt dit. Hun hadde ikke lenge igjen å leve, men jeg ville ikke reise fra henne*».¹⁰¹ Han synes å ha tatt for gitt at han hadde hatt mulighet til å flykte fra sitt sykehussopphold tidligere, men hadde avstått fra det pga. mora. Utpå våren 1943 døde Teige Bermann. Da begynte sønnen å «*tenke på å komme meg over til Sverige*», som han sa det i ettertid. På den tida var også hans kone kommet til Trondheim, og de ventet på en anledning til å flykte.

Marcus Bermann rømte fra sykehuset i juni 1943.¹⁰² Han og kona hadde hjelp til flukten videre til Sverige, og den 4. juli 1943 ble de fraktet over

98 Borøchstein (2000), s. 134f; RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Fc 2 Fangeregister Falstad (også kort på fanger på Vollan), kort på Marcus Bermann: «Festnahmegrund: deutschfeindl.», ett sted angis at arrestasjonen fant sted 1. mars 1942: RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatningen, F Erstatningssøknader, boks 42, sak 7749 Marcus Bermann

99 RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Fc Fangeregister, kartotekkort på Marcus Bermann

100 Opplyst flere steder i arkiv RA/S-1329 Statspolitiet, bl.a. i Ga 16, mp 31 OV 5000/43 jøder, udatert brev fra hovedkontoret til Statspolitiet i Trondheim; Ga 14, mp. 21 jøder I-M, blå mappe «Likvidasjonsstyret», brev 27.1.1943; Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, brev 11.3.1943

101 Borøchstein (2000), s. 135

102 Når det gjelder selve flukten i juli 1943, har Marcus Bermann i ettertid fortalt to litt forskjellige versjoner om hendelsen: RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 18410 avhør 7.7.1943; Intervju i Romsdalsposten 8.5.1970, her hentet fra Borøchstein (2000), s. 135f

grensa i en plombert jernbanevogn med hjelp av ansatte i NSB. Den hjelpen var utvilsomt viktig, men dette gjaldt også for bistanden fra helsepersonalet ved sykehuset, der han lå i over ett år før han flyktet. I ettertid ga han da også uttrykk for at han kunne «bare takke leger og søstre ved sykehuset for» at han ikke var blitt hentet av tyskerne: «Disse hjalp meg på alle måter i denne forferdelige tiden og av dem jeg husker, og som jeg er evig takknemlig overfor, er legene Gilsaa og Ålvik. Det er i første rekke disse jeg kan takke for at jeg lever i dag.»¹⁰³

De to legene han her trekker fram, var Olaf Gilså (1909–1975) og Trygve Aalvik (1905–1976). En snau måned etter frigjøringen i 1945 ble Trygve Aalvik intervjuet av Adresseavisen om arbeidet ved sykehuset under krigen. Han ble spurt om «ikke sykehuset også av og til gjorde tjeneste som «dekningsplass» for personer som var i fare. – Jo, det har nok hendt, sier dr. Aalvik, og vi har hatt fanger til behandling både vel og lenge ... Og fanger har vi nok hatt over 1 år for å beskytte dem på denne måten.»¹⁰⁴ Artikkelen hadde som tittel «Sykehuset var i blant godt å ty til. For fanger og dem som søkte dekning».

Trygve Aalvik nevnte ikke jødiske «pasienter» spesielt i intervjuet. Men Marcus Bermann var en av dem som ble holdt som pasient i sykehuset i over ett år med ulike fiktive diagnoser og behandlingsopplegg. Personalet tok med dette en betydelig personlig risiko for å hjelpe han. Det samme gjaldt den tyske fengselslegen ved Vollan fengsel som ga Marcus Bermann falsk diagnose og fikk han overført fra fengselet til det ordinære, norske sykehuset i Trondheim.

Et spesielt forhold ved sykehuset i Trondheim kan ha inspirert personalet til å hjelpe Marcus Bermann. Sykehuset hadde nettopp mistet sin mangeårige direktør, den jødiske overlegen Ephraim Wolff Koritzinsky (1883–1942). Han hadde vært sykehusets direktør siden 1933, men var i desember 1941 blitt arrestert og fengslet. Han ble syk i fengsel og døde i Levanger sykehus den 15. mai 1942, bare tre dager etter at Marcus Bermann var blitt innlagt i sykehuset i Trondheim.¹⁰⁵

Narvik – Oscar Bernstein

Høsten 1940 var den nyutdannede legen Oscar Bernstein (1910–2005) og hans kone Sara (1920–2005) flyttet til Narvik der han etablerte legepraksis. Den 18. juni 1941, fire dager før det tyske angrepet på Sovjet, ble de fleste jødiske menn i området arrestert og satt inn på Sydspissen fangeleir utenfor Tromsø. Dette gjaldt også for Oscar Bernstein.

¹⁰³ Borøchstein (2000), s. 135

¹⁰⁴ Adresseavisen 5.6.1945, s. 3

¹⁰⁵ Carstens (2002), s. 152f

De fleste ble sittende i leir inntil de et drøyt år senere ble deportert. For Oscar Bernstein er det f.eks. på nettsiden www.fanger.no opplyst følgende om hans fangeopphold: «*Sydsmissen: fra 18. juni 1941 til 12. desember 1941 (løslatt) ... Vollan fra 25. mars 1942 til 17. april 1942 (løslatt)*». Ut fra disse knappe opplysningene kan det synes som at han slapp forholdsvis lett unna, men det var i virkeligheten en dramatisk tid for Oscar og Sara Bernstein.

Etter krigen hevdet Oscar Bernstein at en av de tyske vaktsoldatene hadde rådet ham til å flykte om han fikk anledning til det. Soldaten skal ha påstått at alle jøder skulle sendes til Polen og dreptes.¹⁰⁶ Dette var over ett år før de omfattende aksjonene mot jødene i Norge. Oscar Bernstein tok likevel advarselen på alvor. Utpå høsten 1941 skjønnte han at han måtte gjøre det han kunne for å komme seg unna. Han kom da fram til at den eneste veien ut av leiren gikk «*gjennom sykehuset i Tromsø*». For å bli «syk» drakk han bedrevet vann. Han ble syk, såpass dårlig at leirens tyske lege fikk han innlagt i sykehuset i Tromsø den 13.11.1941.¹⁰⁷ I ettertid skal Oscar Bernstein også ha berettet at denne tyske legen forsto opplegget: «*De er naturligvis svært syk og må komme øyeblikkelig på sykehus, sa han idet han blunket med det ene øyet. Han hadde forstått spillet*».¹⁰⁸

På Tromsø sykehus ble Oscar Bernstein tatt imot og behandlet av overlegene Erling Skouge (1898–1970) og Erik Poppe (1905–1997).¹⁰⁹ Etter å ha fungert som lege i Narvik i et par år er det godt mulig at Oscar Bernstein var kjent med disse to sykehuslegene i Tromsø. Det kan ha vært av betydning både for innleggelsen og legenes videre opptreden overfor han. I tillegg kom et par andre forhold som trolig var av betydning.

En sak var at dr. Erling Skouges kone, Harriet Margareta (1901–1975), var jødisk med pikenavnet Feinsilber.¹¹⁰ De hadde vært gift siden 1928 og hadde ei datter. Fordi hun var gift med en ikke-jøde, ble hun ikke arrestert ved aksjonene mot jødene et år senere. Den 30. november 1942, få dager etter oppstart av aksjonene mot jødiske kvinner og barn, ble hun likevel innlagt i sykehuset i Tromsø.¹¹¹ Det er mulig at hun og mannen hadde vurdert situasjonen og mente at en innleggelse i sykehuset kanskje kunne

106 Det synes lite sannsynlig at en tysk soldat høsten 1941 kunne opplyse om deportasjon til Polen og systematiske drap på jøder. Det er mulig at Bernstein flere tiår etter krigen husket noe feil her

107 Innleggelsesdatoen angis i RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatningen, F 42, sak 7750

108 Bernstein (2016 internet), s. 4f. Den opprinnelige kilden for denne beretningen er noe uklar

109 Ibid., s. 4, Her oppgis legene som «*Andremedisiner Skauge og røntgenlege Poppe*», men Skauge er nok bare feilskrift for Skouge

110 Om hennes familie, se familieoversikter i f.eks. *Spørreskjema for jøder i Norge*; RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 456 mp. Diverse meldinger 1944–1945, 30.5.1944 Harriet Margaretha Skouge f. Feinsilber; RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee boksene 172–197 mp. Harriet Margareta Skouge, Meldeskjema utfylt 10.12.1942

111 RA/S-6089 Statspolitiet – avd. Tromsø, Cb 1 Justisprotokoll, sak 532, 30.11.1942

gi dem en «tenkepause» i den dramatiske situasjonen. Situasjonen ble opplevd som utrygg, og som hun i ettertid sa det: «*Alle de andre jødene i Tromsø var arrestert, og hun regnet derfor med at hun selv kunne bli tatt når som helst*». ¹¹² Begge hennes foreldre var født i Sverige, og våren 1943 ga tyskerne henne lov til å reise legalt til Sverige som svensk borger.

Dessuten kom at Erling Skouge var en sentral motstandsmann som leder for den illegale *Koordinasjonskomiteen* (KK) i Troms. ¹¹³ Høsten 1942 følte han at han kom i myndighetenes søkelys som gift med en jøde. Han trakk seg da fra sin funksjon i *Koordinasjonskomiteen*; en oppgave som ble overtatt av hans legekollega Erik Poppe.

Under aksjonene høsten 1942 ble tre jøder innlagt i sykehuset i Tromsø i tillegg til overlege Erling Skouges kone og Oscar Bernstein. To av disse, Daniel Caplan (1870–1943) og Meier Leib Shotland (1878–1943), gikk det dårlig med. ¹¹⁴ De ble begge sendt sørover fra Tromsø og ble deportert med skipet *Gotenland* 25. februar 1943. Da gikk det bedre med den jødiske legen Alfred Guttmann (1873–1951) som dr. Skouge fikk innlagt den 4. januar 1943. ¹¹⁵ Det er mulig at også erfaringen med Caplan og Shotland gjorde Erling Skouge mer bevisst på å forsøke å hindre at også Guttmann skulle hentes. Han ble liggende i sykehuset til mai, da han fikk tillatelse fra det tyske sikkerhetspoliti til å vende hjem.

I ettertid fortalte Oscar Bernstein om sykehusoppholdet i Tromsø at «*I samråd med de norske legene bestemmer jeg meg for å simulere magesår-pasient*». ¹¹⁶ Erik Poppe var røntgenlege, og det ble laget et røntgenbilde som skulle vise hvor alvorlig tilstanden var. Dessuten ble det sagt at han ikke hadde lenge igjen å leve. I midten av desember 1941 ble han sluppet fri og sendt hjem til Narvik på betingelse av at han hadde daglig meldeplikt og skulle gjenoppta legepraksisen. ¹¹⁷ Foruten at sykehuslegene hadde sørget for at han ble ansett som dødssyk, var det trolig også av betydning for løslatelsen at det i Narvik var sterk legemangel.

Også tida etter løslatelsen ble dramatisk for familien Bernstein. I mars 1942 ble Oscar Bernsteins far henrettet av tyskerne i Trondheim, og hans mor, Cecilie Bernstein (1886–1957), som var syk og sengeliggende, ble

112 RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 456 mp. Diverse meldinger 1944–1945, 30.5.1944
Harriet Margaretha Skouge f. Feinsilber; om familien Skouge, se også Broberg (2014) s. 218–221

113 Christensen (1995), s. 477

114 Bruland (2017), s. 302; Det har ikke latt seg gjøre å oppspore pasientjournaler for Daniel Caplan og Meyer Leib Shotland. I pasientarkivet for Troms og Tromsø sykehus er det ifølge Statsarkivet i Tromsø lakune for aktuelt materiale fra høsten 1941 til våren 1943

115 RA/S-3978 Politidepartementet, Ee-32/1, dokument nr. 5 med vedlegg

116 Komissar (1992), s. 54

117 Bruland (2017), s. 115

kastet ut av sin bolig.¹¹⁸ Oscar og Sara Bernstein forsøkte da straks å reise til hans mor i Trondheim, men glemte å innhente reisetillatelse fra tyskerne. Tyskerne fikk stanset bussen på Fauske. De antok at dette var første etappe i et fluktforsøk, og begge ble arrestert. Nå simulerte Oscar Bernstein syk for annen gang i håp om å slippe unna. Han fikk lurt i seg noen sterke tabletter som slo ham ut.¹¹⁹ Tyskerne oppfattet at han var syk og sendte ham til sykestua på Fauske. Etter en tid ble han overført til Trondheim der han ble innsatt på Vollan fengsel den 25. mars 1942.¹²⁰

Sara Bernstein ble også overført til Trondheim, der hun i avhør må ha overbevist tyskerne om at hensikten med deres reise ikke var å flykte fra landet. Hun ble i hvert fall satt fri igjen, og den 17. april 1942 ble også Oscar Bernstein sluppet ut av Vollan fengsel. Sammen med Oscars mor dro de deretter tilbake til Narvik. Hans mor, Cecilie Bernstein, forlot imidlertid snart Narvik igjen og dro nå til Oslo.

Da Statspolitiet slo til med sine omfattende aksjoner høsten 1942, hadde Oscar og Sara Bernstein i Narvik allerede en tid ant at noe slikt kunne skje. De hadde vurdert flukt, kanskje over Bjørnefjell til svenskegrensa, men fant det håpløst på grunn av sterkt tysk vakthold.¹²¹ I denne situasjonen simulerte Oscar Bernstein syk for tredje gang. Han hadde håp om at det kunne åpne seg muligheter for å slippe unna.

I Narvik var de fleste jødiske menn, som nevnt, arrestert allerede sommeren 1941. Høsten 1942 kan han likevel ha fått et konkret tips om kommende storaksjon mot jøder eller ha ant at en aksjon var like forestående. I hvert fall simulerte Oscar Bernstein syk og ble innlagt i Narvik sykehus den 25. oktober 1942, altså dagen før storaksjonen mot jødiske menn.¹²² Under oppholdet i Sydspissen fangeleir i 1941 hadde han simulert magetrøbbel, og under det følgende oppholdet i sykehuset i Tromsø hadde han fått «fastslått» en alvorlig diagnose. Gjennom det siste året fram til høsten 1942 hadde han passet på å opprettholde inntrykket av at han var syk, slik at en eventuell innleggelse skulle virke troverdig. Nå spilte han på den samme diagnosen.

Som lege med praksis i Narvik gjennom to år var Oscar Bernstein trolig godt kjent med sine sykehuskolleger i byen. Det er dermed også godt mulig

118 Disse hendelsene er omtalt flere steder, bl.a. Komissar (1992), s. 55ff og Bruland (2017), s. 134f

119 Komissar (1992), s. 56

120 RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Fc 1 Fangeprotokoll Vollan fengsel

121 Komissar (1992), s. 56f

122 Innleggingsdatoen angis flere steder: <http://scandinavianjewish.blogspot.com/2016/01/oscar-berstein-27.html>, s. 5 (lest 5.12.2018); RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, mp. Arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 109, avskrift av uttalelse 5.1.1943 fra overlege E. Borch-Johnsen, Narvik sykehus

at både sykdomsanfallet og innleggelsen i sykehuset i Narvik den 25. oktober var planlagt og organisert i samarbeid med sykehuset. I ettertid berettet overlege Erling Borch-Johnsen (1897–1962) om innleggelsen og behandlingen ved sykehuset i Narvik. Han hadde selv vært borttreist på dagen for innleggelsen, men hevdet at «*det er sikkert nok at innleggelsen skjedde for at arrestasjon kunne unngås, selv om journalen, som rimelig nok er, ikke gir noen som helst opplysning om dette.*»¹²³ Ved innleggelsen ble det også foretatt en operasjon «*for å gjøre det hele mest mulig uangripelig*». I ettertid fortelles det også at «*Gestaposjef Schmidt fikk se røntgenbildene som han ikke skjønnte noe av enda Borch-Johnsen forklarte alt han så.*»¹²⁴

Legene som la han inn i sykehuset og som foretok operasjonen, gjorde dette for å hindre at han skulle bli arrestert og sendt til Oslo. Den som fulgte opp «pasienten», var overlege Erling Borch-Johnsen. De neste fem månedene arbeidet han aktivt for å hindre at Oscar Bernstein ble hentet ut av sykehuset.¹²⁵ Borch-Johnsen hadde under kampene om Narvik i 1940 vunnet tyskernes tillit da han utførte et stort arbeid med å behandle sårede soldater uten å skjelne mellom venn og fiende. Etter dette hadde han også mottatt personlig takkebrev fra Reichskommissar Terboven (1898–1945). Han nør stor tillit blant tyskerne i Narvik, men i ly av dette var han en ledende motstandsmann i området bl.a. som leder for både Milorg og den illegale etterretningsorganisasjonen XU.¹²⁶

Under storaksjonen mot jødiske kvinner og barn den 26. november 1942 ble også Sara Bernstein arrestert. Hun ble fraktet til Oslo og innsatt i Statspolitiets fengsel Bredtveit.¹²⁷ Bare ei drøy uke senere ble hun sluppet fri og fikk dra tilbake til Narvik.¹²⁸ Løslatelsen var trolig bare ment som en utsettelse til en senere deportasjon. Sara Bernstein ble da også pålagt daglig meldeplikt for Statspolitiet i Narvik.

Oscar og Sara Bernstein fikk være i Narvik gjennom vinteren 1943. Sara Bernstein som gikk fritt i byen, søkte bl.a. om passvisum og innreisetilatelse

123 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeanstalten, F 42, sak 7750, brev 14.11.1960 fra Narvik komm. Sykehus v/overlege E. Borch-Johnsen

124 Rognmo (2016), s. 15

125 Voje (2017 internett), s. 2

126 Erling Borch-Johnsens innsats under krigen er omtalt flere steder, bl.a. i Aas (2001), Rognmo (2016), Gogstad (1995), s. 106 og Ryeng (2009)

127 RA/S-1329 Statspolitiet, CI fangeprotokoller for Bredtveit fengsel, nr. 14 mottaksprotokoll

128 Det kan synes som om førstebetjent Hans Akerøy ved Statspolitiets kontor i Narvik bidro til denne løslatelsen. Se: RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, brev 21.1.1943 fra Hans Akerøy til inspektør A. Storvand, Statspolitiet Oslo; Hans Akerøy synes også senere å ha arbeidet til beste for paret Bernstein, men hans motiver for dette er uklare

til Sverige for seg og mannen.¹²⁹ Svenske myndigheter innvilget søknaden, men det tyske sikkerhetspolitiet ga aldri den nødvendige utreisetilattelse.

Utpå vinteren 1943 ble Oscar Bernstein utskrevet fra sykehuset og fikk være i Narvik. Situasjonen var likevel høyst utrygg, slik han selv beretter det i ettertid: «*Men gleden over å være sammen igjen er formørket av bekymringen for familien og vissheten om at vi bare har fått en kort utsettelse. Vi har venner i motstandsbevegelsen som gjerne vil hjelpe oss, men tyskerne har strammet inn på meldeplikten og vi blir stadig sterkere overvåket.*»¹³⁰

Den 25. februar 1943 gikk den siste store jødedeportasjonen med skipet *Gotenland* fra Oslo. Det ble tydeligvis ikke gjort noe forsøk på å få parene Bernstein fraktet til Oslo, slik at de kunne bli sendt ut av landet. Da ble Sara Bernsteins mor og tre søsken deportert, hennes far og en bror var blitt deportert i november 1942. En måned senere, i slutten av mars måned 1943, ble det så bestemt at Oscar og Sara Bernstein skulle sendes sørover mot en høyst uviss skjebne. Oscar Bernstein ble igjen innlagt i sykehuset, men fredag 26. mars 1943 ble han og kona hentet og fraktet til kaien av Statspolitiets Hans Akerøy (1894–1974).¹³¹ De skulle fraktes sørover med båt. Men slik gikk det ikke. Reisen var utsatt, og Hans Akerøy tillot at Oscar Bernstein vendte tilbake til sykehuset. Neste morgen kom Akerøy igjen. Han hadde fått streng ordre om å sette ham i arrest inntil avreisen. Oscar Bernstein forsøkte å overtale ham til å få bli i sykehuset inntil avreise, men måtte bli med til politikontoret. Han fikk imidlertid anledning til å la overlege Erling Borch-Johnsen skrive ut en attest om sin tilstand.

Da de kom til politikontoret, ringte Hans Akerøy til avdelingskontoret i Tromsø og presenterte legeerklæringen om at Oscar Bernstein fortsatt hadde blødninger fra sitt sår og at det ville være mest betryggende om han fortsatt fikk være i sykehuset.¹³² Han fikk da tillatelse til å vende tilbake til sykehuset for videre opphold inntil avreisen. I ettertid opplyste Oscar Bernstein at han var syk, men at det var bestemt at han skulle bringes om bord i båten i sykekurv.¹³³

Situasjonen for Oscar og Sara Bernstein var prekær. Også deres medhjelpere i og utenfor sykehuset skjønte at de umiddelbart burde forsøke

129 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, mp: arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 109, brev 17.12.1942 fra Statspolitiet Narvik v/politiførstebetjent Hans Akerøy til Statspolitiet Oslo

130 Komissar (1992), s. 58

131 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm., Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder, dok. Nr. 92 rapport fra avhør av Oscar og Sara Bernstein 16.3.1946

132 Ibid., Dok. Nr. 132, Utskrift fra vaktjournalen for 27.3.1943, Statspolitiet Narvik

133 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 447, mp. Spesialrapporter Kjesäter. Unummererte 1.4.–14.5.1943, 1. april 1943 Oscar Emanuel Bernstein

å rømme. Statspolitiets tillatelse til å overnatte i sykehuset natta før planlagt avreise, var trolig viktig i fluktplanen som raskt ble iverksatt.

Etter å ha vendt tilbake til sykehuset i Narvik den 27. mars 1943 rømte Oscar Bernstein samme kveld. Flukten ble trolig planlagt av overlege Erling Borch-Johnsen i nært samarbeid med motstandsfolk innen NSB. De sørget for å frakte paret over grensa til Sverige med tog.¹³⁴ Neste dag kontaktet Erling Borch-Johnsen Statspolitiet i Narvik med beskjed om at Oscar Bernstein var forsvunnet fra sykehuset.¹³⁵ Han hevdet at flukten ble oppdaget da han samme morgen gikk morgenvisitten. I ettertid er det fortalt om dr. Borch-Johnsen at denne morgen «*var han 'fortørnet', for han mente pasienten ikke kunne overleve lenge med et så stort magesår! Noe Schmidt var enig i!*»¹³⁶ Den nevnte «*Schmidt*» var fra det tyske sikkerhetspolitiet. Erling Borch-Johnsen spilte tydeligvis ut rollen sin for å svekke eventuelle mistanker om at han selv hadde vært involvert i flukten.

I avhør for en norsk tjenestemann etter ankomsten til Sverige ville ikke Oscar Bernstein si noe om «*hvordan flukten blev iverksatt og ved hvis hjelp... Han uttaler at han står i takknemlighetsgjeld til flere personer, som han gjerne skulle ville gå i døden for og som han har gitt sitt æresord på å ikke navngi. Jeg fikk inntrykk av at legene ved sykehuset hadde vært vidende om rømningen / Det ovennevnte er strengt konfidientielt. Bernstein påstår at det vil få de mest tragiske følger hvis dette på noen måte blir offentliggjort, og han uttaler seg under uttrykkelig forutsetning av at jeg ikke sendte inn uten å gjøre oppmerksom på dette.*»¹³⁷

Etter rømningen slo Statspolitiet straks alarm ved å melde fra til det tyske sikkerhetspolitiet, Statspolitiets avdelingskontor i Tromsø og Grensepolitiet. Dessuten ble det sendt telegram om rømningen til Statspolitiets leder i Oslo. Alarmen om rømningen hadde imidlertid ingen virkning. Oscar og Sara Bernstein passerte raskt grensa til Sverige. Det er mulig at Erling Borch-Johnsen hadde fått melding om at toget hadde tilbakelagt de få milene fra Narvik til svenskegrensa, slik at Bernsteins allerede var i sikkerhet i Sverige da han meldte fra om flukten til Statspolitiet.

Ekteparet Bernstein klarte å komme seg i sikkerhet. Det var trolig flere faktorer som bidro til at de greide å flykte. Oscar Bernsteins til sammen tre tilfeller av å simulere syk, med to lengre sykehusopphold, er én viktig faktor. Her var det muligens også av betydning at han selv var lege. Dermed var

134 Denne flukten er omtalt flere steder, bl.a. i Ulstein (1995), s. 160f

135 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder, Dok. Nr. 132 utskrift fra vaktjournalen, Statspolitiet Narvik

136 Rognmo (2016), s. 15

137 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 447, mp. Spesialrapporter Kjesäter. Unummererte 1.4.–14.5.1943, 1. april 1943 Oscar Emanuel Bernstein

han trolig i stand til å finne aktuelle lidelser som kunne simuleres. De legene han forholdt seg til, hadde kanskje også lettere for å identifisere seg med ham som kollega. De var derfor muligens også mer tilbøyelige til å bistå ved å «dokumentere» og gjerne forsterke den valgte diagnosen. Dette gjelder den tyske leirlegen i Sydspissen fangeleir som fikk han innlagt på Tromsø sykehus, de to overlegene Erling Skouge og Erik Poppe ved sykehuset i Tromsø og ikke minst overlege Erling Borch-Johnsen ved Narvik sykehus.

En annen faktor av betydning er søknaden om pass og innreisetillatelse til Sverige. Søknaden ble innvilget av svenske myndigheter, mens det tyske sikkerhetspolitiet aldri fulgte opp. Forsøket på å få reise til Sverige på legalt vis førte derfor ikke fram. Likevel bidro det bl.a. til at Statspolitiet tilbakkalte ordren om å sende paret til Oslo i januar 1943. Dermed trakk transporten ut i tid, slik at de fortsatt fikk være i Narvik utover vinteren framfor å bli fraktet til Oslo. Om det hadde skjedd, ville de kanskje ha blitt deportert med MS *Gotenland* i februar 1943.

For det tredje var det utvilsomt viktig at de tre norske legene som ble involvert i saken, alle var sentrale i motstandsarbeidet i henholdsvis Tromsø og Narvik. Det er uklart om dette bare var tilfeldige sammenreff eller om det lå en form for plan bak. Bruken av det illegale kontaktnettet til Erling Borch-Johnsen var trolig viktig. Slik ble det mulig å få smuglet Oscar og Sara Bernstein ut av landet med jernbanen.

Et fjerde forhold som kan ha vært av betydning, er opptredenen til førstepolitibetjent Hans Akerøy ved Statspolitiets kontor i Narvik. Ved rettsoppgjøret etter krigen fikk han streng straff for sin opptreden i krigsårene.¹³⁸ Etter at dommen var falt kontaktet han overlege Erling Borch-Johnsen og ba ham om å gi en uttalelse om deres kontakt under krigen. I august 1948 skrev den tidligere aktive motstandsmannen om den landsvikdømte statspolitimannen Hans Akerøy: *«Jeg vil da først fremholde hans aktive innstilling for å hjelpe jøder, som han hadde anledning til å gjøre noe for. – Han oppnådde at fru Sara Bernstein fikk lov til å reise tilbake fra Bredtvedt for å være hos sin mann dr. Bernstein, som for en fingert mavelidelse lå på Narvik sykehus i nærmere 5 mndr. – Også dette langvarige sykehusopphold blev kun muliggjort ved Akerøys bistand, og ved dr. Bernstein og frues flukt til Sverige var han aktivt medvirkende, idet, takket være ham kunne dr. Bernstein, som allerede skulle være sendt, forbli på sykehuset til den natt flukten var plan-*

138 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder; notis om dommen i bl.a. Nordlandsposten 12.12.1946

lagt. / Etter flukten, som fant sted i jan. eller febr. 1944, ledet han med vilje etterforskningen i feil spor, for at flyktningene kunne vinne tid.»¹³⁹

En kan spørre seg hvorfor ikke Erling Borch-Johnsen på eget initiativ selv kontaktet politiet før rettssaken, men nå var han altså ganske klar i sitt syn på Akerøy. I en viss grad uttalte Sara Bernstein seg i samme retning. I en vitneforklaring 18. mars 1946 i forbindelse med saken mot Akerøy sa hun at «*Det er sandsynlig det var Akerøy som utvirket at jeg fikk reise tilbake til Narvik for å vente der til min mann ble så frisk at vi kunne sendes bort sammen*».¹⁴⁰ Oscar Bernstein var derimot mer avvisende til at Hans Akerøy skulle ha hjulpet dem. Etter å ha forklart seg om en del faktiske forhold, avsluttet han med å si: «*Flukten vår hadde ikke Akerøy noe med. Jeg kjenner ellers ikke til at Akerøy har hjulpet oss på noe vis, foruten at han gav meg tilatelse til å innhente attest hos overlegen på sykehuset.*»

Forklaringene om Hans Akerøys rolle spriker. Det står fast at han fikk en dom på mange års fengsel. På den annen side ga en av de mest sentrale motstandsfolkene i Narvik, Erling Borch-Johnsen, støtte til ham. Oscar Bernstein var stort sett innlagt i vintermånedene 1942–43. Det er kanskje ikke så rart om han var ukjent med hvilken rolle Hans Akerøy eventuelt spilte i saken. Dersom Akerøy virkelig arbeidet aktivt for å berge ekteparet Bernstein, måtte det selvsagt foregå høyst forsiktig. Heller ikke Bernsteins burde bli kjent med det. Dette kan kanskje forklare Oscar Bernsteins lite positive uttalelse om Akerøy.

Det er vanskelig å vekte betydningen av Hans Akerøys rolle. Likevel kan det synes som om hans handlinger var én av mange faktorer som i et samspill førte til at Oscar og Sara Bernstein ikke ble sendt til Oslo, men lyktes i å komme seg i sikkerhet i Sverige.

De fleste jøder som ble innlagt i sykehus fra høsten 1942, lå der for ordinære somatiske lidelser. Det var imidlertid også en del som ble innlagt i institusjoner for mer spesielle lidelser, som tuberkulose og psykiske lidelser. Jeg skal her ta for meg noen eksempler på innleggelses ved slike institusjoner.

139 RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45 Akerøy, Hans Peder, dok. Nr. 191.
(Her oppgis feil tidspunkt for Bernsteins flukt som fant sted i mars 1943)

140 Ibid., dok. Nr. 92.

Tuberkulosesanatorier

Under 2. verdenskrig var tuberkulose fortsatt en fryktet sykdom, selv om det i løpet av krigsårene kom i gang viktige tiltak mot sykdommen. Rundt om i landet var det fra tidlig på 1900-tallet opprettet flere titalls sanatorier for behandling og pleie foruten over hundre tuberkulosehjem med hovedvekt på pleie. Det ble lagt stor vekt på betydningen av frisk luft i behandlingen. Disse institusjonene ble derfor gjerne lagt utenfor byer og ganske avsides.

Også tyskerne fryktet smittefaren og tok allerede i 1940 initiativet til skjermbildefotografering.¹⁴¹ Med den frykten for tuberkulosen som rådet, skulle en tro at innleggelse ved tuberkuloseinstitusjoner måtte være velegnet for å unngå arrestasjon. Ifølge mine undersøkelser er det bare seks tilfeller der jøder ble innlagt ved tuberkulosepsykiatri i forbindelse med aksjonene mot jødene høsten 1942. En grunn til dette kan være at tuberkulosesanatoriene lå usentralt. Da aksjonene mot jødene ble satt i verk, var det uaktuelt å legge ut på lengre reiser for å komme til et slikt sykehus. Dessuten ble det kanskje ansett som tryggere å gjemme seg bort som pasient ved et sykehus i storbyen, der det var lettere å forsvinne i mengden. Der hadde jødene sine kontaktnett og der var det trolig enklere å få kontakt med hjelpere som kunne bistå med flukt videre til Sverige.

I hvert fall fire av tilfellene der jøder ble innlagt på tuberkulosehjem, skjedde ved bruk av falske diagnoser. Jeg vil her presentere et par av dem, idet de illustrerer hvordan både «pasientene» og helsepersonell viste initiativ, mot og kløktighet i vanskelige situasjoner.

Talvik tuberkulosehjem – Hugo Adler

I mars 1940 fikk Talvik tuberkulosehjem i Alta i Finnmark tilsatt en ny assistentlege, den tsjekkiske legen Hugo Adler (1895–1967). Han var blant de få jødiske legene fra Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia som i tida før 9. april 1940 fikk anledning til å komme til Norge og arbeide som lege. Dette ble bestemt i statsråd den 20. oktober 1939 etter en tilråding fra helsedirektør Karl Evang (1902–1981).¹⁴² Hugo Adler hadde bakgrunn som leder av Tsjekkoslovas største tuberkulosepsykiatri med 350 sengeplasser og var en anerkjent lege og forsker.¹⁴³

¹⁴¹ Ongre (2008)

¹⁴² RA/S-1001 Statsrådssekretariatet, Ac 119, sak nr. 2512

¹⁴³ RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db-153, mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940, gjenpart av brev fra Direktøren For Det Civile Medisinalvesen til Det Medisinske Fakultet 18.9.1939, side 6

Det ble bestemt at Hugo Adler skulle få stilling som assistentlege ved Talvik tuberkulosehjem, en stilling «*hvortil det ikke har vist seg mulig å skaffe norsk søker*», som Evang skrev. Hugo Adler og hans familie kom til Oslo i slutten av februar 1940, og i mars kunne de reise til Talvik.¹⁴⁴ Bare få uker etter at han hadde begynt arbeidet i Talvik, kom den tyske invasjonen, og Norge var snart okkupert av det samme naziregimet som familien Adler hadde flyktet fra.

Det gikk ikke mange månedene før tyskerne ble kjent med at jødiske leger arbeidet i Norge etter å ha flyktet fra naziregimet i hjemlandet, og de reagerte raskt.¹⁴⁵ Tidlig i august 1940 innkalte Terbovens juridiske ekspert, Rudolf Schiedermaier (1909–1991), Sosialdepartementets ekspedisjonssjef, Theodor Gerhard Thorsen (1878–1958), til et møte. Der spurte Schiedermaier bl.a. om departementet «*var oppmerksomme på at enkelte av de omtalte leger var jøder*».¹⁴⁶ Thorsen svarte da at «*vi her i landet ikke pleiet å skille folk etter rasehensyn*».

Saken førte til omfattende korrespondanse mellom norske og tyske myndigheter utover sommeren og høsten 1940. Om norske NS-myndigheter høsten 1940 ikke var spesielt opptatt av å verne jødiske flyktninger, var de opptatt av å sikre skikkelig legedekning ved sykehusene. Derfor argumenterte Sosialdepartementet for at minst tre av legene, deriblant Hugo Adler, burde få fortsette i sine stillinger ut året 1940.

I brev til Schiedermaier i slutten av august viste departementet til at Medisinaldirektøren hadde uttalt at «*Dr. Hugo Adler er en meget ansett tuberkulose-spesialist...*». Medisinaldirektøren mente at «*... det er av meget stor betydning for tuberkulosearbeidet i Nord-Norge at herr Adler får anledning til å fortsette sitt arbeide i Talvik*».¹⁴⁷ Mens Medisinaldirektørens kontor i august argumenterte for at bl.a. Hugo Adler fortsatt burde få arbeide som lege, ble tonen annerledes etter at den nye medisinaldirektøren, Thorleif

144 Familien reiste til Norge 26.2.1940 ifølge RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp 25, undermappe: Jüdische Ärzte, skriv 28.7.1940. Datoen 26.2.1940 angis også som ankomstdato til Norge for Adlers datter Hanna på hennes meldeskjema utfylt 12.8.1943, arkiv: RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee Sakarkiv, boksene 172–197 jøder i Norge alfabetisk

145 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940, brev 12.7.1940 fra Der Reichskommissar, Verwaltungsabteilung til Sosialdepartementet; RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp 25, undermappe: Jüdische Ärzte, skriv 26. og 28.7.1940

146 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940, P.M. Konferanse på Rikskommissærens kontor, fredag 9. august 1940; se også omtale av forholdet i Hem & Børdahl (2001)

147 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940, brev 29.8.1940 fra Sosialdepartementet til Dr. Schiedermaier, Rikskommissærens kontor, Stortinget. Medisinaldirektørens brev som det her vises til, er fra 16.8.1940; når det her vises til uttalelse fra Medisinaldirektøren, må det nok ha vært tale om embetet som sådan idet det først fra 1. november 1940 ble utnevnt ny Medisinaldirektør etter Karl Evang som hadde fulgt med regjeringen til England etter den tyske invasjonen våren 1940.

Østrem (1892–1980), tiltrådte 1. november. Han var mer på linje med tyskerne og slo i brev 26. november 1940 kategorisk fast at de aktuelle utenlandske legene måtte fjernes: «*Like så lite som der tidligere har foreligget noe medisinsk behov for disse utenlandske leger i Norge, like så litt (sic) kan der idag anføres noen saklig begrunnelse for deres fortsatte virke her i landet, i hvis interesse det i det hele tatt ikke kan være å beholde dem*».¹⁴⁸

Sosialdepartementets fagfolk ga ikke opp, og gjorde minister Birger Meidell (1882–1958) «*opmerksom på de vanskelige lægeforhold ved Talvik lægedistrikt og tuberkuloseanstalten der samt at det vil bli vanskelig, antagelig umulig, å skaffe kompetent læge der i dr. Adlers sted. Videre at denne læge var en stor kapasitet på sitt område m.v.*»¹⁴⁹ Etter å ha blitt kjent med Østrens syn, kommenterte Meidell at han nå ikke kunne gjøre noe mer.

De utenlandske legene skulle ikke lenger ha tillatelse til å arbeide i Norge, og Hugo Adler ble i desember 1940 fratatt arbeidstillatelsen som lege.¹⁵⁰ I praksis fortsatte han sitt virke i Talvik helt fram til aksjonene mot jødene høsten 1942. Grunnen er uklar, men muligens innså både NS-myndighetene og tyskerne likevel behovet for å opprettholde forsvarlig legedekning ved tuberkulosehjemmet i Talvik.

Ved den første aksjonen mot jødiske menn i slutten av oktober 1942 ble også Hugo Adler anholdt. Han ble hentet i Talvik og ført til det tyske sikkerhetspoliti i Hammerfest.¹⁵¹ Tyskerne var engstelige for tuberkulose-smitte. Trolig fordi han arbeidet ved et tuberkulosehjem, ville de la en tysk lege undersøke Hugo Adler før han skulle sendes sørover.

Det viste seg at den tyske legen som undersøkte Adler, kjente ham som kollega fra før krigen. Hugo Adlers kone, Zdenka, som ikke var jødisk, hadde fulgt med til Hammerfest, og hun var tydeligvis uredde og handlekraftig. Da hun oppfattet at den tyske legen kjente hennes mann, trakk hun ham til side.¹⁵² Hun skal i samtalen ha argumentert med at det kunne komme ham til gode senere om tyskerne tapte krigen, dersom han bidro til å redde Hugo Adler. Hun skulle også ha foreslått at legen skulle utstede

148 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940, brev fra Direktøren for det sivile medisinalvesen Oslo 26.8.1940

149 RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940, internt notat 28.11.1940 i undermappe for konsept fra eksp.sjefen til Dr. Schiedermaier

150 RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm, Arkivdel 1, Da, 67/6: Fol IIB 02/36 Nansen-kontoret. Hjelp til internasjonale flyktninger, statsløse m.m. Bind II, Periode 30.5.1940–4.10.1945: Hugo Adler, Brev 13.12.1944

151 Anholdelsen og de videre hendelsene med Hugo Adler er omtalt i flere artikler og bøker, bl.a.: Ellingsgård (1966), Ballo (1994), Skogheim (1998), Skogheim (2014), Solsvik (2015), Watts (2016)

152 Solsvik (2015). Her gjengis historien slik Hugo Adlers sønn beretter den

en attest om at Hugo Adler led av tuberkulose, slik at han kunne returnere til Talvik som pasient ved tuberkulosehjemmet.

Den tyske legen gikk med på opplegget. Sammen med overlegen ved Hammerfest sykehus, Johan Borchgrevink (1885–1959), undersøkte han Hugo Adler og fant at han led av tuberkulose.¹⁵³ Da denne falske diagnosen ble fastslått, kunne legene dra nytte av at Adler under medisinstudiene var blitt lettere smittet av tuberkulose. Røntgenbildene viste spor etter tuberkulose på lungene, noe som bidro til å underbygge den falske diagnosen.

Denne framstillingen, som er basert på beretninger om hendelsene i ettertid, bekreftes i hovedsak av samtidige kilder. Den 28. oktober 1942 sendte politiet i Hammerfest telegram til Statspolitijefen i Oslo.¹⁵⁴ De opplyste at Adler var blitt undersøkt av to tyske og én norsk lege som hadde avgitt erklæring om at han led av en høyresidig lungetuberkulose. De tre legene mente at han ikke var i stand til å reise, men måtte ha en liggekur og unngå alle fysiske anstrengelser. Nå ba politiet i Hammerfest om å få vite hvordan de skulle forholde seg.

Statspolitiet i Oslo tok saken alvorlig. Statspolitiets sjef Marthinsen ble informert per telegram den 28. oktober kl. 19.55. Han bestemte at saken skulle ligge i bero til neste dag og blanketten ble påført merknadene «*Må vel ligge*» og «*Bør isoleres*». Tre dager senere kom svaret fra Statspolitiet i Oslo: «*Adler Talvik skal ikke arresteres men politiet maa holdes ajour med hans oppholdssted*».

Etter dette ble Hugo Adler sendt tilbake til Talvik og innlagt som pasient. Innleggelsen skjedde i samarbeid med legene Peder Foss (1903–1990) og Erik Fjøsne (1906–1994). Den 20. november 1942 sendte Statspolitiet i Oslo telegram til politimesteren i Hammerfest med ordre om at Hugo Adler om mulig skulle transporteres til Oslo snarest.¹⁵⁵ Den 26. november svarte politimesteren med å sende et telegram til Statspolitiet. Dette besto bare av en kopi av innholdet i tidligere korrespondanse med bl.a. legenes erklæring av 28. oktober om at Hugo Adler var alvorlig syk. Politimesteren ba også på nytt om nærmere beskjed om hva han skulle gjøre.

Statspolitiet sendte nytt telegram den 28. november om at Adler om mulig skulle transporteres til Oslo. Politimesteren i Hammerfest synes nå å ha grepet fatt i at Statspolitiet tok forbehold ved å si «*om mulig*». Han drøydde saken ytterligere til den 5. desember før han sendte brev til Statspolitijefen om saken. Der anbefalte han at Hugo Adler skulle slippe arrestasjon pga. sin «*helbredstilstand*», noe som innebar at han ikke skulle arres-

153 Opplysningen om dr. Johan Borchgrevinks medvirkning er gitt i bl.a. Ellingsgård (1966)

154 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 229 Gutmann, Adler

155 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 229 Gutmann, Adler

teres som ledd i aksjonene mot jødene. Politimesteren viste også til telegram mottatt den 2. desember fra lensmannen i Talvik.¹⁵⁶ Lensmannen siterte der en ny legeattest, denne gang fra overlege Peder Foss ved Talvik tuberkulosehjem: «*Dr. Hugo Adlers tilstand er ikke bedret siden undersøkelsen i Hammerfest 28.10 d.å. Jeg understøtter tysk legeattest av samme dato ifølge hvilken Dr. Adler paa grunn av lungetuberkulose medisinsk sett ubetinget maatte gjennomgaa en liggekur i de nærmeste maaneder. Dette er medisinsk sett fortsatt ubetinget nødvendig saa meget mere som dr. Adler siden undersøkelsen den 28.10. d.å har hatt en ny lungeblødning*».

Foruten å tilrå at Hugo Adler ikke skulle arresteres, er det også mulig at politimester Sverre Hoem (1885–1966) sørget for at dr. Foss i Talvik nå skrev en ny legeattest som han kunne sitere i sitt tilsvarende til Statspolitiet. Den 17. desember fikk lensmannen i Talvik ordre om å sørge for at Hugo Adler ble framstilt for Statspolitiet i Tromsø. Men heller ikke den ordren ble fulgt. Lensmann Olav Lund (1901–1974) sendte neste dag rapport til politimesteren om at Hugo Adler fortsatt var dårlig.¹⁵⁷ Han var «*helst en tanke verre*» enn da dr. Foss hadde sendt sin erklæring noen uker tidligere, og var smittefarlig. Derfor hadde lensmannen latt være å følge opp ordren.

I slutten av desember sendte så politimesteren i Hammerfest brev til Statspolitiet og vedla lensmannens brev av 18. desember.¹⁵⁸ I mellomtida hadde lensmann Lund også orientert politimesteren om at Hugo Adlers tilstand var blitt ytterligere forverret. Han hadde hatt en «*blodstyrtning*», slik at det ble ansett som umulig å transportere ham sørover.

Etter dette synes det som om Statspolitiet ga opp forsøkene på å få arrestert Hugo Adler. Det er mulig at både lensmannen i Talvik, politimesteren i Hammerfest og Statspolitiet virkelig trodde på den konstruerte forklaringen om at han var alvorlig syk. Det er også mulig at selve diagnosen med smittsom lungetuberkulose var såpass skremmende at politiet ikke ønsket å flytte ham ut fra tuberkulosehjemmet i Talvik.

Men det kan også være en annen grunn til at den falske diagnosen ikke ble avslørt av politiet og at Statspolitiets ordrer om arrestasjon og transport sørover ikke ble fulgt opp. Det kan tenkes at også det lokale politiet deltok i arrangementet. To av politimennene som sto sentralt i denne saken, lensmann Olav Lund i Talvik og politifullmektig Paul Greftegreff (1908–1982) i Hammerfest, var begge til dels aktive NS-medlemmer som fikk sine dommer i rettsoppgjøret etter krigens slutt. Deres overordnede, politimes-

¹⁵⁶ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, sak 66 Adler

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 13, mp 21 vedr. jøder A-H, Adler, Gutmann, brev 29.12.1942 fra Politimesteren i Vest-Finnmark til Statspolitisjefen

ter Sverre Hoem, var derimot ikke NS-medlem, og det er mulig at han, i samarbeid med overlege Peder Foss i Talvik, sto bak det som kan oppfattes som trening og direkte motarbeidelse av Statspolitiets ordre om å arrestere Hugo Adler.

To pensjonerte lærere i Talvik, Giertrude Giæver (1880–1962) og Laura Bredal (1884–1970), var blitt godt kjent med Hugo Adler i løpet av de to og et halvt år han hadde bodd på stedet. Det er hevdet at også de gjorde en innsats for å berge ham.¹⁵⁹ Giertrude Giæver skal ha hatt gode kontakter innen politiet i Hammerfest og skal ha bedt dem gjøre det de kunne for å hindre at Hugo Adler ble anholdt og sendt sørover. Det er mulig at hennes innsats kan være noe av grunnen til at det lokale politiet synes å ha motarbeidet Statspolitiets ordre om å arrestere Hugo Adler.

De neste to årene fram til høsten 1944, da tyskerne iverksatte sin storstilte evakuering av befolkningen i Finnmark og Nord-Troms, var Hugo Adler innlagt som pasient ved Talvik tuberkulosehjem. Men han var ikke en ordinær pasient. I praksis fungerte han til dels som lege samtidig som han formelt var innlagt.

Flere beretninger, både fra pasienter og leger ved Talvik tuberkulosehjem, viser hvordan dette foregikk. Én pasient, Sverre Johansen fra Kvalsund, forteller f.eks. at Hugo Adler hadde eget værelse på hjemmet og «*når jeg var inne hos han så jeg masser av sykejournaler der, og han arbeidet som vanlig*».¹⁶⁰ En annen pasient, Arvid Johansen fra Alta, hadde samme erfaring med Hugo Adler som både lege og pasient. Han hevder at «*alle visste at dr. Adler var jøde, og at han fra høsten 1942 lå på avdelingen som pro forma tuberkulosepasient. Men om kveldene og nettene arbeidet han på røntgenrommet og i laboratoriet.*»

Giertrude Giæver fortalte i ettertid også om hvordan han ble vernet både ved hjemmet og i bygda: «*Den nye pasienten ble stelt godt med både av oversøster Laila og de andre. Han hadde fått et av søstrenes egne rom. Om dagen holdt han seg på værelset når tyskerne var i nærheten. Om kveldene arbeidet han ofte på kontoret. Og i vanskelige tilfeller med pasienter ble han ofte tilkalt av overlegen. / Men hver gang tyskerne kom og spurte etter ham, ble det svart at han var meget syk. Og når tyske leger kom for å undersøke ham, lå han i høy feber. Det ble siden fortalt at legene ved hjemmet brukte å gi ham sprøyter for å gjøre ham riktig varm. Det ble også sagt at det ble mikset med feberkurven hans og med temperaturmålet.*»¹⁶¹

¹⁵⁹ Se f.eks. Ellingsgård (1966) s. 76ff

¹⁶⁰ Skogheim (1998) s. 22

¹⁶¹ Ellingsgård (1966) s. 77; «oversøster Laila» som her nevnes, er trolig Laila Rotnes. Se RA/S-1291 Sosialdepartementet, Helsedirektoratet, H9 sykehuskontoret, Da 118/19, rapport fra stedlig ettersyn ved Talvik tuberkulosehjem 14.8.1941

Også dr. Gustav Vig (1916–1997) som kom til Talvik som assistentlege for distriktslegen i februar 1944, berettet om forholdene ved tuberkulosehjemmet: «*Da jeg kom til Talvik var det to leger der, overlege Foss og dr. Adler, tysk jøde som angivelig var pasient. Det var han i virkeligheten ikke... På Talvik tok de godt vare på dr. Adler, fabrikkerte litt feber og slikt småtteri som de sendte til Hammerfest, en eller annen tysk instans der, for kontroll. Dr. Adler skulle nemlig jevnlig være under kontroll fra tysk side*». ¹⁶²

Tyske leger kom en gang i måneden for å sjekke om han fortsatt var syk. ¹⁶³ Før slike kontroller skal Hugo Adler ha behandlet seg selv for å gjøre det hele mer troverdig. De studerte falske røntgenbilder og så «pasienten» som lå til sengs, gjerne med feber, og rapporterte at han ikke kunne sendes av sted.

Dr. Gustav Vig berettet også om en episode som styrker antagelsen om at tyske leger var kjent med at Hugo Adler var innlagt med falsk diagnose. Høsten 1944 var han i kontakt med en tysk lege i Hammerfest som spurte hvordan det gikk med Hugo Adler. Vig hadde da fulgt opp dekkhistorien ved å si at Adler, som kjent, var alvorlig syk: «*Da bare flirte han bredt og sa at jo, det visste han, for det var han som hadde sett røntgenbildene og behandlet opplysningene fra Talvik. Det er ikke tvil om at denne legen – han fortalte meg at han var østerriker – at han var fullstendig klar over at Adlers tuberkulose i det alt vesentlige var oppdiktet og at det som var å se på røntgenbildene var gamle forandringer. Det er ingen tvil om at han var fullstendig klar over dette, for måten han snakket om dette på levnet ingen tvil. Han sa det ikke rett ut, det turde han vel ikke, men mer indirekte (sic) kunne han ikke si det, at han godtok alt fra Talvik selv om han visste det var løgn*».

Både de fleste av de om lag hundre pasientene ved tuberkulosehjemmet og bygdefolket var kjent med at Hugo Adler bare spilte syk. Det var likevel ingen som røpet dette gjennom den tida spillet pågikk. ¹⁶⁴

Familien Adler synes i hovedsak å ha fått være i fred i Talvik de neste par årene. Et unntak var sommeren 1943, da de måtte fylle ut *Meldeskjema for jøder* for familiens to barn, Fritz (1931–) og Hanna (1934–). ¹⁶⁵ Våren 1943 gjennomgikk Innenriksdepartementets statsrettskontor systematisk *Spørreskjema for jøder i Norge* som var utfylt et år tidligere. Da hadde Hugo Adler fylt ut skjema og der oppgitt familiens to barn. Hans kone var ikke jøde, men ettersom han var jøde, ble Fritz og Hanna regnet som «halvjøder», som det i 1943 måtte fylles ut meldeskjema for. Jøder med bare én jødisk

¹⁶² Skogheim (1998) s. 23

¹⁶³ Solsvik (2015), s. 50

¹⁶⁴ Ibid., s. 50f

¹⁶⁵ RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre Falne, Ee, boks 172–197 jøder i Norge alfabetisk, mappene for Fritz og Hanna Adler

forelder skulle ikke omfattes av aksjonene mot jødene. Likevel må kravet om utfylling av skjema for barna ha skapt uro og usikkerhet om hva myndighetene kunne finne på av tiltak også mot dem.

Det virkelig dramatiske skiftet i situasjonen for familien Adler, kom ved evakueringen fra Talvik høsten 1944. Pasientene ved tuberkulosehjemmet ble da fraktet med båt sørover til Trondheim for å sendes videre til Oslo med tog. Dr. Peder Foss gjorde Hugo Adler kjent med at han hadde hørt at tyskerne ventet på ham i Trondheim. Det ble nå satt i gang en aksjon for å hindre at Hugo Adler ble tatt. Ved ankomsten til jernbanestasjonen i Trondheim ble familien Adler straks tatt hånd om av to personer som sa at de kom fra «undergrunnsbevegelsen».¹⁶⁶ De ble i mørke ført over til et nordgående tog der Hugo Adler ble gjemt i kullbingen, kona og de to barna ble plassert i en kupe. I en godt arrangert flukt ble de så fraktet over grensa til Sverige og i sikkerhet.

Redningsaksjonen for familien Adler skal ha blitt ledet av dr. Erik Fjøsne og sokneprest Brynjulf Olander Stuve (1905–1980).¹⁶⁷ Felles for disse to var at de hadde arbeidet i Talvik da familien Adler kom dit vinteren 1940, og at de høsten 1944 bodde i Trondheim. Erik Fjøsne hadde, som tidligere overlege ved Talvik tuberkulosehjem, vært delaktig i å få Hugo Adler innlagt som pasient to år tidligere. Nå, høsten 1944, arbeidet han ved Trondheim sykehus og stilte på nytt opp for å bidra til å redde Hugo Adler fra å bli tatt. Det er godt mulig at Erik Fjøsne nå var blitt kontaktet av sin kollega og etterfølger i Talvik, dr. Peder Foss, og bedt om å bistå. Brynjulf Olander Stuve på sin side, hadde vært sogneprest i Talvik i årene 1930 til 1940 da han ble sykehus- og fengselsprest i Trondheim. Dr. Fjøsne kjente godt til Hugo Adler fra tida i Talvik, og det er sannsynlig at også sogneprest Stuve rakk å bli kjent med den jødiske legen, selv om han ankom Talvik bare noen uker før Stuve flyttet til ny stilling i Trondheim.

En av de to fra «undergrunnsbevegelsen» som møtte familien Adler i Trondheim, var Laila Lund. Hun arbeidet som sykepleier ved sykehuset i Trondheim.¹⁶⁸ Dette er usikkert, men muligens var det dr. Erik Fjøsne, som da arbeidet samme sted, som hadde fått Laila Lund involvert i aksjonen for familien Adler. Den andre som møtte familien Adler i Trondheim, var trolig Laila Lunds søster, Helene «Søssa» Lund. Hun arbeidet ved Ut-Trøndelag politikammer. Der hadde hun tilgang til ferdig underskrevne pass som ble nyttet for flyktninger. Passene skal hun ha fått fra sin sjef, selv om

¹⁶⁶ Solsvik (2015), s. 61

¹⁶⁷ Watts (2016), s. 223

¹⁶⁸ Ibid.

han angivelig var nazist. Nå var det familien Adler som ble utstyrt med pass der de hadde fått norske navn.¹⁶⁹

Etter å ha kommet vel fram til Sverige, skrev Hugo Adler brev til den norske legasjonen i Stockholm der han selv oppsummerte sine opplevelser fra tida i Norge:¹⁷⁰

«Høyt ærede herr minister!

For noen dager siden mens vi var på turen sørover under evakueringen fra Finnmarken lyktes det meg med min familie å komme over til Sverige. Nå da jeg måtte forlate Norge føler jeg meg forpliktet å gi på Deres vegne uttrykk for min dype takknemlighet overfor mitt annet fedreland hvor jeg fikk oppleve så mange bevis av menneskelighet og hjelpsomhet som aldri før. Jeg håper at jeg en gang i fremtiden kan klare å gjengjelde minst en brokdel av alt det gode jeg mottok i Norge.

Jeg er tsjekkosllovakisk lege, mistet 1938, etter den tyske okkupasjonen av sudetområdet min stilling. Oktober 1939 fikk jeg ved Kongelig resolusjon arbeidstillatelse i Norge og ble ansatt som assistentlege ved Talvik tuberkulosehjem, men desember 1940 fratatt arbeidstillatelsen. Siden levde jeg med min kone og 2 barn først i Talvik takket være den enestående hjelpsomheten av våre norske venner.

Hvis vi skulde være så heldige å vende tilbake til vårt hjem så håper vi å opprettholde forbindelsen med Norge. Der har vi og våre barn lært at norsk ånd som i den øvrige verden knyttes til Deres store menn som Ibsen, Nansen, Amundsen, Bjørnson og mange andre, i virkeligheten er dypt forankret i hele folket opp til de ytterste fjorder i det høye nord.

– Mange takk for oss!

– Ærbødigst Dr. Hugo Adler samt familie: Zdenka, Fritz og Hanna Adler, f.t. mottagingsleir Rosöga, Strängnäs.»

Etter krigen vendte familien tilbake til Tsjekkoslovakia, og flyttet siden til Israel. Der fortsatte Hugo Adler sitt virke som lege, men beholdt kontakten med venner i Talvik.

Denne saken viser hvordan nærmest et helt lokalsamfunn stilte opp for å beskytte en jødisk lege. Et spesielt trekk er at også tyske leger tok del i opplegget. Legen Gustav Vig, som erfarte noe av situasjonen i Talvik, reflekterte over dette forholdet: *«Kanskje var de tyskerne som var i Hammerfest mer menneskelige enn de sydpå, – jeg vet ikke. I alle fall lot de ham være på Talvik, han og hans fru og to barn. Uten tvil må det ha vært tyske lege kolleger i Hammerfest som var sterkt medvirkende til dette»*. En mulig forklaring kan være at de involverte tyske legene ikke var helt på regimets politiske linje i synet på jøder og anså Hugo Adler mer som legekollega enn som jøde. Det talte kanskje også til hans fordel at han var en faglig anerkjent lege som trolig var respektert av sine kolleger.

¹⁶⁹ Solsvik (2015), s. 61

¹⁷⁰ RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm, Arkivdel 1, Da, 67/6: Fol IIB 02/36 Nansen-kontoret. Hjelp til internasjonale flyktninger, statsløse m.m. Bind II, Periode 30.5.1940–4.10.1945: Hugo Adler, Brev 13.12.1944

Situasjonen var paradoksal. Det norske statspolitiet og tyske myndigheter fikk jevnlig foretatt medisinske undersøkelser av Hugo Adler for å sjekke om han var i stand til å bli arrestert og fraktet bort. Samtidig var de tyske legene i Hammerfest, som mottok og vurderte de medisinske prøvene fra norske legekolleger i Talvik, sannsynligvis kjent med at prøvene og røntgenbildene var forfalsket og at «pasienten» egentlig var frisk. Likevel fulgte de gjennom flere år opp dette spillet ved å la han bli værende ved Talvik tuberkulosehjem helt til evakueringen høsten 1944, da han sammen med familien ble fraktet over til Sverige.

Det framstår som klart at hele miljøet rundt Hugo Adler i Talvik bidro til å verne han mot å bli arrestert fra høsten 1942 til høsten 1944. Foruten de tyske legene i Hammerfest, gjaldt dette legekolleger og øvrig personale ved hjemmet, pasienter og bygdefolk for øvrig som kjente situasjonen. Tilsvarende gjaldt også for en stor del i en sak ved Luster sanatorium i Sogn.

Luster sanatorium – Isak Eidenbom

«En dag Eidenbom og jeg spaserer sammen i den store furuskogen og han forteller om Holocaust, kommer en av legene løpende. Han er rød i ansiktet og svett og tydelig særdeles engstelig. Han ber oss skynde oss tilbake og i seng. Det er kommet melding om at lastebiler med tyske soldater er på vei opp til sanatoriet.

Det er såvidt vi klarer å komme oss inn, får vrent av oss klærne og lagt oss til sengs.

Væpnede soldater omringer hele sanatoriet, strømmer inn i korridorer og sykesaler mens sykepleiere hurtig får laget i stand noen fine feberkurver for oss to. Men ettersøkingen gjelder ikke oss. Ryktene forteller om angiveri på folk fra 'Bjørn Vest' – geriljahæren i fjellene vestpå.»¹⁷¹

Det er Bjørn Simonnæs (1921–2015) som beretter denne historien i ei bok om sine opplevelser under krigen. Han var av tyskerne dømt til fem års straffarbeid for forsøk på å flykte over Nordsjøen til England våren 1941.¹⁷² Etter å ha sonet om lag halve straffen i Tyskland, utviklet han tuberkulose og ble hjemsendt med straffeutsettelse fram til mai 1945. Tilbake i Norge var han blitt innlagt til behandling ved Luster sanatorium i Sogn og tilbrakte resten av krigstida her. Hans medpasient var den jødiske bergenskjøpmannen Isak Eidenbom (1877–1956).

Mens Bjørn Simonnæs virkelig var syk, i hvert fall den første tida ved Luster sanatorium, var Isak Eidenbom frisk. Bjørn Simonnæs skrev i ettertid at Eidenbom var frisk *«men plassert på sanatoriet av overlege Gjessing.*

¹⁷¹ Simonnæs (1986), s. 126

¹⁷² Ibid., s. 36ff

*Bortgjemt her oppe i fjellet og glemt av nazigribbene».*¹⁷³ I ettertid er det da også sagt om Luster Sanatorium at: «*Under krigen var Sanatoriet på mange måtar som ein oase i ørkenen. Fleire vart hjelpte på ymse måtar då*».¹⁷⁴

Isak Eidenbom var en veletablert forretningsmann i Bergen. I mai 1942, i god tid før aksjonene mot jødene, hadde han forlatt byen og flyttet til Høyheimsvik i Sogn.¹⁷⁵ Ved Statspolitiets aksjon den 26. oktober, fikk lensmannen beskjed om å anholde ham. Neste dag måtte imidlertid lensmannen melde tilbake at dette ikke lot seg gjøre. Samme dag var nemlig Isak Eidenbom blitt innlagt ved Luster sanatorium med tuberkulose.

Distriktslegen i Luster, Johannes Hvidsten (1899–1971), sto for innleggelsen.¹⁷⁶ Av pasientjournalen framgår det at han hadde oppsøkt distriktslegen etter at han i to måneder hadde vært «*sterkt forkjølet med hoste og opspytt. . . Han ble undersøkt av distriktslegen, som anbefalte han specialundersøkt, og han ble innlagt her øieblikkelig*». Det ble umiddelbart tatt røntgenbilder av lungene og neste dag, den 27. oktober 1942, ble disse beskrevet i journalen: «*I nedre 1/3 del av lungene sees lateralt i lungefeldet en 4x6 cm stor uskarpt begrenset skygge.*»

De neste to og et halvt år, fram til frigjøringen våren 1945, lå Isak Eidenbom ved sanatoriet som alvorlig syk og smittefarlig tuberkulosepasient ved hjelp av en konstruert diagnose. Om lag hver måned gjennom krigsårene ble det tatt prøver og hans tilstand ble beskrevet i journalen. Han ble sjelden beskrevet som spesielt dårlig, men med noe varierende kroppstemperatur, at han tidvis klaget over «*sting i høyre side*» og over å være kortpustet. I én innførsel skrives det f.eks. at «*sist måned har pasienten sett dårlig ut*». Det ble trolig ansett som viktig at innførslene var troverdige om f.eks. en tysk lege skulle komme for å undersøke pasienten. Han burde ikke da framstå som særlig mye friskere enn det som framgikk av journalen, men samtidig måtte ikke journalinnførslene være så positive at han kunne risikere å bli ansett som frisk ved tysk kontroll. Det vesentlige var nok å understreke at han var smittefarlig.

Slik ble situasjonen til krigens slutt. I en omtale av denne saken skrev historikeren Per Kristian Sebak (f. 1978) at «*Det var ingen tyskere i Luster, og de få gangene det kom meldinger om at tyskere var på vei, fikk han i seg griseblod slik at han ble akutt dårlig.*»¹⁷⁷ Også Bjørn Simonnæs' beretning om episoden da sanatoriet fikk besøk av tyske soldater, viser at personalet

173 Ibid., s. 126

174 Sogn Dagblad 17.4.1982, s. 5

175 Sebak (2008), s. 195

176 Bergen byarkiv, Luster sanatorium, pasientjournal for Isak Eidenbom

177 Sebak (2008), s. 237

stilte opp for å verne om sine fiktive pasienter. De fikk dem på plass i sengene og fikk *«laget i stand noen fine feberkurver»* for dem før tyskerne ankom.

Ei snau uke etter frigjøringen, den 14. mai 1945, ble det gjort en siste innførsel i journalen til denne «pasienten», som nå også journalførende lege satte i anførselstegn: *«'Pasienten' reiser fra sanatoriet i dag. Han har ikke vært syk under oppholdet. Skyggen på røt foto 27/10 er artifiisiel, fremkalt ved lipiodol og vatt. Alle positive basillefund er falske. Han ble innlagt og beholdt i sanatoriet for å beskyttes mot jøde-deportasjonen. Har under hele oppholdet vist seg som en god nordmann og har som han selv sier: 'aldri trykket på en knapp».* Under legens innførsel har Isak Eidenbom selv skrevet: *«Reiser i dag frisk og rask, dette har jeg at takke Lyster sanat. særlig overlæge Smedsrud. Tusen tak til alle sanatoriets læger oversøster og søstre. Deres taknemlige og hengivne I. Eidenbom».*

Statspolitiet forsøkte altså ikke å arrestere Isak Eidenbom i oktober og november 1942. Ved aksjonen i november rapporterte politimesteren i Sogn til Statspolitiet at Isak Eidenbom var den eneste jøden i Sogn og Fjordane som ikke var arrestert og at han var innlagt ved Luster sanatorium.¹⁷⁸

Myndighetene var fullt klar over at Isak Eidenbom oppholdt seg ved sanatoriet. Som svar på spørsmål fra myndighetene om hvor lenge denne pasienten måtte bli værende, svarte f.eks. dr. Trygve Gjessing (1895–1961) i februar 1943: *«Vi har hos Eidenbom funnet tuberkelbasiller ved dyrkning. Han lider av en såkalt gammelmannstuberkulose som gjerne pleier å være meget kronisk og som har smittsomme perioder avbrutt av smittefrie. Han har i lengere tid hatt feber, men er f.t. oppgående. For øyeblikket er det meg meget vanskelig å uttale hvor lenge han bør oppholde seg her.»*¹⁷⁹

Både norske og tyske myndigheter fryktet for spredning av tuberkulose, og Statspolitiet i Bergen synes å ha vært overbevist om at Isak Eidenbom virkelig var syk.¹⁸⁰ I så måte var dette en velegnet diagnose for å unngå arrestasjon. Statspolitiet fulgte imidlertid med. I midten av mars 1943 ble politimesteren i Sogn bedt om å undersøke om pasienten da kunne transporteres til Oslo, men skrev samtidig: *«Hvis det er fare for livet om han transporteres eller han er smittefarlig bees De underrette oss.»*¹⁸¹ Politimesteren videresendte brevet til direktør Trygve Gjessing ved Luster sanatorium som meldte tilbake at *«jøden Isak Eidenbom lider av en smittefarlig tuberkulose. Man vil på det bestemteste fraråde at han p.t. flyttes fra sanatoriet».*

178 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, mp. 9–10, brev 25.11.1942 fra Politimesteren i Sogn til Statspolitiet
sjefen

179 RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcd 994, mp. 3,
Brev 8.2.43 fra dr. Gjessing til bobestyrer, adv. K.Sig. Kleppe (1897–1980), Bergen

180 Sebak (2008), s. 236

181 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 1, mp. 9–10, brev 13.3.1943 fra Statspolitiet ved politiinspektør Knut
Rød til Politimesteren i Sogn

Statspolitiets politiinspektør Knut Rød fulgte opp dette med brev til Luster sanatorium tidlig i april 1943 med å pålegge direktør Gjessing «å påse at underretning i god tid blir gitt til Statspolitiets Oslo og Akeravdeling før overnevnte jøde blir flyttet eller utskrevet av sanatoriet».¹⁸² Myndighetene aksepterte diagnosen som så alvorlig at de lot «pasienten» bli liggende med instruks om at Statspolitiet skulle orienteres om han skulle skrives ut.

Der er uklart hvorfor Isak Eidenbom forlot Bergen og dro inn i Sognefjorden så tidlig som i mai 1942. Ett forhold kan kanskje bidra til å forklare dette. Isak Eidenboms kone og to voksne døtre bodde i Danmark. Parets sønn Alexander Eidenbom (1908–1972) hadde i 1941 rømt til England etter å ha vært engasjert i motstandsarbeid hjemme. Dette gjorde antakelig at også Isak Eidenbom følte seg i en utsatt situasjon. Det at han var alene i Bergen, gjorde det trolig rent praktisk enklere for ham å forlate byen og flytte til Sogn og et halvt år senere bli innlagt ved Luster sanatorium.

Bakgrunnen for at han ved starten av aksjonene mot jødene den 26. oktober 1942 ble innlagt som pasient ved Luster sanatorium er også noe uklar. Det er imidlertid noen forhold som kan inneholde elementer til forklaring.

Isak Eidenbom var onkel til den jødiske forretningsmannen Moritz Rabinowitz (1887–1942) i Haugesund. I 1901 hadde Moritz flyttet til Bergen. Han arbeidet i onkelens forretning i nesten ti år, før han flyttet til Haugesund og etablerte sin egen klesforretning.¹⁸³ Etter at Hitler kom til makten, framsto Moritz Rabinowitz som en sterk kritisk stemme til nazismen med bøker og artikler. I 1935 sendte han for eksempel telegram til president Roosevelt (1882–1945) og ba ham om å redde jødene i Tyskland.¹⁸⁴

Ved den tyske invasjonen i april 1940 var Moritz Rabinowitz blant de første tyskerne ville sikre seg. Han var forberedt på dette og søkte straks tilflukt i bygdene innenfor Haugesund. Her holdt han seg skjult i et drøyt halvår, men ble arrestert i desember 1940 og snart deportert til Tyskland og drept. Mens han lå i skjul, ble det arbeidet for at han kunne flykte med båt til England, men dette ble ikke noe av. Det er også kjent at motstandsfolk foreslo for ham at han kunne gå i skjul på Valen psykiatriske sykehus i det området han oppholdt seg, men heller ikke dette ble det noe av.¹⁸⁵ Det kan være verdt å merke seg at mens Moritz Rabinowitz i 1940 vurderte å skjule seg i et sykehus, gjennomførte hans onkel dette to år senere. Det

182 Ibid., brev 5.4.1943 fra Statspolitiet ved politiinspektør Knut Rød til direktøren ved Luster Sanatorium

183 Vestbø (2011)

184 Ibid., s. 153

185 Ibid., s. 185

kan ikke utelukkes at Isak Eidenbom kjente til at sykehusinnleggelse hadde vært et aktuelt forslag for nevøen et par år tidligere. De kan ha hatt kontakt da Moritz Rabinowitz holdt seg i skjul eller de kan ha drøftet slike muligheter før den tyske invasjonen.

Isak Eidenboms nevø var en markant antinazist allerede på 1930-tallet. Etter den tyske okkupasjonen kom også Isak Eidenboms sønn, og dermed fetter av Moritz Rabinowitz, Alexander Eidenbom, snart med i illegalt arbeid. Han deltok i motstandsgruppa til Kristian Stein (1901–1943) i Bergen og bidro til å finansiere og utgi illegale aviser.¹⁸⁶ I september 1941 sto han i fare for å bli tatt og flyktet til England. Der gikk han inn i det norske flyvåpenet. Han ble løytnant og bl.a. deltok i flere bombetokt over Tyskland. Etter sønnens flukt, ble Isak Eidenbom arrestert og forhørt, men snart løslatt. Likevel hadde han tidlig fått krigens og okkupasjonens realiteter tett på livet, og han var trolig bevisst at den jødiske befolkningen kunne bli utsatt for harde tiltak fra nazimyndighetene.

I så måte er det mulig at han bedre enn mange andre fanget opp signalene som kom da jødene vinteren 1942 først måtte gå til politiet og få stemplet en rød «J» i sine legitimasjonskort og deretter måtte fylle ut eget *Spørreskjema for jøder i Norge*. I ettertid er det kjent at begge disse tiltakene inngikk i forberedelsen til aksjonene mot jødene. Kort tid senere, i mai 1942, valgte Isak Eidenbom å forlate Bergen og flytte inn i Sognefjorden. Mens hans nevø, Moritz Rabinowitz, våren 1940 søkte tilflukt i fjordene innenfor Haugesund, flyttet nå Isak Eidenbom inn til fjordene innenfor Bergen. Likheten kan være tilfeldig og det er mulig at Isak Eidenboms flytting til Sogn ikke hadde noe å gjøre med hans situasjon som jøde. Likevel framstår denne parallellen som påfallende.

Den viktige grunnen til at han ble innlagt var kanskje at «*han kjente overlegen ved Luster Sanatorium godt*».¹⁸⁷ Dette kan muligens også bidra til å forklare hvorfor han flyttet akkurat til Luster i Sogn da han forlot Bergen. Når vi i ettertid vet hvordan direktør og overlege ved Luster Sanatorium, Trygve Gjessing, og hans stab fra første stund stilte opp og vernet om sin jødiske «pasient» gjennom to og et halvt år, kan det også være grunn til å anta at det den 26. oktober 1942 ble iverksatt et vel forberedt opplegg. Dr. Trygve Gjessing var bror av direktør ved Dikemark sykehus, dr. Rolv Gjessing (1887–1959), som i 1941 hadde hatt en alvorlig konflikt med NS-regimet, der han ble arrestert og suspendert fra sin stilling.¹⁸⁸ Også

186 Sebak (2008), s. 173; Mendelsohn (1986), s. 563, note 72; *Norsk Tidend* 11.2.1942

187 Sebak (2008), s. 195

188 Klaveness (1947), s. 39ff, Bjelland (2010), s. 59f

brorens erfaring med regimet kan ha bidratt til at Trygve Gjessing handlet som han gjorde for å sikre Isak Eidenbom fra å bli arrestert.

Ved Luster Sanatorium var det plass til 150 pasienter. Disse ble behandlet av inntil fem leger og en større stab av sykepleiere og øvrig personale.¹⁸⁹ De fleste av disse må trolig ha vært kjent med at Isak Eidenbom ikke var en ordinær pasient. Mange kjente trolig også til hans bakgrunn som jøde. Det er interessant at forholdet ikke ble røpet for noen myndighet, noe som tyder på en grunnfestet innstilling om å bidra til at Eidenbom ikke skulle bli tatt. Også folk i bygda skal ha stilt opp for å hindre arrestasjon. En sønn av overlege Gjessing har i ettertid fortalt at lokalbefolkningen varslet sanatoriet når tyskere var i anmarsj: «*Vi fekk beskjed eit kvarter før tyskarane stod på trappa, og alle desse menneske var tilsynelatande lojale.*»¹⁹⁰

I avskjedshilsenen som Isak Eidenbom skrev i journalen da han forlot sanatoriet etter krigen, takket han «*alle sanatoriets leger, oversøster og søstre*». En særlig takk rettet han til «*overlege Smedsrud*». Grunnen til at han her ikke nevner direktør og overlege Trygve Gjessing, er nok at Gjessing fra 1944 hadde forlatt sanatoriet og overlatt ledelsen til dr. Knut Smedsrud (1907–1974), som var fungerende leder ved krigens slutt. Foruten legene Trygve Gjessing og Knut Smedsrud må også de øvrige legene ved sanatoriet og distriktslege Johannes Hvidsten ha stilt aktivt opp for å beskytte Eidenbom ved sanatoriet. Disse legene var medisinsk ansvarlige og dermed trolig også de som risikerte mest dersom norske eller tyske myndigheter skulle avsløre opplegget.

Det kan også være verdt å merke seg likhet med saken der Hugo Adler samme dag ble innlagt som alvorlig syk og smittefarlig ved Talvik tuberkulosehjem i Alta og der holdt innlagt i flere år med falsk diagnose og falske prøvesvar. Trygve Gjessing hadde fra 1923 vært leder for Talvik tuberkulosehjem før han i 1933 var kommet til Luster sanatorium. Det er rimelig å anta at lederne for disse tuberkulosehusene hadde en del faglig kontakt. Det er heller ikke utenkelig om de under krigen vurderte mulighetene for å skjule jøder og andre i fare ved sine institusjoner, men det er vanskelig å vite sikkert hva som foregikk.

Meråker tuberkulosehjem – Nicolay Glück

Foruten Isak Eidenbom, fikk også Nicolay Glück (1886–1972) ligge på sanatorium til krigens slutt. Han hadde vært bosatt med familie i bl.a. Stavanger, men kom sommeren 1942 til Trondheim.¹⁹¹ Han var da syk med

¹⁸⁹ Lund-Johansen (1960), s. 94ff

¹⁹⁰ Gjessing (2014, internett)

¹⁹¹ Omtalt i Dybvig (2012), s. 24ff der han omtales med etternavnet Glick; Sæland (2009), s. 209

tuberkulose og ble innlagt, først i sykehus i Trondheim før han i august ble overført til Meråker tuberkulosehjem.¹⁹² Et drøyt halvår senere, i mars 1943, var Statspolitiet kjent med at han fortsatt oppholdt seg i Meråker.¹⁹³ Han hadde fått være der gjennom aksjonene høsten 1942 og vinteren 1943. Nicolay Glück ble værende ved tuberkulosehjemmet resten av krigen og ble utskrevet den 27. juni 1945.¹⁹⁴ Han var tydeligvis syk ved innleggelsen sommeren 1942. Det er likevel mulig at han kan ha blitt bedre under oppholdet, men at han ble holdt som «pasient» ved hjemmet til krigens slutt for å unngå å bli arrestert som jøde. Etter krigen var han i hvert fall i arbeid, og han døde i 1972, 86 år gammel.¹⁹⁵

Nicolay Glück bodde først hos ei søster, Milla Klein (1895–), da han kom til Trondheim i 1942.¹⁹⁶ Hun var mor til Cissi Klein (1929–1943), som sammen med en bror og sin far ble deportert og drept. I 1997 ble det i Trondheim reist en statue som skal vise Cissi Klein og være til minne om jødiske barn og ungdommer som ble myrdet i aksjonene mot jødene under 2. verdenskrig. Milla Klein rømte fra Ullevål sykehus våren 1943 etter å ha blitt syk under opphold i Oslo. Etter krigen bodde Nicolay Glück igjen hos søstera i Trondheim. Der var også deres nevø, Pincus Caplan (1910–1993), som var lege da aksjonene ble satt i gang høsten 1942. Han rømte da til Sverige, men det er ikke umulig at han ved sitt kjennskap til sykehus og leger, kan ha bidratt til at både onkelen, Nicolay Glück, og tanta, Milla Klein, unngikk å bli deportert. Ved folketellinga 1. desember 1945 oppholdt disse tre seg i Milla Kleins bolig i Trondheim, noe som kan tyde på et nært forhold.¹⁹⁷

Midtstuen sanatorium – Cecilie Bernstein

Mor til den tidligere omtalte Oscar Bernstein, Cecilie Bernstein, var også mor til den kjente revyskuespilleren og sangtekstforfatter Herbert Herding Herberth (1904–1958), som bl.a. skrev visene *Sol ute, sol inne* og *Blåkløk-*

192 Trondheim byarkiv, Trondheim helseråd, tuberkulosesak, journal 169/42; RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee Saksarkiv, boksene 172–197 jøder i Norge alfabetisk, mp. Glück, Nicolay Isidor, brev 15.12.1942 fra Meråker folkeregister til folkeregisteret i Trondheim

193 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 skriv vedk. jøder N-Ø, brev 11.3.1943 fra Statspolitiet Oslo til Statspolitiet Trondheim; Ibid, Ga 14, mp. 24 korrespondanse med Wagner, Sipo, Brev 15.3.1943 fra Statspolitiet til A/S Vinmonopolet; Ibid, Ga 15, mp. 26 lister over jøder, fortegnelse over syke og døde jøder, nr. 10; Ibid, Ga 16, mp. 31 OV 5000/43 Jøder, brev udatert til Statspolitiet Trondheim

194 Trondheim byarkiv, Trondheim helseråd, tuberkulosesak, journal 169/42, skjema: Hjelpestasjonen for tuberkulose i Trondheim

195 Ifølge *Dødsfall i Norge 1951–2014*, der etternavnet skrives Gluck

196 RA/S-1725 Legasjon i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 16424 Milla Klein

197 Trondheim byarkiv, Folkeregisteret, folketelling 1.12.1945 Museums plass 3, husstand Klein

ker.¹⁹⁸ Herberts far var ikke jøde, slik at Herbert selv «bare» ble regnet som «halvjøde». Han følte seg likevel utsatt og rømte til Sverige den 29. november 1942. Tidligere samme høst sørget han imidlertid for at hans mor den 23. september 1942 ble innlagt i Midtstuen sanatorium like utenfor Oslo.¹⁹⁹ Hun ble da trolig innlagt, i hvert fall delvis fordi hun virkelig var syk.

Samme dag sendte sykehuset et skjema om innleggelsen til politiet. Det er imidlertid uklart om det ble sendt til Statspolitiet eller til den lokale politistasjonen og ble liggende der. I hvert fall var Statspolitiet under aksjonen i november 1942 ikke kjent med hvor hun oppholdt seg. På nyåret 1943 ble det utarbeidet ei «*liste over jøder og jødninner fra Trondheim og omegn, som det ennå ikke er skaffet rede på*». Der er hun oppført med merknaden «*foreløpig ukjent*».²⁰⁰ Denne uklarheten hos Statspolitiet var kanskje resultatet av at hun var dradd til Oslo og ikke tilbake til Trondheim etter oppholdet i Narvik.

Etter hvert mottok Statspolitiet opplysning om henne fra Midtstuen sanatorium.²⁰¹ Her ble det opplyst at «*hun reiste på et nyttårsbesøk til noen slektninger 3.1.1943, og vi har senere intet hørt fra hende. Hendes bagage er beroende her*». Statspolitiet måtte nå bare nøye seg med å be Likvidasjonsstyret hente bagasjen på Midtstuen, for Cecilie Bernstein var da allerede kommet seg i sikkerhet i Sverige.

Cecilie passerte grensa til Sverige 5. januar 1943, bare to dager etter at hun hadde forlatt sanatoriet for å foreta sitt «nyttårsbesøk». Hun var da faktisk syk, så syk at hun ble båret over grensa. Da hun kom til Sverige oppga hun at «*jødeforfølgelsene er grunn til at jeg rømte*».²⁰² Det framstår som ganske åpenbart at Cecilie Bernsteins flukt var planlagt og godt organisert. Hun var syk, og det er mulig at sykehusinnleggelse var nødvendig. På den annen side kan en spørre hvorfor hun ikke ble innlagt i sykehus på sitt hjemsted i Trøndelag, men dro til Oslo. Om det var ledd i en fluktplan, er

198 Komissar (1992), s. 56; Herbert ble født utenfor ekteskap i 1904 og faren var revyforfatteren Arne Svendsen (1884–1958). Mora Cecilie Fischer giftet seg senere med Abel Bernstein (1885–1942) og Herbert vokste opp hos dem med etternavnet Bernstein. Han brukte fra 1923 til dels etternavnet Herding, men opererte ofte bare med navnet Herbert/Herberth som kunstnernavn. Ref: RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, Ee 172–197, Herding, brev 19.11.1942 til Teaterdirektoratet; RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 390–446, avhørsrapporter, fl.nr. 10734

199 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter 1942–1943, brev 12.1.1943 fra Midtstuen sanatorium til Statspolitiet

200 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø

201 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter 1942–1943, brev 12.1.1943 fra Midtstuen sanatorium til Statspolitiet

202 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, del 1, Da 390–446, avhørsrapport fl.nr. 11779

det godt mulig at begge sønnene Oscar og Herbert tok del i den. Ved å dra til Oslo ble trolig Statspolitiet i villrede om hvor hun befant seg da aksjonene mot jødene ble iverksatt noen måneder senere. I Oslo-området var det dessuten flere muligheter for å bli innlagt i sykehus, og det fantes bedre utbygd nettverk for flukt videre til Sverige.

Vardåsen sanatorium – Tora Gittel Levin og Idar Dworsky

Foruten Cecilie Bernstein greide også det unge forlovede paret Tora Gittel Levin (1916–2009) og Idar Dworsky (1918–2002) å rømme etter opphold i et tuberkulosesanatorium. Statspolitiet besøkte tidlig i desember 1942 Vardåsen sanatorium i Asker for å arrestere de to jødiske pasientene.²⁰³ Idar Dworsky greide da å rømme ganske umiddelbart. Sanatoriets overlege, Alexander Tuxen (1897–1980), omtalte hendelsen i ettertid uten å oppgi «pasientenes» navn, men det er åpenbart hvem han skrev om:²⁰⁴ «*Under jøde-razziane kom der en ung mann med sin forlovede. Han hadde vært syk, men var bra nu. Hans forlovede feilte ingenting. Der kom to politifolk for å hente dem. Han fikk se bilen på gårdsplassen, luktet luntet, og da der kom bud efter ham, sprang han på skauen, kom sig over til Heggedal, og videre til Sverige.*»

Politiet lyktes ikke i å ta Idar Dworsky, men Tora Gittel Levin ble arrestert og satt inn på Bredtveit fengsel. Sykehusets personale protesterte mot at hun ble anholdt, noe som også ble innført i pasientjournalen: «*Trass i vår fremstilling av hennes lungelidelse av smittsom form, blir hun tatt av statspolitiet.*»²⁰⁵ Politiet må likevel ha vært noe bekymret. Neste dag bestemte nemlig Statspolitiets lege Hans Eng at hun skulle tilbake til Vardåsen.²⁰⁶ Politiet ringte til sanatoriet og informerte om at hun skulle følges av politiet til Vestbanestasjonen i Oslo og derfra på egen hånd reise til Asker og sanatoriet.²⁰⁷

Statspolitiets avgjørelse om at hun selv skulle reise tilbake til Vardåsen, kan virke heller naiv. Da hun ble hentet på sanatoriet dagen før, var hun blitt satt på et rom under bevoctning før hun ble fraktet med bil til Bredtveit fengsel. Neste dag skulle hun altså få reise alene. På den annen side ville hun uansett ikke være innesperret og under bevoctning på sanatoriet. Sånn

203 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp Sikring av jødiske pasienter, politirapport 4.12.1942; Politirapporten er datert 4. desember, men ifølge innførsel i pasientjournalen for Tora Levin fant besøket sted dagen før, den 3. desember. Ref: OBA, pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, Tora Levin

204 Tuxen (1973), s. 94

205 OBA, pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, Tora Levin

206 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp. 24 Korrespondanse med Wagner, SIPO, Fortegnelse over jøder som er løslatt pr. 8.1.1943

207 OBA, pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, Tora Levin

sett kan det sies at det var beslutningen om at hun skulle tilbake til Vardåsen som virker spesiell. En forklaring kan være at dr. Hans Eng og Statspolitiets ledelse fryktet smittefaren ved å holde henne på Bredtveit og derfor løslet henne fra fengselet uten hensyn til muligheten for at hun ville rømme eller være til smittefare i samfunnet.

Uansett benyttet Tora Levin anledningen til å flykte. Den 4. desember 1943 var det gått ei uke siden flere hundre jøder var blitt deportert til en høyst usikker skjebne, noe hun trolig var kjent med. Dagen før hadde hun også opplevd at hennes forlovede hadde unngått arrestasjon ved å rømme fra politifolkene som kom for å anholde ham. Om kvelden den 4. desember 1942 noterte legen ved Vardåsen i pasientjournalen: «*Pas. kom ikke til Vardåsen i løpet av dagen*». Tre dager senere, den 7. desember, ble det så innført: «*Pas. har fremdeles ikke innfunnet sig på Vardåsen sanatorium.*» Neste dag passerte Tora Gittel Levin grensa til Sverige sammen med sin forlovede Idar Dworsky og sin mor og fire søstre.²⁰⁸ Tora Gittel Levin tok tydeligvis ikke toget fra Vestbanestasjonen, men sluttet seg til sin mor og søstre der de lå i dekning.²⁰⁹

I pasientjournalen for Tora Gittel Levin er det også opplyst at hennes forlovede, Idar Dworsky, var blitt «*innlagt for 3–4 uker s.*»²¹⁰ Dette kan tyde på at han var blitt innlagt i dagene rundt aksjonen den 26. oktober 1942. Hans forlovede var ifølge journalen blitt innlagt en måned senere, den 26. november 1942, på selve dagen for Statspolitiets andre aksjon. Disse tidspunktene for innleggelsene mer enn antyder at en her har å gjøre med kreativ bruk av sykehusinnleggelse som ledd i bestrebelse på å unnsnippe ved aksjonene.

Respekt for tuberkulosebasillen

Det var heller få jøder som ble innlagt på tuberkulosesanatorier i forbindelse med aksjonene mot jøder. Dette skyldes muligens praktiske forhold som at de fleste sanatoriene lå heller avsides i forhold til der jøder flest bodde og i forhold til aktuelle fluktruter. Av de seks kjente tilfellene med innleggelse, var det ingen som ble arrestert og deportert. Fire rømte og kom seg i sikkerhet over grensa til Sverige, to ble værende innlagt til krigens slutt.

208 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 11293–11270

209 Ibid., fl.nr. 11296

210 OBA, Pasientjournaler for Vardåsen sanatorium, journal for Thora Levin. Tilsvarende journal for Idar Dworsky ble ikke funnet i arkivet

Overlege Alexander Tuxen ved Vardåsen sanatorium uttalte seg i ettertid om tuberkulosesykehus som dekningssted:²¹¹ «*Det var ikke så mange som søkte 'dekning' på Vardåsen, men til gjengjeld var dekingen forholdsvis god. Der stod tross alt en viss respekt av tuberkelbasillen, selv hos Gestapo.*»

Psykiatriske avdelinger og sykehus

Noen jøder ble innlagt ved psykiatriske sykehus. Mens Statspolitiet ganske tidlig under aksjonene fra slutten av oktober 1942 ble oppmerksom på innleggelse ved somatiske sykehus, kan det synes som om de ganske lenge rett og slett glemte å undersøke om det fantes jøder innlagt ved slike sykehus.

Da politiet den 19. november 1942 skrev til 14 sykehus om sikring av jødiske pasienter, var også Gaustad blant disse. Brevet inneholdt stort sett bare en anmodning om å varsle Statspolitiet dagen før jødiske pasienter ble utskrevet, påse at pasientene ikke rømte og at pasientenes tøy ble holdt innlåst. Så lenge ingen pasienter ble utskrevet eller rømte hadde dermed Gaustad sykehus ingen grunn til å kontakte Statspolitiet om sine jødiske pasienter. I et nytt brev til en rekke sykehus den 9. januar 1943 ba Statspolitiet om å få en oversikt over alle heljødiske pasienter. Dette brevet ble ikke sendt til Gaustad sykehus. Det er uklart om dette var bevisst eller skyldtes en glipp. Etter dette gikk det fire måneder, til mai, før politiet ble kjent med at det var innlagt jødiske pasienter også på Gaustad.

Etter krigen skrev overlege Gabriel Langfeldt ved Universitetets psykiatriske klinikk at klinikken «*ble heller ikke under hele okkupasjonstiden hjem-søkt av Gestapo*».²¹² At Psykiatrisk klinikk ikke ble besøkt av Statspolitiet kan også stemme med at klinikken ikke var blant de henholdsvis 14 og 19 sykehus i Oslo og omland som i november 1942 og januar 1943 mottok brev om tiltak for å sikre at jødiske pasienter ikke rømte. En annen beretning tyder derimot på at Statspolitiet var vel kjent med de jødiske pasientene som var innlagt ved klinikken og i hvert fall tok kontakt per telefon for å få opplysninger om dem. En av de jødiske pasientene her var Herman Raskow (1906–1974). En ansatt skal ha tatt hans kone til side og sagt: «*Vi vet ikke hvor lenge vi er herrer på dette sykehuset. De ringer daglig og spør etter navnene på pasientene. Prøv å komme Dem over til Sverige*».²¹³ Det var trolig Statspolitiet som her ble omtalt som «*De*». Herman Raskow rømte like etter fra klinikken og kom seg til Sverige med sin familie.

²¹¹ Tuxen (1973), s. 94

²¹² Langfeldt (1946), s. 515; Med «Gestapo» tenkte nok Gabriel Langfeldt her på Statspolitiet

²¹³ Levin (2020), s. 82

Gabriel Langfeldt var selv aktiv i å sikre jøder både som pasienter ved klinikken og ved å organisere arbeidet for å få dem videre til Sverige. Han skrev f.eks. om ett tilfelle *«hvor en kjent jødisk læge var under forfølgning, ble jeg således enig med en av lederne for transporten over grensen til Sverige at vi skulle ta ham i dekning, men hvis det kom telefonbeskjed om at han skulle fremstilles til røntgenundersøkelse til bestemt tid og sted, så betydde dette at på den tid og det sted ville bilen som skulle føre vedkommende til Sverige, stå ferdig»*.²¹⁴

Langfeldt beretter også om dramatiske tilfeller blant pasientene. Da en jødisk «pasient» fikk vite at alle hans søsken var arrestert, ville han dele skjebnen med dem. Idet også hans kone mente at han måtte få sin vilje gjennom i en slik sak, *«var det ikke annet å gjøre enn å la han gå sin skjebne i møte»*. En annen jøde som ble innlagt ved klinikken, hadde med seg en dødelig dose cyankalium. Han hadde bakgrunn som flyktning fra Tyskland der han hadde sittet i leir. Da han fikk beskjed om at han kunne overføres til Sverige, forlangte han å få med seg giften. Nå ville han heller ta sitt liv enn å havne i tysk fangenskap igjen om han ble tatt. I ettertid skrev Langfeldt om denne pasienten: *«Jeg glemmer aldri den rolige, verdige måte denne sympatiske jøde tok sin skjebne på, og en av de hyggeligste hilsener jeg fikk ca. 3 år etterpå – da Norge var blitt fritt – var livstegn fra min pasient hvis medisinske på reisen til det ukjente var cyankalium»*.

Av alle sykehusavdelinger i Norge, var det psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus som fikk innlagt flest jøder fra høsten 1942. Ved denne avdelingen med ca. 60 plasser, ble det i perioden 5. oktober til 11. desember 1942 innlagt 16 jøder.²¹⁵ Dette antallet sett i forhold til jødernes andel av Oslos befolkning, er i seg selv påfallende. Sammenhengen med situasjonen denne høsten med myndighetenes aksjoner kommer klart fram når ti av de 16 var ble innlagt i løpet av uka fra 23. til 31. oktober. Av disse ble én innlagt den 23. oktober, fire på selve aksjonsdagen mot jødiske menn den 26. oktober og så to på hver av dagene 29. og 30. og én den 31. oktober. Alle disse ti var menn, mens det under aksjonen mot kvinner og barn én måned senere ble innlagt tre kvinner, to den 25. og én den 26. november.²¹⁶

Ved siden av psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus, var det blant psykiatriske avdelinger og sykehus, spesielt Gaustad sykehus som hadde en del jødiske pasienter. Av de til sammen ti jødiske pasientene her var det

214 Langfeldt (1946), s. 515f

215 Ullevål sykehus, akuttpsykiatrisk enhet, pasientarkiv for 6. avdeling, gjennomgang av pasientregisteret

216 Av de øvrige tre ble en mann innlagt den 23. oktober og ei kvinne den 11. desember, ei annen kvinne ble innlagt to ganger på denne tida, henholdsvis 2. desember 1942 og 8. januar 1943

imidlertid flere som hadde vært innlagt i til dels lang tid. Én hadde f.eks. vært innlagt siden 1919 og en annen fra 1937. Det samme var tilfelle ved enkelte andre psykiatriske sykehus. Lier asyl hadde f.eks. hatt en jødisk pasient i mange år. Slike sykehusopphold hadde altså ikke direkte sammenheng med aksjonene mot jøder. Denne type langtidspasienter er ikke telt med blant de jødiske «pasientene» som her er tema.

Hvordan håndterte myndighetene disse jødiske pasientene under aksjonene med sikte på å fjerne det jødiske innslaget i landets befolkning? Jeg skal først presentere historiene til et par pasienter ved tre psykiatriske sykehus, først den dramatiske beretningen om Oslo-mannen Harald Claes (1902–1961), som for øvrig ble innlagt ved både psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus og ved Gaustad sykehus.

Harald Claes

Harald Claes bodde ved utbruddet av krigen i Oslo, der han arbeidet som lastebilsjåfør og brannmann. Om morgenen den 9. april var han én av om lag 25 sjåfører som sørget for å frakte Norges Banks gullbeholdning til Lillehammer.²¹⁷ Deretter meldte han seg frivillig i kampene mot tyskerne ved Brandbu på Hadeland.²¹⁸ Han deltok ved Infanteriregiment nr. 6, bilkorpset, ved kampene på Hadeland og i Valdres inntil han den 30. april ble tatt til fange på veien til Lærdal. Han satt i tysk fangenskap på Hvalsmoen til han slapp fri tidlig i juni 1940 og arbeidet det neste året for brannvesenet i Oslo.

I sin ungdom hadde Harald Claes tidlig markert seg som kommunist. I oktober 1924 holdt han innlegg på et møte arrangert av det nystiftede Norges kommunistiske parti. Etter møtet, som ble avholdt på Høvik utenfor Oslo, ble han fengslet og senere dømt til fem måneders fengsel for oppvigleri. I reportasjen fra rettssaken i januar 1925 omtalte Aftenposten han som «den beryktede, blodtørstige bolsjevikjøde Chaim Mosei Clas».²¹⁹ Han ble dermed nærmest personifiseringen av «bolsjevikjøden» i Norge i mellomkrigstida, en betegnelse som ble hyppig nyttet i antisemittisk propaganda.

Fra tidlig under krigen var tyskerne oppmerksomme på Harald Claes, og de gjennomførte flere husundersøkelser hos familien i løpet av det første krigsåret. Den 6. februar 1942 ble han arrestert og satt inn i det tyske

²¹⁷ Øksendal (1974), s. 19ff

²¹⁸ RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, Skriv fra Harald Claes 19.9.1947; RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da, avhørsrapport 11912 Inga Sonja Liv Claes

²¹⁹ Aftenposten (morgenutgave) 5.1.1925; se også omtale i: Banik (2015); Her nyttes hans jødiske fornavn.

fengselet i Møllergata 19 i Oslo.²²⁰ Dette var få dager etter bombeattentatene mot Øst- og Vestbanestasjonene i Oslo, som ble gjennomført i anledning utnevningen av Vidkun Quisling (1887–1945) til ministerpresident.²²¹ Harald Claes berettet i ettertid at han var mistenkt for å ha deltatt i sabotasjeaksjonene.²²² Ettersom tyskerne arresterte Harald Claes, er det sannsynlig at de anså han som troende til å ta del i en slik aksjon.

Noe senere ble også Haralds yngre bror Daniel Claes (1905–1943) arrestert og satt inn i Møllergata 19.²²³ Som begrunnelse for arrestasjonen ble oppgitt kommunistisk virksomhet og det ble anført at han måtte holdes adskilt fra sin bror Harald Claes. Dette kan tyde på at det tyske politiet i midten av mars 1942 fortsatt hadde mistanke om at Harald hadde befattning med sabotasjevirksomhet og at broren også kunne ha vært innblandet. En måned senere, den 17. april, løslates imidlertid begge brødrene. Daniel ble senhøstes 1942 igjen arrestert, deportert til Polen og drept.

Harald Claes fikk hard behandling i det tyske fengselet i Møllergata 19: *«Under dette fengselsoppholdet var jeg utsatt for torturende behandling, blant annet fikk jeg slått ut 5 tenner, samt løsnet alle overtenner. Endvidere ble jeg i over 3 uker slått og hundset. Fikk et slag i hodet med en bly batong som forårsaket en langvarig hjernerytelse»*.²²⁴ Også en annen fange i Møllergata 19 har fortalt om hvordan Harald Claes ble behandlet. Legen Anders Daae (1896–1971) var selv fengslet, men fikk i oppgave å fungere som lege for fangene: *«Harald Claes blev som jøde plaget og chikanert på alle mulige måter av de tyske vakter, og for om mulig å unngå dette fikk jeg ham i 2 perioder plassert i en av fengslets sykeceller, den ene gang for 'hjertesykdom' ... Jeg vil gjerne ha tilføiet at en av måtene å plage Claes på var å la ham alene vaske gulvet på hele B-gangen på nr. 19. De tyske vaktene tømte da rett som det var en hel bøtte kaldt vann over Claes som stod der med naken overkropp.»*²²⁵

Anders Daae mente at Harald Claes ble plaget spesielt fordi han var jøde. Det kan tenkes at det tyske politiet etter hvert innså at Claes trolig ikke hadde noen befattning med aksjonene på Øst- og Vestbanestasjonene, men at de benyttet anledningen til å plage ham som jøde.

Harald Claes' datter Sonja har senere berettet om farens tilstand da han ble løslatt: *«Våren 1942, april eller mai, kom far ut fra fengselet, Møllergata*

220 Ottosen (2004)

221 Borgersrud (1997), s. 402ff

222 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, Skriv fra Harald Claes 19.9.1947

223 RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Eaa-2

224 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, Skriv fra Harald Claes 19.9.1947

225 Ibid., Skriv fra Dr. Anders Daae 12.10.1948

19. Da var far et menneskelig vrak. Han var helt sengeliggende. Jeg hjalp mor med å sitte ved sengen hans. Vi hadde to rom og kjøkken. Far måtte ha noen å holde i hånden. Han kunne sovne inn for så å fare opp i vilt skrik. Han ville fortelle om opplevelsene, om torturen. Men mye så vi jo også. Han hadde ikke negler igjen. De var dratt rett ut, og han fortalte at han med blodige negler måtte grave i snø og is. Han hadde blitt slått og sparket. Han hadde arr i hodet etter slag, og alle tennene var slått ut. Dag etter dag og natt etter natt opplevde han redslene om igjen og om igjen.»²²⁶

Senere i april ble Harald Claes lagt inn i kirurgisk avdeling, Ullevål sykehus «på grunn av hodeskade med hjernerystelse».²²⁷ Dette var trolig skader som følge av mishandlingen under oppholdet på Møllergata 19. Harald Claes ante trolig at verre ting var i vente for ham som kommunist og jøde. Sommeren 1942 ferierte familien på en gård på Hadeland, og Harald Claes skal ha forsøkt å få hele familien til å flykte fra landet, men dette ble ikke noe av.²²⁸

Noen måneder senere, i oktober 1942, fikk Harald Claes beskjed om å møte hos det tyske sikkerhetspoliti på Victoria terrasse.²²⁹ Ifølge dattera Sonja hadde han «en gang før vært avhørt på Victoria Terrasse, og da han nu hørte at han skulle møte der igjen, ble han sinnssyk». Den 5. oktober 1942 ble han innlagt i psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus.²³⁰ Sonja husker sine besøk hos faren på avdelingen: «Jeg besøkte ham ofte, og opplevde det forferdelig å se far 'sinnssyk'. Han virket helt fraværende som om han var i en annen verden.»²³¹

Harald Claes ble ikke tatt i den første aksjonen mot jødene 26. oktober 1942, men den 24. november, to dager før neste aksjonsdag, ble det gjort forsøk på å hente ham ut fra avdelingen. Det gikk dårlig. Etter forsøket skrev statspolitimannen at han «befandt seg ved avhenting i den tilstand at jeg ikke kunne ta ansvar for transporten.»²³² På anmodning fra politikonstabelen skrev avdelingens overlege Haakon Sæthre (1891–1945) en redegjørelse om Harald Claes' tilstand: «Siden hodeskaden oppstod har pasienten kontinuerlig vært syk og har hatt periodevis anfall av helt sinnsykelig karakter. Når han hittil ikke er blitt overført til asyl skyldes dette at de sinnsykelige

226 Claes (2015)

227 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 1, sak nr. 9 brev fra overlegen ved psykiatrisk avdeling på Ullevål sykehus til Statspolitiet der også Harald M.C. Claes omtales

228 Claes (2015), s. 54

229 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 398, fl.nr. 11914, 11913 og 11912, forklaring av fl.nr. 11912 Inga Sonja Liv Claes

230 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3, sak 51 Harald Claes, legeerklæring for syke jøder undertegnet 13.11.1942 av Dr. Haakon Sæthre

231 Claes (2015)

232 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3, sak 9, Politirapport 24.11.1042

perioder foreløpig har vært kortvarige og tilsynelatende forbigående. Harald Claes trenger i aller høyeste grad sykehusmessig forpleining i psykiatrisk spesialanstalt.»²³³

Neste dag forsøkte Statspolitiet seg på nytt. Denne dagen møtte det tre statspolitimenn og forlangte å få utlevert sju jødiske pasienter, deriblant Harald Claes og hans bror Alexander Claes (1904–antakelig 1943), som også var blitt innlagt der.²³⁴ Overlege Haakon Sæthre skrev da brev til Statspolitiets leder Karl A. Marthinsen: *«I egenskap av ansvarshavende overlege ved den sykehusavdeling hvor disse pasienter ligger, anser jeg det som min plikt å protestere mot at syke mennesker under tilsidesettelse av medisinske hensyn skal tvangsutskrives fra sykehuset. / Pasient Alexander Claes f. 16.1.1904, er erklært sinnssyk og skal i løpet av formiddagen overføres til Gaustad asyl, hvilket jeg har gjort påtegning på dokumentene om. / Jeg har telefonisk meddelt sykehusrådmannen min protest samt at jeg ikke kan ta ansvar for utlevering av de nevnte pasienter. Rådmannen svarte at det ikke var noe annet å gjøre enn å la politiet avhente pasientene. Da således sykehusets administrasjon ikke finner å burde gripe inn for å forhindre arrestasjon av sykehusstrengende pasienter innenfor sykehusets eget område, må jeg innskrenke meg til på denne måten å nedlegge en formell protest og fraskrive meg et hvert ansvar for de konsekvenser statspolitiets handling vil kunne medføre overfor de enkelte syke og de institusjoner hvor de pågreps syke blir anbrakt.»*

Neste dag, på den store aksjonsdagen den 26. november 1942, ble det gjort tre nye forsøk fra Statspolitiets side på å «bortføre» Harald Claes og en annen jødisk pasient fra psykiatrisk avdeling.²³⁵ Politiet møtte første gang opp kl. 7 om morgenen, men Claes satte seg så kraftig til motverge at «2 mann ikke kunne greie å holde ham». Overlege Haakon Sæthre protesterte igjen og kontaktet sin overordnede, sykehusrådmannen i Oslo, som tok kontakt med statspolitisjef Marthinsen: *«Statspolitisjefen innskrenket seg imidlertid til telefonisk å gi sine betjenter ordre om at de syke allikevel skulle anholdes. Imidlertid var der møtt opp politiforsterkninger, og 5 politibetjenter bega seg derpå i samlet styrke inn i sykerommet til den sinnssyke Harald Claes. / Den blotte tilsynekomsten av politifolkene brakte pasienten til et vanviddsutbrudd, hvorunder han med full kraft stanget hodet i vegg og fektet vilt med armene. Han var så desperat og avsindig at politifolkene trakk seg tilbake og måtte oppgi et hvert forsøk på å ta pasienten med seg.»* Forsøkene på å få med

233 Ibid., skriv 24.11.1942 av overlege Haakon Sæthre, psykiatrisk avdeling, Ullevål sykehus til Herr Statspolitisjefen, Oslo

234 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 15, Mp. (uten nr.) «Sikring av jødiske pasienter 1942–1943», brev 25.11.1942 fra overlegen ved psykiatrisk avdeling av Ullevål sykehus til Stapo-sjefen

235 Ibid., mp. «sikring av jødiske pasienter», nesten helt sist i mappa brev fra Sæthre til ID 26.11.1942

seg Harald Claes ble oppgitt. I sin rapport etter forsøket skrev en av politimennene: «*Det viste seg at pasienten var sinnssyk og etter konferanse med Statspolitijefen blev det til at pasienten skulde bli hvor han var.*»²³⁶

Overlege Haakon Sæthre skrev samme dag til Innenriksdepartementets helseavdeling. Han gjorde rede for politiets opptreden i avdelingen og ba departementet om å sørge for at avdelingen «*forskånes for gjentagelse av sådanne opptrinn som de vi nå har opplevet.*»

Den 3. desember 1942, ei ukes tid etter Statspolitiets forsøk på å hente Harald Claes, ble han overflyttet til Gaustad asyl.²³⁷ Løslatelsen av Harald Claes fra Møllergata 19 i april 1942 kan oppfattes som at tyske myndigheter anså seg som ferdige med ham som mistenkt for «kommunistisk virksomhet» med sabotasje m.v. Da det norske Statspolitiet et drøyt halvår senere gjorde forsøk på å anholde ham fra sykehus, var det trolig som jøde og ikke som mistenkt for sabotasje. Da Statspolitiet brukte inntil fem mann og tre forsøk på å hente ham fra Ullevål sykehus den 26. november 1942, var det trolig som ledd i arbeidet med å samle flest mulig jøder for deportasjon denne dagen.

Et forhold som derimot kan tale mot at Statspolitiet ville anholde ham for å få ham deportert som jøde, er at han var «*arisk gift*». Hans kone var ikke jøde og da skulle han ordinært ikke deporteres, men holdes internert i Norge. Dette ble praktisert for jødiske menn som hadde sittet internert i Statspolitiets interneringsleir Berg ved Tønsberg siden den første aksjonen 26. oktober 1942. På den neste aksjonsdagen 26. november ble menn gift med norske kvinner holdt tilbake i leiren for fortsatt internering. Jødiske menn for øvrig ble sendt til Oslo og deportert sammen med kvinner og barn. Dette er usikkert, men forsøket på å hente ham fra Ullevål sykehus nettopp denne dagen kan tyde på at norske og tyske myndigheter nå så bort fra at Harald Claes var gift med ikke-jøde. Det kan synes som om de uansett ville nytte anledningen og deportere ham, kanskje vel så mye som antatt farlig kommunist som fordi han var jødisk. Tyskerne var nemlig fortsatt interessert i den kommunistiske virksomheten til Claes.

Den 8.12.1942, bare få dager etter de mislykkede forsøkene på å hente ham fra sykehuset, tok det tyske sikkerhetspolitiet kontakt med Statspolitiet om Harald Claes. Tyskerne anmodet om at han måtte bli anholdt og innsatt på Grini. Det ble presisert at «*Claes er kommunist. Han bes avhørt om sin*

236 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3

237 RA/S-1329 Statspolitiet, serie Ga, boks 3, sak 51 Harald Claes, brev 3.12.1942 fra overlegen ved psyk.avd. Ullevål sykehus til Statspolitiet

kommunistiske virksomhet» og rapporten fra avhøret skulle sendes til det tyske sikkerhetspolitiet ved Untersturmführer Böhm.²³⁸

Statspolitiet fulgte samme dag opp ved å kontakte Ullevål sykehus, men fikk der vite at Claes uka før var overført til Gaustad asyl. Ved henvendelse til Gaustad opplyste så dr. Irmelin Christensen (1898–1975) at *«overnevnte pasient (jøde) ikke kan flyttes fra asylet. Han har raserianfall. Ikke simulant.»*

Etter forsøkene på å arrestere Harald Claes på Ullevål sist i november og på Gaustad tidlig i desember 1942, ble han værende som pasient på Gaustad i de følgende månedene. Dette varte fram til lørdag 10. april 1943. Da rømte Harald Claes fra Gaustad i det som må ha vært en godt planlagt aksjon.

Da Statspolitiet en tid etter flukten avhørte personale på Gaustad, gjorde sykepleier Julie Skarpnes grundig rede for hva som skjedde ved flukten, sett fra sykehusets side. Ifølge hennes forklaring hadde Harald Claes på fluktdagen fått besøk av en mann, herr Larsen, som hadde med seg hilsen fra pasientens kone, som ikke kunne komme på besøk fordi hun var blitt syk. Hun opplyste også at Harald Claes aldri fikk lov til å gå ut av avdelingsbygningen uten følge av pleier, men at nå hadde dr. Irmelin Christensen gitt tillatelse til at han kunne få gå ut på sykehusområdet sammen med sitt besøk. Hun forklarte videre: *«Jeg fulgte herr Larsen inn til Claes og de sa god dag til hverandre som om de var kjendte fra før. (Jeg hadde på forhånd spurt Claes om herr Larsen var en slektning av ham og til dette sa han bare «ja».) De gikk sammen ut i anlegget kl. 1730 og jeg sa fra til dem at de måtte være inne til aftens mellom kl. 1800 og 1830. Da kl. var blitt 1830 og jeg ikke hadde sett Harald Claes komme inn på avdelingen, så jeg etter på toilettene og ut av vinduene uten å se ham, en annen pasient ved avdelingen som har tillatelse til å gå ut av sykehusets område fortalte da at han hadde møtt Harald Claes sammen med en mann på veien til Gartneriet som ligger øst for Sykehuset og opp for Store Ringvei, dette var en stund før kl. 1800. Han trodde imidlertid at Claes hadde tillatelse til å gå ut så han sa ikke noget før jeg begynte å lete etter Claes. Kl. var nu 1845 og jeg telefonerte til oversøster Oline Johnsen og meldte fra om det passerte. Omhandlende herr Larsen var middel høy, lys, blondt hår, snakket østlandsdialekt, var iført grå gabardinkappe og grå filthatt, var ca 45 år gammel, høflig og sympatisk vesen.»*²³⁹

238 Ibid., Rapport Statspolitijefen 8.12.1942 avgitt av politiinspektør Knut Rød. I sin rapport skriver Rød at Böhm vil ha Claes «innsatt i Bredtveit fengsel», men skriver i blyantmerknad i margin samme dag at *«Böhm ber angj. overført til Grini»*.

239 Ibid., Politirapport 19.5.1943, fra avhør av sykepleier Julie Skarpnes, Gaustad sykehus; Ibid, Serie Dcb – journalsaker, savnede, boks 251, Sak 2408/43 Harald Claes

Også overlege og direktør ved Gaustad, Ørnulv Ødegård (1901–1986), ble avhørt om flukten. Han opplyste bl.a. at gjerdet rundt eiendommen ble undersøkt dagen etter og at det da viste seg at *«der i det 2 mtr. høie netting-gjerde med tre rader piggrå øverst som går rundt hele anlegget var klippet en åpning i gjerdet på Østsiden av anlegget mot gartneriet som ligger opp for Store Ringvei like ved Ullevål stadion»*.

Ødegård opplyste videre at Harald Claes hadde regelmessig besøk av sin kone, men at «herr Larsen» som kom på besøk 10. april, hadde opplyst at kona til Claes var syk og at dette var grunnen til at Larsen fikk besøke ham. Ødegård forklarte også at det å være «vaktpasient» innebar at de jødiske pasienter skulle være under oppsyn når de var ute. Når de hadde besøk av familie, ble de imidlertid regnet som å være under oppsyn. Dermed fikk Harald Claes lov til å gå ut i anlegget sammen med herr Nilsen, som opplyste at han var i familie.

Her kan det være verdt å merke seg at Harald Claes ifølge Julie Skarpnes ikke fikk gå ut uten følge av pleier, og at turen med herr Nilsen var første gang han fikk gå ut i anlegget uten at noen av betjeningen fulgte med. Dette synes å avvike noe fra Ødegårds forklaring om at familie ble regnet som tilstrekkelig «oppsyn» til å la jødiske pasienter gå ut. Da Ullevål politistasjon den 10. april kl. 21.30 fikk melding om flukten, noterte de at *«Savnede er ufarlig og går i almindelighet fritt omkring på Gaustad»*. Dette kan antyde at oversøstera, som meldte fra om flukten, hadde en tredje oppfatning om hvilke muligheter Claes hadde til å gå ute på Gaustad.

Også legen Irmelin Christensen ble avhørt om flukten. Hun forklarte seg bl.a. om grunnen til at «herr Nilsen» fikk besøke Claes og gå ut alene med ham: *«Da jeg mente det vilde virke beroligende på Harald Claes om han fikk besøk med hilsen fra sin hustru.»* Dette var også grunnen til at hun tillot besøk utenom visittida. Det var også hun som ga tillatelse til at de kunne gå ut alene: *«Da avdelingen ved 1800 tiden holder på med aftenstellet ga jeg avdelingen besked at den besøkende og Claes kunne få lov å gå en tur i anlegget på ca ½ time.»* Hun hevdet videre at hun hadde diskutert Claes med direktør Ødegård og at de var enige om at det var liten sannsynlighet for at han ville forsøke å rømme. Grunnen til at hun ikke hadde bedt om personalia på mannen som besøkte Claes, var at *«jeg ingen mistanke hadde til at han vilde rømme fra sykehuset og likeledes at jeg på det tidspunkt hadde meget å gjøre så jeg ikke gjennomtenkte saken»*.

Statspolitiet mottok melding om flukten først etter nesten ei uke, den 16. april 1942. Det lokale politiet hadde da ikke foretatt seg noe i saken. Det gikk ytterligere en drøy måned før Statspolitiet fulgte opp ved bl.a. å avhøre personale på Gaustad fra 19. mai og senere.

Det var ikke sant at «herr Larsen» skulle besøke Harald Claes den 10. april 1942 fordi kona var syk. Hun hadde rømt fra Oslo og da «herr Larsen» besøkte ham, hadde hun allerede vært i Sverige i over ei uke.²⁴⁰ Den 1. mai 1943 kom Harald Claes seg vel over grensa til Sverige etter å ha ligget noen uker i dekning. Flukten fra Gaustad og videre til Sverige var utvilsomt resultat av et planlagt og godt organisert opplegg. Men hva med oppholdene som psykiatrisk pasient ved Ullevål og Gaustad?

Under oppholdene i tysk fengsel i 1942 ble Harald Claes utsatt for mishandling og tortur. Dette kunne i seg selv ha medført psykiske problem og innleggelse i psykiatrisk avdeling. Foruten det han var utsatt for i fengsel våren 1942, måtte også frykten for nye brutale fengselsopphold ha vært en sterk belastning. Det er mulig at Harald Claes utviklet psykiske problem på grunn av sine opplevelser i løpet av året 1942. En annen sak er om hans problemer faktisk var grunnen til at han ble innlagt i Ullevål sykehus og Gaustad asyl.

Sinnssykeerklæringen ble utstedt den 26. november 1942, på dagen for den store aksjonen mot jødene. Den dagen ble begge hans foreldre og to av hans tre brødre med koner og barn anholdt og deportert, til sammen åtte personer. Ingen av dem overlevde krigen. Det er uklart om Harald Claes fikk vite om arrestasjonene samme dag. Uansett hadde han trolig ingen illusjoner om hensikten med arrestasjonen. Han hadde opplevd tyskernes brutalitet overfor jøder og hadde all grunn til å gjøre det han kunne for å unngå å bli tatt.

Allerede den 25. november var Statspolitiet begynt å hente jødiske pasienter i sykehus. Overlege Haakon Sæthre ante muligens at forsøkene på å hente Harald Claes kunne inngå i en storstilt aksjon. Da Sæthre den 26. november 1942 utstedte sinnssykeerklæring for Harald Claes og få dager senere fikk han innlagt på Gaustad, var dette ikke nødvendigvis fordi Claes faktisk var å regne som sinnssyk, men et forsøk på å redde han unna fra å bli tatt.

I 1948 uttalte legen Anders Daae seg om innleggelsene av Harald Claes. Daae var den tidligere omtalte legen som satt i Møllergata 19 sammen med Claes: *«I parantes vil jeg her bare ha nevnt at Claes ophold både på Psykiatriske avd. 6, Ullevål, 5.10. – 3.12.1942 og videre fortløpende på Gaustad Sykehus til den arrangerte flukt derfra 10.4.1943 – at begge disse ophold var vellykkede forsøk på å få Claes ut av Gestapo. Journalene var kunstfædig bygget op av senere avdøde overlege Sæthre ved avd. 6 og overlege Ødegaard ved Gaustad Sykehus,*

240 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 398, fl.nr. 15009 og 15010, forklaring av fl.nr. 15009 Mimmi Claes

og Claes selv blev omhyggelig instrueret for å agere som en patient med psykose som så blev sindsyk.»²⁴¹

I en noe mer avdempet form bekreftet også overlege Ødegård ved Gaustad denne versjonen: «Vår sykejournal for Harald Claes er delvis preget av forsøk fra saavel hans egen som vår side på å skaffe solid grunnlag for hospitalisering.»²⁴²

Noen tilsvarende uttalelser fra overlege Haakon Sæthre ved Ullevål finnes ikke. Han ble arrestert som ledd i tyske represalier etter likvidasjonen av Statspolitiets leder Karl Marthinsen i februar 1945. Han ble stilt for tysk standrett, dømt til døden og straks henrettet sammen med tre andre.²⁴³

Harald Claes ble overført fra Ullevål til Gaustad den 3. desember 1942. Få dager før, den 24. november, var også Haralds yngre bror Alexander Claes blitt innlagt på Gaustad etter at Haakon Sæthre hadde utstedt sinnsykeerklæring for ham.²⁴⁴ Han fulgte samme rute som broren ved først å bli innlagt ved psykiatrisk avdeling, Ullevål sykehus for derfra å bli overført til Gaustad. Det gikk imidlertid ikke like bra for Alexander Claes som for broren. Bare to dager etter innleggelsen på Gaustad, den 26. november, ble han hentet av Statspolitiet, deportert og drept. Direktør Ørnulv Ødegaard protesterte mot dette i brev til Statspolitiet to dager senere, men da var han allerede sendt ut av landet.

Både Harald og Alexander Claes ble overført fra psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus til Gaustad sykehus. Det er mulig at dette ble gjort i samarbeid mellom legene Haakon Sæthre på Ullevål og Ørnulv Ødegaard på Gaustad i håp om å hindre at de ble tatt av Statspolitiet. Mens psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus hadde et oversiktlig antall pasienter på ca. 60, hadde Gaustad sykehus om lag 600 pasienter. Dermed ble det kanskje ansett som lettere å «gjemme dem bort» der enn på den mindre avdelingen på Ullevål.

Også en tredje bror ble innlagt i sykehus denne dramatiske høsten. Det var Jacob Claes (1908–1969) som var blitt innlagt ved en annen avdeling på Ullevål sykehus den 26.10.1942, på den første store aksjonsdagen. Det er ikke kjent om det ble gjort forsøk på å hente ham i sykehuset ved opp-

241 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, attest fra Dr. Anders Daae 22.10.1948

242 Ibid., sakmappe merket «avslag», Avskrift av brev fra Ø. Ødegård, datert Vinderen 2.10.1948

243 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Oslo pkm, Da-916, 917 og 918, Dnr. 4028 Hans Helmut Paul Latza, Dnr. 4029 Reinholt Regis og Dnr. 4030, Christian Kehr; *Norsk Retstidende*, 1947, s. 468–488

244 RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Serie Da, Boks 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mappe «Krigstidssaker» 1941–46, brev 28.11.1942 fra Ørnulv Ødegaard til Statspolitiet og samme dag brev til Kontrollkommissjonen ved Gaustad sykehus. Se også RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-3, sak 49, legeerklæring Haakon Sæthre 24.11.1942

følgingsaksjonen 26. november. Drøyt to uker senere, den 14.12.1942, rømte Jacob Claes fra Ullevål sykehus og var to dager senere vel framme i Sverige.²⁴⁵

Etter å ha flyktet fra Gaustad kom Harald Claes seg i sikkerhet i Sverige 1. mai 1943. I ettertid berettet han om flukten at det ved *«en illegalt organisasjons hjelp lykedes meg å rømme fra sykehuset og komme i fri dekning på et småbruk i Ås. Etter å ha ligget i en nerveopplosende dekning i 3 uker lykkedes ved nevnte org. hjelp å flykte til Sverige»*.²⁴⁶

Etter et par måneders opphold på rekonvalesenthjem i Sverige, arbeidet han noen måneder før han ble utskrevet til tjeneste i det norske reservepolitiet der han fikk militær opplæring. Det synes nå ikke å være noe som tyder på at han kort tid tidligere hadde hatt diagnose som så alvorlig psykisk syk at han var blitt erklært sinnssyk og lagt inn i psykiatrisk sykehus. Han tjenestegjorde ved reservepolitiet i Sverige til krigens slutt og ble den 12. mai 1945 sendt som soldat til Oslo. Der tjenestegjorde han ved Akershus festning til han ble dimittert 25. juli 1945.

Harald Claes opptrådte i norsk militæruniform både ved starten og avslutningen av krigen. Etter å ha bidratt til å frakte den norske gullbeholdningen ut av Oslo 9. april 1940, deltok han aktivt i kampene mot tyskerne utover våren 1940. Etter flukten til Sverige våren 1943, kom han igjen i norsk uniform og var blant de første representantene for norske myndigheter som bidro til å sikre Oslo bare fire dager etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945. I tida før flukten til Sverige var han utsatt for brutale, tyske fengselsopphold før han ble berget ut av landet via det som framstår som arrangerte sykehusopphold som psykiatrisk pasient.

Det forekom også at jøder ble innlagt ved psykiatriske sykehus andre steder enn i Oslo. En slik sak ved Neevengården sykehus ved Bergen har også visse likhetstrekk med Harald Claes' opplevelser gjennom krigsårene.

Herman Steinfeld

Den tidligere omtalte Isak Eidenbom hadde Bjørn Simonnæs som medpasient ved Luster sanatorium. Han var i 1941 blitt tatt under forsøk på å flykte fra Bergen til England med båt. Det var flere sammen med Simonnæs om bord på båten, bl.a. Herman Steinfeld (1920–2006) fra Bergen. Han hadde forsøkt å rømme landet etter å ha kommet i det tyske sikkerhetspolitiets søkelys på grunn av illegal virksomhet.

245 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-16, mp. 30, OV 5000/42 jøder, Jacob Claes, politirapport 14.12.1942; ibid, Ga-7, sak 52

246 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, sakmappe merket «avslag», Skriv fra Harald Claes 19.9.1947

Herman Steinfelds far hadde jødisk bakgrunn, men dette gjaldt ikke hans mor, og han ble dermed «bare» ansett som «halvjøde». Som han selv skrev i ettertid, ble han likevel «tatt under regulær mishandling av Gestapo umiddelbart etter arrestasjon. Dette tror jeg hadde sin årsak i at min far var av jødisk avstamning.»²⁴⁷ Dette bekreftes også av en annen av de arresterte, Odd Mjelde (1916–2008): «Herman Steinfeldt ble utsatt for en forferdelig behandling av Gestapo. Vi andre opplevde bagateller mot han – d.v.s. den tid han var ved bevissthet. Når han fikk slik forferdelig behandling, tror jeg dette også kan ha sammenheng med at hans far var av jødisk avstamning.»²⁴⁸

Herman Steinfeld ble satt i Ulven fangeleir ved Bergen. Der ble han jevnlig mishandlet og ble svært dårlig. Hans medfange, Odd Mjelde, beskrev det slik: «H.S. var da så torturert at han den siste tid var uten bevissthet. Denne tilstand var han i nærmere 14 dager tror jeg. Han kjente ikke oss kamerater. Kameratene måtte mate han med skei...». Tilsvarende sa en annen medfange i Ulven fangeleir, politimannen Dankert Thuland (1911–1976):²⁴⁹ «Gestapo-sjefen, Sturmabführer Flesch hadde for vane å chikanere jødene voldsomt. En ung norsk jøde, Jacob Steinfeldt tok sig forferdelig nær av fintene fra Flesch. Han blev stadig mer skremt, og efter et av Flesch's besøk på Ulven fikk han nervøst sammenbrudd og ildskrek. Hver gang han så en tysk uniform begyndte han å skrike. Han blev plassert i enecelle uten tilsyn av lege. De andre fangene gjorde henvendelse til leirens daværende sjef, Weingärtner om at det måtte bli skaffet Steinfeldt lege. Weingärtner telefonerte til Gestapo, som lovet å sende op en lege. I en hel uke blev han liggende uten tilsyn. Han måtte hjelpes med alt av de andre fangene, og han kunde ikke få ned annet enn flytende kost. Omsider kom norsk politi og hentet ham og han ble sendt til nerveklinikk.»

Denne «nerveklinikken» var Neevengården psykiatriske sykehus. Ifølge Odd Mjelde ble han da «båret til sykebilen av oss kamerater. Han var da fortsatt bevisstløs og kjente ingen av oss igjen. Dette var det siste jeg så av han.» Han tilbrakte de neste to årene ved Neevengården inntil han ble utskrevet i mai 1943. Ett sted hevdes det at innleggelsen på Neevengården sykehus ble foretatt av hjemmefronten: «Folk fra hjemmefronten klarte å smugle ham over til Neevengården sykehus, hvor han var utenfor tyskernes kontroll.»²⁵⁰ Det er mulig at denne påstanden er noe misvisende, men også Odd Mjelde antyder noe i samme retning: «Det var den norske leirledelse – som bestod av

247 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, F 17, sak 3092, Brev 8.1.1961 fra Herman Steinfeld til fordelingsstyret

248 Ibid., Brev 9.1.1961 fra Odd Mjelde til fordelingsstyret

249 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 454 mp. Avhørsrapporter Örerød, unummerte 19.11.1941–31.3.1942, Örerød 2.3.1942 Dankert Thuland. (Thuland forvekslet her navnene til Herman og hans far Jacob.)

250 Bergens tidende 14.9.2006, s. 35, nekrolog for Herman Steinfeld

betydelige personligheter – som presset på og fikk lege. Dette resulterte til slutt i at han ble overført til Neevengården sykehus.» Om det i denne «leirledelse» var velkjente motstandsfolk, kan dette i ettertid ha blitt oppfattet som at han ble «smuglet» fra fangeleiren til sykehuset.

Det var trolig denne «leirledelse» også Dankert Thuland siktet til da han sa at «*de andre fangene*» bidro til at lege ble tilkalt og han ble overført til sykehuset. Uansett hvordan overføringen fra Ulven til Neevengården skjedde, er det sikkert at forholdene på et norsk sykehus var atskillig bedre enn i tysk fangeleir og fengsel. Én opplysning kan tyde på at «vaktholdet» her besto i at Statspolitiet ringte til sykehuset og spurte etter Herman Steinfeld om lag én gang per måned.²⁵¹ Under oppholdet ved Neevengården ble Herman Steinfeld etter hvert bedre, men skal ha utgitt seg for å være sinnsyk inntil han ble utskrevet.²⁵²

I mai 1943 ble han utskrevet fra Neevengården, men det er noe uklart hva som ligger i uttrykket «utskrevet». Det er mulig at det egentlig var tale om en flukt fra sykehuset. Det går da også igjen i pasientjournaler fra andre sykehus at etter at jøder hadde rømt fra sykehus, ble det i deres journal notert at de var «utskrevet», noe som formelt sett også var korrekt.

Selv opplyste Herman Steinfeld i 1946 at: «*Ved hjelp av pol. btj. O. Berntsen kom (jeg) meg vekk fra N. Sykehus.*»²⁵³ Denne «O. Berntsen» var politibetjent Oscar Berntsen (1910–1994) ved Bergen politikammer, kjent for innsats i motstandsarbeidet under krigen. Han kjente familien Steinfeld fra før krigen og ble under krigen viktig for flere av familiemedlemmene.²⁵⁴ Da Herman Steinfeld våren 1941 ble overført fra Ulven fangeleir til Neevengården sykehus, var det Oscar Berntsen som sto for transporten.²⁵⁵ Det er hevdet at det var legen og motstandsmannen Salve Solheim (1901–2000) som hadde «*tatt seg av ham*».²⁵⁶ Dr. Solheim var lege ved Neevengården da Herman Steinfeld ble innlagt. Han hadde også kontakter innen motstandskretser som kan ha vært av betydning for å få Steinfeld ut av sykehuset. Han var bl.a. bror av motstandsmannen Torolv Solheim (1907–1995).

Uansett hvordan utskrivningen fra Neevengården foregikk, kom Steinfeld seg fri og fikk kontakt med hjemmefronten. Han skal ha reist til Nordfjord

251 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, F 17, sak 3092, udatert håndskrevet notat, muligens skrevet under telefonsamtale med Neevengården sykehus om Herman Steinfelds opphold der

252 Sebak (2008), s. 203

253 RA/PA-1492 Norsk Samband av politiske fanger, F Registreringsskjema, boks 11

254 Dagbladet 9.11.2015, Hans-Wilhelm Steinfeld: «Da Steinfelds bestemor ble hentet av Statspolitiet»; Ottosen (1995), s. 111f

255 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, F 17, sak 3092, erklæring 6.2.1961 fra politibetjent I Oscar Berntsen ved Bergen politikammer

256 Bergens tidende 5.5.2014, «Fortalte om farens tøffe krigshistorie»

og sluttet seg til Milorg.²⁵⁷ I mai 1945, om lag to år etter at han forlot Neevengården, var han så med på å «innta» Bergen, nå i uniform og med militær grad som løytnant.

Ingen historier er identiske, men det er visse likhetstrekk mellom opplevelsene til Herman Steinfeld og Harald Claes. De hadde begge deltatt i kampene mot tyskerne ved invasjonen våren 1940. De ble utsatt for grov tortur av det tyske sikkerhetspolitiet og ble innlagt i psykiatriske sykehus. Mens Harald Claes rømte fra Gaustad, er det mer uklart hvordan Herman Steinfeld kom seg ut fra Neevengården. Fredsvåren 1945 sto de fram i militær uniform som representanter for lovlige norske myndigheter. Ingen av dem valgte selv å bli innlagt i sykehus som ledd i forsøk på å unnsnippe arrestasjon høsten 1942. De ble innlagt, muligens av medisinske grunner, etter å ha vært utsatt for grov tortur av det tyske sikkerhetspolitiet. I så måte adskiller de seg fra flertallet av jødiske «pasienter» på denne tida. Likevel satte innleggelse i sykehus dem i stand til å komme seg ut og henholdsvis slutte seg til Milorg og å flykte til Sverige og der gå inn i de norske polititroppene.

De fleste jødene som ble innlagt i psykiatriske sykehus, bodde i byer. Det forekom imidlertid også at jøder bosatt i mer landlige områder ble innlagt, og jeg skal her presentere en slik historie som viser et lokalt engasjement for å støtte den jødiske pasienten som neppe var mulig i større byer.

Sara Levin

I forbindelse med aksjonen mot jødiske kvinner og barn, ble Sara Levin (1903–1994) på Løkken Verk i Trøndelag arrestert den 30. november 1942 av den innsatte NS-lensmannen. Etter arrestasjonen ble hun ført til kretsfengselet i Trondheim. Da fikk hun et nervøst sammenbrudd. Som det ble sagt i ettertid av den ordinære lensmannen Gustav Grut (1899–1967) i Meldal: «*som jøde var hun i overhengende fare og det sier seg selv at situasjonen tok sterkt på henne.*»²⁵⁸

Sara Levin var tydeligvis vel integrert i lokalsamfunnet og hadde gode støttespillere som gjorde hva de kunne for å hindre at hun ble tatt av Statspolitiet.²⁵⁹ Da hun ble arrestert og fraktet til Trondheim, reiste distriktslege Fredrik Hesselberg (1897–1994) i Meldal etter for om mulig å gjøre noe for henne. Han kontaktet fylkeslege Trygve Næs (1891–1963), og etter ei ukes tid greide de å få henne overført til Trondheim sykehus. Dermed fikk de henne «*ut av tyskernes daglige tilsyn*», som bygdas lensmann Gustav Grut

²⁵⁷ Bergens tidende 14.9.2006, s. 35, nekrolog for Herman Steinfeld

²⁵⁸ RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 16.2.1961 fra lensmann Gustav Grut i Meldal til fordelingsstyret

²⁵⁹ Hasle (2010), s. 38

sa det i ettertid. Det er også mulig at det var distriktslegen og fylkeslegen som sørget for at dr. Olaf Gilså i januar 1943 erklærte henne sinnssyk. Han kan også ha sørget for at hun deretter ble overført til en avdeling av Østmarka psykiatriske sykehus ved Bell skole i Selbu. Der var det ca. 80 pasienter med dr. Christian Grenness (1908–1991) som lege under ledelse av overlege August Nissen (1901–1990) ved Østmarka sykehus.

I mars 1943 skrev Statspolitiet til sin avdeling i Trondheim om Sara Levin og fem andre jøder som lå i sykehus eller var bortsatt i Trøndelag. Det ble da spurt om noen av dem kunne transporteres til Oslo: «*Hvis det ikke er fare for livet eller for smittsom sykdom skal de transporteres til Oslo*».²⁶⁰ En gang oppsøkte også en tysk militærlege sykehuset og så til henne. Ifølge overlege August Nissen fant han «*at hun var syk, slik som jeg hevdet, og det ble ikke mer ut av saken*».²⁶¹

Statspolitiet var først og fremst opptatt av å få Sara Levin utskrevet fra sykehuset for å kunne deportere henne. Myndighetenes likvidasjonsstyre var trolig mest opptatt av de økonomiske sidene ved saken. Det var trolig for å spare kostnader til betaling for oppholdet ved Østmarka sykehus at likvidasjonsstyret i mai 1944 foreslo at den 41 år gamle Sara Levin kanskje kunne overføres til det jødiske gamlehjemmet i Oslo. Der var det ledige plasser etter gjennomføringen av aksjonene mot jødene.²⁶² Forslaget ble videresendt til overlege Nissen ved Østmarka sykehus som argumenterte sterkt for at hun var alvorlig syk. Han konkluderte med at om hun ble overført til gamlehjemmet i Oslo, ville det «*sansynligvis resultere i nokså snarlig innleggelse i et asyl sydpå*.» Forslaget ble da heller ikke fulgt opp. Også overlegens argumentasjon for fortsatt opphold i sykehuset var preget av en holdning om at hun trolig var tryggere der enn om hun ble overført til Oslo under myndighetenes kontroll.

Ved sykehuset greide overlege August Nissen og lege Christian Grenness sammen med oversøster Sofie Haugdal (1893–1962) å stå imot presset fra myndighetene om å få henne utskrevet. Utenfor sykehuset stilte spesielt hennes ikke-jødiske svigerinne Kristmar Levin (1913–2001) opp og besøkte henne stadig i sykehuset. Kristmar Levin, født Greiff, var gift med Saras yngre bror Herman Levin. De var blitt gift så sent som 31. januar 1942, men det ble akseptert av myndighetene.²⁶³ For Herman Levin betød det at

260 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp. 22, brev 11.3.1943 fra Statspolitiet Oslo til Statspolitiet Trondheim

261 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 8.3.1961 fra overlegen ved Østmarka sykehus til fordelingsstyret

262 RA/S-1564 Tilbakeføringskontoret for inndradde formuer, Hcb 914, Sara Bela Levin, brev fra Likvidasjonsstyret 3.5.1944 til Likvidasjonsstyrets nordenfjeldske avdeling

263 SAT/A-1456/601/101 Klokkebok, Trondheim domkirke, viede 1942, nr. 11

han ikke ble forsøkt deportert, men ble internert i Berg leir ved Tønsberg til krigens slutt, mens hans kone kunne bevege seg fritt i samfunnet.

Før Sara Levin ble arrestert, hadde advokat Leif Fossvoll (1911–1991) på Løkken ført hennes regnskap for en kiosk som hun drev på stedet. Etter arrestasjonen ble hennes formue og eiendeler beslaglagt. Advokat Fossvoll påtok seg da å være bestyrer for hennes bo. NS-myndighetene ville at boet skulle selges, og advokat Fossvoll inngikk avtaler med flere i området som formelt kjøpte eiendelene. Formann i Meldal priskontroll, transportsjef Stokbakk, ble med på opplegget og sørget for å sette lave priser på eiendelene. Deretter kjøpte Sara Levins husvert, skreddermester Bustad, alle møblene og løsøre, mens Orkla Grube overtok kiosken hennes. Hennes klær ble sendt til en slektning, og Fossvoll sørget for at smykker og kontanter ble oppbevart hos sin egen far. Alt dette foregikk etter avtaler med sikte på at hun skulle få mest mulig tilbake om hun engang slapp fri igjen og vendte tilbake til Løkken.

Slik gikk det da også. Hun fikk ligge på Østmarka sykehus til krigens slutt, og ifølge overlege August Nissen frisknet hun til: «*Ved fredsslutningen ble hun ført meget bra og ble utskrevet etter noen dager. Hun har siden vært bra.*»²⁶⁴ I ettertid hevdet han også at «*det er sikkert tilfelle at det var frk. Levins sykehusopphold som reddet henne fra den skjebne som flere av hennes nærmeste led.*» Også hennes advokat, Leif Fossvoll, støttet dette med to uttalelser: Sommeren 1945 skrev han at «*på grunn av sin delvis simulerte nervøsitet unngikk hun å bli sendt til Tyskland.*»²⁶⁵ I 1961 fulgte han opp dette med at «*Frk. Levin var helt frisk før hun ble arrestert. På grunn av arrestasjon fikk hun nervøst sammenbrudd og dette i forbindelse med et intenst arbeide fra legenes side reddet henne fra deportasjon.*»²⁶⁶

Etter krigen vendte Sara Levin tilbake til Løkken Verk. Der fikk hun tilbake alle sine eiendeler, som var tatt godt vare på mens hun lå i sykehus, og startet etter hvert opp igjen driften av sin kiosk. Hun arbeidet de neste tjue årene til 1966 og levde til 1994. Mot slutten av livet bodde hun på det jødiske gamle hjemmet i Oslo, der myndighetene 50 år tidligere hadde foreslått at hun kunne overføres fra sykehuset i Trøndelag.

Sara Levins sak illustrerer hvordan tilfeldigheter kunne avgjøre hvem som ble arrestert, deportert og drept og hvem som overlevde aksjonene.

264 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 8.3.1961 fra overlegen ved Østmarka sykehus til fordelingsstyret

265 RA/S-1564 Tilbakeføringskontoret for inndradde formuer, Hcb 914, Lea og Ragnhild Levin, brev 2.8.1945 fra advokat Leif Fossvoll til tilbakeføringskontoret, s. 2

266 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, sak 7149, Brev 17.2.1961 fra overrettssakfører Leif Fossvoll til fordelingsstyret

Om hun hadde vært mindre «nervøs» og ikke fått sammenbrudd da hun ble arrestert, ville trolig også hun, i likhet med tre av sine søsken, ha endt opp i Auschwitz. De omtalte legene spilte trolig viktige roller i det vellykkede arbeidet, først for å få Sara Levin innlagt i sykehus og deretter for å hindre at hun ble hentet ut fra sykehuset. Det er hevdet at Sara Levins svigerinne, Kristmar Levin, spilte en viktig rolle når det gjaldt å få erklært henne som sinnssyk.²⁶⁷ Det kunne være av stor betydning å ha ikke-jødiske medlemmer i familien. I motsetning til jøder, kunne de bevege seg fritt omkring. De hadde mulighet for å oppsøke myndigheter, leger og andre i forsøk på å hjelpe jødiske familiemedlemmer på måter som ingen andre i familien var i stand til. Ikke bare for Herman Levin, men også for søstera Sara, var vielsen i Nidarosdomen den 31. januar 1942, kanskje av livsviktig betydning.

Psykiatrisk pasient – flere unngikk deportasjon, men ingen garanti

Det kan virke noe uklart hvordan Statspolitiet håndterte situasjonen med jødiske pasienter innlagt ved psykiatriske sykehus. Alexander Claes, bror av Harald Claes, ble 25. november 1942 hentet ut fra Gaustad sykehus og deportert. Politiet var altså klar over at han var innlagt der. Det kan imidlertid virke som om de da målrettet gikk for å hente ut denne ene pasienten de kjente til, mens de ikke synes å ha vært kjent med øvrige jødiske pasienter som var innlagt her. Ikke før i mai 1943, da politiet besøkte Gaustad i forbindelse med at Harald Claes hadde flyktet fra sykehuset, ble de klar over at det var innlagt flere jøder her.

Gaustad sykehus ble da bedt om å gi opplysninger om fem pasienter som Statspolitiet ikke kjente til, fordi, som politiet skrev, de er «*tidligere ikke oppført i vårt kartotek da de på grund av asyloppholdet ikke fylgte ut 'Spørreskjema for jøder i Norge'*».²⁶⁸ Foruten disse var det blitt innlagt fem jøder etter at de hadde fylt ut spørreskjemaet for jøder.²⁶⁹ Av disse fem ble altså Alexander Claes hentet av Statspolitiet og deportert i november, mens hans bror Harald Claes rømte fra sykehuset i april 1943.

De øvrige åtte jødene som oppholdt seg som pasienter på Gaustad våren 1943, overlevde krigen ved at de fikk bli værende der som pasienter. Det samme gjaldt også jøder innlagt ved andre psykiatriske sykehus, som omtalte Herman Steinfeld og Sara Levin. Det er uklart hvorfor Statspolitiet ikke

²⁶⁷ Levin (2014 internett)

²⁶⁸ RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre Falne, Ee 172–197 alfabetisk, brev til Innenriksdepartementet fra Statspolitiet 7.6.1943

²⁶⁹ RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Da 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mp. Administrasjon B. N.S., Brev 27.5.1943 fra Gaustad sykehus til Statspolitiet

hentet ut disse, noe de som kjent gjorde med en del pasienter ved andre sykehus under aksjonene fra høsten 1942.

En forklaring kan være at Statspolitiet kanskje forventet en del praktiske problemer med å hente ut pasientene fra psykiatriske sykehus og sende dem ut av landet. I noen tilfeller ble det dessuten antatt at en del av dem uansett ikke ville komme til å «forplante seg» som det ble sagt i en sak.²⁷⁰ Dermed ville de uansett ikke utgjøre noen fare for befolkningens rasemessige verdi på litt lengre sikt. Noe tilsvarende kan ha vært bakgrunnen for at pasientene ved Gaustad sykehus som Statspolitiet først våren 1943 ble kjent med, fikk bli værende. De aller fleste av landets jøder var da enten rømt fra landet eller deportert og drept. Det er dermed mulig at myndighetene mente å ha rensket landet for jødiske innslag i befolkningen så effektivt at disse få pasientene ikke ville utgjøre noen rasemessig fare for det norske folk. Dessuten hadde aksjonene mot jødene et halvt år tidligere skapt til dels sterke negative reaksjoner bl.a. med presseoppslag i utenlandske aviser. Det er dermed mulig at verken tyskerne eller norske NS-myndigheter våren 1943 ønsket mer oppmerksomhet om aksjonene ved å hente ut et fåtall antatt sinnssyke pasienter fra psykiatriske sykehus og deportere også dem.

Ved fysiske sykdommer kan en gjerne påvise pasientens tilstand ved bruk av blodprøver, røntgenbilder m.v. Dessuten kan legene noen ganger utføre ulike inngrep for å forsterke påståtte diagnoser. Ved psykiske lidelser er slikt vanskeligere. Ved falske diagnoser må legene i samarbeid med «pasientene» heller dikte opp livshistorier og tilstander som styrker diagnosene. Det var tydeligvis dette som ble gjort for Harald Claes, der det hevdes at «*Journalene var kunstfædig bygget op ... og Claes selv blev omhyggelig instrueret for å agere som en patient med psykose som så blev sindsyk.*»²⁷¹

Overlege Haakon Sæthre og hans kolleger ved Psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus synes nærmest å ha utviklet sin egen diagnose for flere av sine jødiske pasienter. For to av dem ble tilstanden betegnet som «*Nevrose (reaktiv depresjon – Jødeforfølgelse)*», én får betegnelsen «*Depresiv situasjonspsykose, jødeforfølgelse*» og én «*Neurosis (situasjonsnevrose – jødeforfølgelse)*».²⁷² Felles for alle disse «diagnosene» er at det situasjonsbestemte forholdet «jødeforfølgelse» inngår, trolig ment som utløsende årsak til sykdom og innleggelse. Nå studerte nok ikke Statspolitiet pasientjournaler og kartotek-kort, men det kan være tvilsomt om de ville ha akseptert slike «diagnoser».

270 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2 arrestasjon av jøder, jøder utenbys sak 95-255, sak 255, politirapport 13.4.1943

271 RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Serie Db, boks 203, sak 9025 Harald Claes, sakmappe merket «avslag», attest fra Dr. Anders Daae 22.10.1948

272 Ullevål sykehus, Akuttpsykiatrisk enhet, pasientkartotek 6. avdeling, kort for pasienter med disse journalnumre: 824/42, 727/42, 735/42 og 751/42

Pasientene ved denne avdelingen var da også utsatt for å bli hentet av Statspolitiet, og de innlagte måtte rømme for ikke å bli tatt.

Ved Gaustad sykehus var situasjonen en annen. Etter at brødrene Claes var ute, Alexander tatt og Harald rømt, fikk de gjenværende pasientene bli værende der resten av krigen. Det er uvisst om det var et bevisst valg fra Statspolitiets side eller om disse jødiske pasientene ble glemt. For pasientene selv og personalet ved sykehuset var situasjonen selvsagt høyst usikker. Etter krigen uttalte f.eks. Gaustads overlege Ørnulv Ødegård seg om «*pasienter som var her snarest av hensiktsmessighetsgrunner, fordi deres stilling var vanskelig (jøder, fengslete)...*».²⁷³ Da han i ettertid uttalte seg om oppholdet til én av pasientene bekreftet han også at sykehusets personale gjorde sitt for å sikre sine jødiske pasienter: «*siden sommeren 1944 hadde han da vært symptomfri, men ble på sykehuset av sikkerhetshensyn, som flere andre jøder ... Av sikkerhetshensyn ble han (som våre øvrige jødiske pasienter) tilholdt aldri å ferdes utenfor sykehusområdet*».²⁷⁴

Denne pasienten uttalte seg etter krigen selv om oppholdet på Gaustad. Han framhevet at han ikke hadde vært sinnssyk, men hadde «*ligget skjult ved Gaustad sykehus, under dekke av å være syk. Et tilfelle gjorde at jeg ble advart mot den jødeforfølgelse som ville komme, og som tvungen politisk flyktning ut av Oslo kom jeg meg da til Gaustad, hvor forståelsesfulle leger ga meg det asyl som jeg som politisk flyktning behøvde, og hvor jeg dermed fant det skjulested jeg behøvde for resten av krigstiden*».²⁷⁵

En av de øvrige jødiske pasientene som tilbrakte resten av krigsårene på Gaustad var Jan Josef Mankowitz (1919–2005). Både han og hans far, Max Abraham Mankowitz (1892–1943), var blitt innlagt ved 6. avdeling, Ullevål sykehus like etter den 26. oktober 1942.²⁷⁶ Her var de innlagt i en snau måned til den 24. november 1942, da de begge ble hentet ut av sykehuset av Statspolitiet, åpenbart for å deporteres. Slik gikk det da også med Max Abraham Mankowitz. Sønnen Jan Josef Mankowitz, derimot, ble tydeligvis oppfattet som virkelig syk og samme dag som han ble hentet ut fra Ullevål sykehus, fikk Statspolitiet ham innlagt ved Gaustad asyl.²⁷⁷

273 RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Serie Da, Boks 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mappe «Krigstidssaker 1941–46, brev 8.5.1946 fra Ørnulv Ødegård til Landssvikavdelingen, Oslo politikammer», side 2

274 RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatning, Serie F Erstatningsøknader, Sak 6854, brev 20.10.1961 fra Gaustad sykehus ved direktør Ørnulv Ødegård til Fordelingsstyret for fangeerstatning

275 Ibid., Brev 1.10.1962 til Fordelingsstyret for fangeerstatning

276 Ullevål sykehus, Akuttpsykiatrisk enhet, pasientkartotek 6. avdeling, Max Abraham Mankowitz: journalnummer 733/42, John Josef Mankowitz: journalnummer 755/42

277 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga, boks 5 arrestasjoner av jøder, jøder i Oslo, sak nr. 240-371, sak 261, blyantmerknader på politirapport 27.11.1942

Nå virker det som om Statspolitiet, kanskje pga. travle forhold med arrestasjoner, glemte å registrere at Jan Josef Mankowitz var blitt innlagt Gaustad. Ikke før i mai 1943 ble Statspolitiet igjen oppmerksom på at han, sammen med en del andre jødiske pasienter, befant seg der.²⁷⁸ Politiet hadde tidligere oppført han «*som forsvunnet og antatt å ha forlatt landet ulovlig*». Nå ble de kjent med at han «*befinner sig i Gaustad sinnssykehus, Vindern, som sinnssyk, med liten utsikt til bedring*». Her fikk han bli til krigens slutt. I ettertid har hans sønn, Max Mankowitz, uttalt om dette at faren «*måtte spille gæren i fem år*».²⁷⁹ Selv om oppholdet på Gaustad «bare» varte i to og et halvt år, kunne det nok for både Jan Josef Mankowitz og andre jødiske pasienter ha blitt opplevd som minst dobbelt så lenge.

Det synes klart at personalet ved Gaustad sykehus gjorde det de kunne for å verne om sine jødiske pasienter. Ett spesielt forhold som kanskje bidro til dette, var at den jødiske legen Paul Bernstein (1903–1943), som arbeidet ved Gaustad sykehus, var blitt arrestert i august 1942, altså et par måneder før myndighetene satte i verk sine drastiske aksjoner. Etter noen måneders opphold i Møllergata 19 og på Grini, ble han i november 1942 sendt til Auschwitz der han døde i januar 1943. Hans eneste forbrytelse var å være jøde. Arrestasjonen av en nær kollega kan ha gjort at personalet ved Gaustad, og kanskje også helsepersonell ved andre sykehus, ble særlig bevisst at enhver jøde var utsatt for å bli arrestert til en uviss skjebne.

Store deler av de ansatte ved de psykiatriske sykehusene, og kanskje samtlige ved psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus, må ha vært kjent med bakgrunnen til jødene som var innlagt på denne tida. Mange av dem må også ha vært aktivt med i de ulike dekkoperasjonene med fiktive og overdrevne diagnoser der det var aktuelt, i avhør av Statspolitiet etter at jødiske pasienter var rømt etc. Ved avdelingen har f.eks. om lag ti leger satt spor i de jødiske pasientenes journaler. Blant disse var flere markante personer som bl.a. Harald Frøshaug (1906–1978), Ole B. Munch (1905–1996) og Otto Selvaag (1909–1974). Sistnevnte var sterkt engasjert i illegalt arbeid inntil han i 1943 måtte flykte til Sverige.²⁸⁰ Ole B. Munch, senere kjent som bl.a. direktør ved Emma Hjorths hjem, var også noe engasjert i illegal virksomhet for sabotasjegruppa «Osvald».²⁸¹

278 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 16, mappe 31 OV 5000/43 jøder, brev 8.6.1943 fra Statspolitiet til Centralpasskontoret

279 A-magasinet, nr. 51, 18.12.2020, s. 35

280 Klev (1995), s. 273; Klaveness (1947), s. 105

281 RA/PA-2006 Lars Borgersrud, J 7, A utskrevet intervju med Roar og Gerd Stub Andersen 10.3.1994 / 20.1.2003, side 7

Som medisinsk ansvarlige var det gjerne legene som satte spor etter seg i håndteringen av pasientene, men også sykepleiere og øvrig personale må ha stilt opp. Ved denne avdelingen er det f.eks. påpekt at oversøster Gunda Jahr (1887–1960) gjorde en viktig innsats under krigen. Det synes likevel klart at spesielt holdningene og innsatsen til avdelingens leder, overlege Haakon Sæthre, var av vesentlig betydning.

Haakon Sæthre fikk innlagt mange jøder ved sin avdeling, men var også klar over farene ved dette. Én av pasientene, pianisten Robert Levin, har i ettertid berettet at Sæthre var bekymret over at det lå mange jøder ved avdelingen: *«Jeg har seksti senger på avdelingen og i tolv av dem ligger jøder. Når jeg får besøk av tyskerne, er spillet ute.»*²⁸² Han skal også ha sagt at *«selv en idiot av en tysker vil skjønne at her er det noe gælnet. Når en femtedel av belegget er jøder.»*²⁸³ En sykepleier skal også innstendig ha anmodet Robert Levin og en annen jødisk «pasient», Josef Bodd (1888–1957), om å forlate sykehuset: *«I morgen kommer tyskerne og besøker denne avdelingen. Vi vet hva de er ute efter. Dere må ut i kveld, ellers vet gudene hva som kan skje med dere.»*

I tillegg til å få innlagt pasienter med fiktive diagnoser ved sin avdeling, var Haakon Sæthre også aktiv med i illegal virksomhet. Sammen med fengselslegen Gordon Johnsen (1905–1983) smuglet han bl.a. matforsyninger fra Danskehjelpens lagre til politiske fanger i de tyske fengslene i Møllergata 19 og Åkebergveien i Oslo.²⁸⁴ Statspolitiet og tyskerne anså han etter hvert som en av de «*intellektuelle opphavsmenn*» bak en økende motstandsaktivitet.²⁸⁵ Som tidligere omtalt, ble han mot krigen slutt stilt for tysk standrett, dømt til døden og henrettet.

Psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus kan synes å ha vært i en mellomstilling mellom de øvrige avdelingene ved sykehuset og de spesialiserte psykiatriske sykehusene. Det skulle mindre til for å bli innlagt ved den psykiatriske avdelingen enn ved et psykiatrisk sykehus. Dette var trolig Statspolitiet klar over og var mer innstilt på å hente ut pasienter herfra enn f.eks. ved Gaustad sykehus. Alexander Claes ble riktignok hentet ut fra Gaustad sykehus, men han var den eneste. Etter at det var utstedt sinnsykeattest for broren, Harald Claes, og han var overført til Gaustad, fikk han ligge der uten at politiet synes å ha forsøkt å hente ham ut innen han flyktet våren 1943.

282 Levin (1983), s. 140

283 NHM 16 Ragnar Ulstein, J intervju – utskrift og referater, intervju med Robert Levin 20.4.1971, s. 2

284 Mürer (1947), s. 82ff

285 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Oslo pkm, Da-916, 917 og 918, Dnr. 4028 Hans Helmut Paul Latza, Dnr. 4029 Reinholdt Regis og Dnr. 4030, Christian Kehr; *Norsk Retstidende*, 1947, side 468–488

En av de jødiske pasientene som fikk være ved Gaustad sykehus til krigens slutt, var Mally Gorwitz (1917–2020). I 2017 sto hun fram i et større avisoppslag i forbindelse med markeringen av minnet om aksjonene mot jødene høsten 1942. Hun var da nesten 100 år gammel, og om hennes situasjon ved aksjonene mot jødene ble det skrevet: «*Mally ble psykisk syk en stund før arrestasjonene, og var innlagt på Gaustad. Selv om det ikke var noen garanti for å slippe deportasjon, lot de henne bli der og hun berget dermed livet.*»²⁸⁶

Nei, det å være pasient ved en psykiatrisk institusjon var ingen garanti mot deportasjon, men det viste seg at psykiatriske sykehus i praksis var et forholdsvis sikkert oppholdssted for de som var pasienter der fra før eller som ble innlagt høsten 1942.

286 Dagsavisen 25.11.2017, s. 28

Betydningen av familieforhold

En stor del av jødene i Norge var trolig godt integrert i det norske samfunnet før aksjonene høsten 1942. Samtidig sto familien sterkt som samlende faktor for å opprettholde en jødisk identitet og et jødisk samhold. Tradisjonen med å gifte seg innen det jødiske miljøet sto f.eks. fortsatt sterkt gjennom mellomkrigstida. Resultatet var at da aksjonene ble iverksatt, var store deler av det jødiske miljøet i Norge knyttet sammen med sterke familieband. Jødene i Norge utgjorde bare drøyt 2000 personer, og mange av disse tilhørte familier som langt på vei utgjorde et sammenhengende lappeteppe med familieknytninger i forskjellige retninger.

Det å være godt integrert i det norske samfunnet med kontakter i ulike miljø, var trolig av betydning for mulighetene til å unnsnippe høsten 1942. Samtidig er det mulig at også det indre samholdet og solide familieforhold i det jødiske miljøet var av betydning ved at familiemedlemmer stilte opp for hverandre. En del av jødene i Norge hadde dessuten foreldre eller besteforeldre som var kommet til landet på grunn av jødeforfølgelser i sine opprinnelige hjemland. Mange var derfor også antakelig mentalt forberedt da aksjonene ble iverksatt.

I mange jødiske familier var trolig mulige aksjoner og hva de kunne gjøre for å slippe unna, aktuelle samtaletema i månedene før aksjonene fra høsten 1942. Vi vet nå lite om i hvilken grad også innleggelse i sykehus ble ansett som aktuelt i en fluktplan, men det er mulig å undersøke mønstre i innleggelser som faktisk fant sted i forhold til familieforhold.

Det er allerede presentert enkelthistorier der det forekom flere sykehusinnleggelser innen visse familier. Innen familien Claes har vi f.eks. sett at brødrene Harald og Alexander fulgte samme rute med først å bli innlagt ved Psykiatrisk avdeling ved Ullevål sykehus før de begge ble overført til Gaustad sykehus. Det er uklart om dette var planlagt, men det er uansett påfallende. Dette styrkes også ved at en tredje bror, Jacob Claes, den 26.10.1942 var blitt innlagt ved en annen avdeling på Ullevål sykehus og

i midten av desember rømte fra sykehuset og kom seg til Sverige.²⁸⁷ Alexander Claes hadde også ei datter som på denne tida lå i sykehus. Det var Ida Iris Claes (1930–1942) som lå på Ullevål sykehus. Hun var trolig innlagt av medisinske grunner. Det kan tenkes at hennes innleggelse førte til at familien knyttet kontakter med helsepersonell og at de kanskje nyttet disse kontaktene ved innleggelse høsten 1942. Det gikk for øvrig dårlig, ikke bare for Alexander Claes, men også for hans datter, som også ble hentet ut fra sykehuset og deportert.

Her var det altså flere brødre som ble innlagt i sykehus høsten 1942. Denne familiens historie har også visse likhetstrekk med hendelsene familien Jaschzik gjennomgikk på samme tid.

Hanna, Betty og Cecilie Jaschzik

Den 29. september 1942 ble den jødiske kvinna Hanna Jaschzik (1882–1962) innlagt ved Lovisenberg sykehus i Oslo.²⁸⁸ Tre uker senere, den 21. oktober, ble Hannas datter, Betty Jaschzik (1913–1995), innlagt ved det samme sykehuset. Noen dager senere, den 30. oktober, ble så også Bettys tvillingsøster, Cecilie Jaschzik (1913–), innlagt i Lovisenberg sykehus.

Hanna Jaschzik var altså blitt innlagt på Lovisenberg nesten en måned før den første omfattende aksjonen mot jødene ble iverksatt. Dette kunne tale for at hennes innleggelse skyldes virkelig sykdom og ikke inngikk som ledd i forsøk på å unngå å bli tatt. Her er det imidlertid verdt å merke seg at Hannas sønn, Leon (1911–1979), som i 1939 hadde byttet etternavn til Jarner, var flyktet til Sverige allerede den 23. september 1942. Som bakgrunn for sin flukt opplyste han i avhør etter ankomsten til Sverige at: *«Jeg har hittil ikke direkte vært utsatt for noen forfølgelse. Men der gikk temmelig solide rykter om at det skulle settes i gang en større jødeforfølgelse og enkelte handlinger viste tydelig at spørsmålet var aktuelt. Mandag den 21. ds. ble de siste eiendommer tilhørende jøder beslaglagt og vedk. fikk fra ti til 45 minutters varsel om å flytte ut. Jeg stakk fra Oslo tirsdag den 22. ds. Jeg gjorde regning med at dersom jødeforfølgelsen skulle igangsettes i større stil, var jeg blant de første som skulle ha vært tatt.»*²⁸⁹

Leon Jarner forutså de kommende aksjonene. Dette kan også kaste noe nytt lys over at hans mor Hanna Jaschzik ble innlagt bare ei uke etter at Leon gikk i dekning og forlot landet. Det er sannsynlig at muligheten for en kommende storaksjon mot jødene i Norge ble diskutert innen familien

287 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-16, mp. 30, OV 5000/42 jøder, Jacob Claes, politirapport 14.12.1942; ibid, Ga-7, sak 52

288 Opplysningene om innleggingsdato for disse tre personene er fra Oslo byarkiv, OBA/A-60100 Lovisenberg sykehus – Diakonissehuset, pasientregister

289 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da avhørsrapporter, fl.nr. 8336

og gjør det mer sannsynlig at også Hannas innleggelse i sykehus var ledd i forsøk på å unngå å bli tatt. Det samme gjelder for hennes to døtre som senere også ble innlagt. I pasientjournalen til Hanna Jaschzik skrev legen at «*Pas. er temmelig nervøs p.gr.a. tidene*».²⁹⁰ Dette kan tyde på at hun var høyst bevisst sin utsatte stilling som jøde og at denne høyst begrunnede uroen var den virkelige grunnen til sykehusinnleggelsen, selv om den fant sted nær en måned før den første omfattende aksjonen.

Et forhold som muligens gjør dette enda mer sannsynlig, er opplysninger som ble gitt til Statspolitiet i forbindelse med aksjonen mot jødene. Leon Jarner hadde da allerede vært i Sverige i over en måned. Statspolitiet var ikke kjent med dette da de i slutten av oktober 1942 oppsøkte familiens bolig for å arrestere ham. Politiet fikk opplyst, muligens fra søstera Cecilie, at «*moren og søstera Betty er på Lovisenberg sykehus... Leon Haimann Jarner er f.t. syk og bortreist til en hytte i Telemark – nærmere adr. ukj. – Behandlet av Wang Ullevål sykehus og overlege Semb Ullevål, samt Linneberg, Stortingsgt. 12.*»²⁹¹

Opplysningen om at Leon var på hytte i Telemark var enten en løgn eller den betød at søstera ikke var kjent med brorens flukt til Sverige over en måned tidligere. Det er imidlertid verdt å merke seg at Leon Jarner tydeligvis hadde kontakt med to leger på Ullevål sykehus foruten en privatpraktiserende lege. Disse legene var heller ikke hvem som helst. Et halvt år etter at Leon Jarner rømte til Sverige, flyktet også hans lege Lars Linneberg (1901–1986). Ved ankomsten til Sverige i midten av april 1943 opplyste han at han siden 1941 hadde deltatt i illegalt arbeid, «*og hadde nu fått vink om at han kunne bli arrestert...*».²⁹² Den ene av de to som ble oppgitt som Leons leger ved Ullevål sykehus, var overlege Carl Semb. Han fikk innlagt minst seks jøder som pasienter ved sin avdeling på Ullevål sykehus fra høsten 1942.²⁹³ Han var også en sentral person innen motstandsbevegelsen som medlem av rådet for Milorg i tida fra 1941 til 1943. Dessuten var han ledende i etablering av den illegale sanitet, Sanorg, før han i 1943 måtte flykte til Sverige. Etter ankomst til Sverige ble Carl Semb sentral innen den norske flyktningeadministrasjonen, bl.a. som leder for det norske helsekontoret i Stockholm.

Da Cecilie Jaschzik ble innlagt ved Lovisenberg bare fire dager etter den store aksjonen 26. oktober, skjedde også dette etter henvisning fra dr. Lars

290 OBA/A-60100 Lovisenberg sykehus – Diakonissehuset Gb pasientjournaler

291 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-4, sak 162, Beslagsskjema for Leon H. Jarner

292 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da avhørsrapporter, fl.nr. 15806

293 De seks var Mendel Bernstein (1890–1987), Rolf Kassan (1917–), Karl Leopold Kirschner (1865–1943), Josef Mendel (1883–1958), Moritz Chaim Milamed (1889–) og Jacob Stiris (1895–1961).

Før omtale av sykehusoppholdet for én av disse, Josef Mendel, se Sæther (2021), s. 138–143

Linneberg, mens hennes lege ved sykehuset var Torjus Moe, som også oppgis som ansvarlig sykehuslege for både Hanna og Betty Jaschzik. Denne legen er kjent for å ha gjort mye for jødiske pasienter ved Lovisenberg.

Leon Jarner står fram som aktiv og dyktig. Til tross for ung alder, 31 år, hadde han allerede etablert eget advokatkontor og var valgt som første varamann til styret i Det mosaiske trossamfunn i Oslo.²⁹⁴ Etter krigen fortsatte han som advokat og med forretningsvirksomhet i hovedstaden. Han drev bl.a. som impresario, stort sett med å få klassiske musikere til Norge, men sto også bak da The Rolling Stones holdt sin første konsert i Norge i 1965.²⁹⁵ Leon flyktet tidlig til Sverige, men før han flyktet hadde han altså kontakt med sentrale leger innen motstandsmiljøet i Oslo. Det er dermed også mulig at han selv fra Sverige, eller hans kontakter i Norge, bidro til at mora og hans to søstre ble innlagt i sykehuset som ledd i fluktplan.

Hanna Jaschzik og hennes to døtre ble skrevet ut fra Lovisenberg sykehus mellom den 16. og 26. november 1942. Den 1. desember kom alle tre over grensa til Sverige. De kom da sammen med Hannas eldste datter Rebekka Harriet Jaschzik (Jarner) (1902–1986), noe som også styrker antagelsen om en vel forberedt og gjennomført fluktplan der sykehusinnleggelse inngikk for tre av dem.²⁹⁶

Disse to historiene om familiene Claes og Jaschzik er begrenset til henholdsvis tre brødre og til mor og to døtre. Det kan også være interessant å ta for seg noe større familiestrukturer, som kanskje kan avdekke forhold som kan gi innblikk i hvordan både selve ideen om sykehusinnleggelse og mulighetene for å gjennomføre dette kan ha blitt utviklet og spredt i jødiske miljø. Det jødiske miljøet hang, som nevnt, for en stor del sammen med familierelasjoner på kryss og tvers. Nærmere undersøkelser viser at det forekom mange sykehusinnleggelser innen ulike storfamilier og familiegreiner. For å lette oversikten i denne framstillingen, vil presentasjonen her begrenses til én storfamilie med visse sidegreiner. Jeg har valgt å presentere familien til Henriette Levin, som ble omtalt i bOKas innledning, og hennes barn med svigerfamilier.

Henriette Levin og hennes barn

Innledningsvis ble innleggelsen og flukten til Henriette Levin og dattera Rebekka Brandt Stovner fra Diakonhjemmet sykehus presentert. I tillegg

294 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da avhørsrapporter, fl.nr. 8336

295 Jarner (internett)

296 I ei bok om Lovisenberg sykehus' historie skrives det om «tre jødiske søstre» som ble holdt i dekning i sykehuset, men uten av navn oppgis. Forholdet er noe uklart, men det er mulig at dette egentlig handler om Hanna Jaschzik og hennes to døtre Cecilie og Betty Jaschzik. Se Bloch-Hoell (1968), s. 93f

til Rebekka hadde Henriette Levin åtte andre barn og flere av dem, og deres familier, fikk også befattning med sykehusinnleggelse som ledd i forsøk på å unnsnippe ved aksjonene fra høsten 1942.

Henriette Levins sønn, Marcus Levin (1899–1965), ble ikke selv innlagt i sykehus før han den 3. november 1942 rømte til Sverige. Det kan likevel være grunn til å anta at han kan ha bidratt til at flere innen familien greide å flykte til Sverige og kanskje også til sykehusinnleggelse som ledd i flukt-opplegg. Både som forretningsmann i Oslo og som aktiv i hjelpearbeidet for jødiske flyktninger fra Tyskland på slutten av 1930-tallet, hadde han mange kontakter og var utvilsomt dyktig og initiativrik. Etter å ha flyktet til Sverige fikk han en sentral posisjon i det norske flyktningemiljøet, og utarbeidet bl.a. oversikter over jøder som var blitt deportert.²⁹⁷

Flere innen Marcus Levins svigerfamilie ble innlagt og flyktet deretter til Sverige. Han var gift med Rosa (1904–1967), født Selikowitz. Hennes mor, Bertha Cecilie Selikowitz (1878–1961), ble også innlagt ved Diakonhjemmet sykehus.²⁹⁸ Hun ble innlagt den 26. oktober, på dagen for aksjonen, og ble liggende i sykehuset den følgende måneden til dagen for den neste storaksjonen den 26. november. Da skrev overlege Olaf Bang brev til Statspolitiet og opplyste om Bertha Cecilie Selikowitz at: *«hun kan nu utskrives en av de første dager, men er fremdeles syk og taaler ingen paakjenning... Da hun ikke er fylt 65 år finner jeg det riktigst å underrette Statspolitiet om utskrivningen»*.²⁹⁹ Klokken 17.05 samme dag mottok Statspolitiet en telefonbeskjed fra Diakonhjemmet med beskjed om at *«jodinne Cecilie Selikowitz har i dag rømt fra sykehuset»*.³⁰⁰ Flukten fra sykehuset ble også innført i hennes pasientjournal: *«...skulde være litt oppe i dag. Forsvandt plutselig fra avdelingen i formiddag uten å gi nærmere beskjed. Utskrives.»*³⁰¹ Bertha Cecilie Selikowitz lå etter flukten i dekning et par uker før hun den 12. desember 1942 kom over grensa til Sverige. Olaf Bang skrev altså sitt brev til Statspolitiet samme dag som Bertha Cecilie rømte fra sykehuset. Det er uvisst om han faktisk var kjent med flukten da han skrev brevet. Det kan imidlertid tenkes at brevet ble skrevet etter at pasienten hadde forlatt sykehuset og mest som et forsøk fra legen på å forsvare seg mot kritikk fra politiet for at den jødiske pasienten var flyktet fra sykehuset.

Olaf Bang bidro sterkt til at Bertha Cecilie Selikowitz, Henriette Levin, Rebekka Brandt Stovner og andre jøder unnslopp ved nazimyndighetenes

297 Se Berman (2008)

298 SAO/PAO-0304 Diakonhjemmet sykehus, Fa-238, sykejournal nr. 1272/42

299 RA/S- 1329 Statspolitiet, Ga 8, mp: jøder, kvinner uten nr. A-Å

300 Ibid., Ga, 16, mappe nr. 30 – OV 5000/1942 jøder, politirapport 26.11.1942: «Overlege Bang hadde henne til behandling»

301 SAO/PAO-0304 Diakonhjemmet sykehus, Fa-238, sykejournal nr. 1272/42

aksjoner høsten 1942. Han var også en sentral person i motstandsarbeidet, blant annet som legenes representant i *Koordinasjonskomiteen* (KK) i hjemmefrontens sivile ledelse.³⁰²

Bertha Cecilie Selikowitz' datter Rosa var gift med Marcus Levin, og ei anna datter, Charlotte (1906–1988), var gift med den jødiske musikeren Aksel Scheer (1904–1964), som bl.a. hadde vært fiolinist ved alle kongelige fester de siste fem årene før krigen.³⁰³ Våren 1940 hadde han deltatt som frivillig med å kjøre ammunisjon under kampene mot tyskerne fram til 1. mai. Den 23. oktober 1942, da ryktene om storaksjon mot jødene for alvor ble spredt, ble også Aksel Scheer innlagt i Diakonhjemmet sykehus.³⁰⁴ Her ble han liggende gjennom aksjonen fra slutten av oktober og utover i november. Da Statspolitiet den 17. november forsøkte å hente ut jødiske pasienter ved flere Oslo-sykehus, oppsøkte de også Diakonhjemmet. Det virker imidlertid som om politifolkene ikke var oppmerksom på Aksel Scheer, men kom for å anholde en annen jødisk pasient i sykehuset, Abel Bloch (1895–1959).³⁰⁵ I ettertid berettet Aksel Scheer om hva som skjedde i sykehuset den dagen: «...den 17. ds. fikk jeg et vink om at Statspolitiet skulle hente jøder på sjukehuset og da den ene var hentet, stakk jeg ut en annen vei og kom unna. Jeg mener det var helt opplagt jeg skulle tas jeg også».³⁰⁶ I pasientjournalen er dette naturlig nok omtalt noe mer nøytralt uten kobling til aksjonen mot jødene: «Drog til byen i formiddag og er senere ikke vendt tilbake. Utskrives». Samme dag passerte Aksel Scheer grensa til Sverige.

Flere innen Aksel Scheers familie ble innlagt i sykehus denne høsten, bl.a. Rubin Pinkowitz (1889–1942), som var gift med Aksel Scheers søster Dora (1891–1981). Han var innlagt ved Lovisenberg sykehus, deres sønn Rolle Scheer (1910–1985) ved Rikshospitalet og svigersønnen Herman Raskow ved Vinderen psykiatriske sykehus.³⁰⁷ Videre utover i den familiegreinen var det ytterligere sykehusinnleggelse, men her skal jeg vende tilbake til Henriette Levins barn og svigerbarn.

Henriette Levins sønn, Sigurd Levin (1898–1943), ble arrestert allerede 3. september 1942 og senere deportert. Hans svigerfar, Wulf Meszansky (1876–1950), ble under den første aksjonen mot jødene innlagt ved Røde Kors-klinikken i Oslo.³⁰⁸ Noen uker senere mottok Statspolitiet legerklæ-

302 Cohen (1997), s. 142; Gogstad (1995), s. 57

303 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10500

304 SAO/PAO-0304 Diakonhjemmet sykehus, Fa-237, sykejournal nr. 1231/42

305 Ibid., sykejournal nr. Fa-238, sykejournal nr. 1254

306 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10500

307 Se nærmere omtale i f.eks. Levin (2020)

308 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 5, sak 273. I saken hevdes det at også Wulf Meszanskys kone, Bertha (1880–1963), var innlagt ved Røde Kors-klinikken, men dette er ikke bekreftet i andre kilder

ring for ham fra professor Harald Salvesen (1889–1972).³⁰⁹ Der ble det opplyst at han var blitt innlagt 26. oktober og at legen regnet med at han måtte ligge til 17. november.

Da Statspolitiet mottok den utfylte *Legeerklæring for syke jøder* for Wulf Meszansky, påførte Statspolitiets lege Hans Eng merknaden «for gammel». Dette innebar trolig bare at han ikke skulle tas i henhold til retningslinjer for aksjonen mot jødiske menn 26. oktober. Ved den neste aksjonen en måned senere var det ingen slike aldersbegrensninger. Det er imidlertid uvisst om Wulf Meszansky og dr. Salvesen var kjent med dette forholdet. Uansett kan det synes som om «pasienten» og hans kone ikke tok noen sjanser. Den 24. november 1942 kl. 21.10 fikk Statspolitiet telefonbeskjed fra St. Hanshaugen politistasjon om at «en kvinnelig jøde Berta Meszansky ikke har meldt seg i dag.» På samme tid forlot Wulf Meszansky sykehuset og ekteparet ankom samme dag Sverige.³¹⁰

Nå ble riktignok Wulf Meszansky innlagt ved Røde Kors-klinikken, men i likhet med Olaf Bang ved Diakonhjemmet, fikk også Harald Salvesen flere jøder innlagt ved sin avdeling ved Rikshospitalet denne høsten.³¹¹ Også han var aktiv i motstandsmiljø. Et uttrykk for hans holdning under krigen var det kanskje at han fra 1945 og fram til kongens død i 1957 fungerte som kong Haakons (1872–1957) lege. I ettertid er trolig Harald Salvesens kone mer kjent for sin innsats under krigen. Han var nemlig gift med Sylvia Salvesen (1890–1973), en markant person i motstandsarbeidet, særlig i arbeidet med å hjelpe flyktninger over til Sverige. Da aksjonene mot jødene ble satt i verk i oktober 1942, var hun arrestert og hadde sittet på Grini fra september. Sommeren 1943 ble hun overført til Tyskland der hun som fange fram mot krigens slutt, gjorde et viktig arbeid for sine norske medfanger.³¹²

Sigurd Levins kone, Dora (1906–2002), hadde også et fjernt familie-medlem som ble innlagt i sykehus. Det var svigerfar til hennes bror Herman Mesner (1911–1943), Moses Leopold Milner (1881–1956). Han ble innlagt i Ullevål sykehus på selve aksjonsdagen den 26. oktober 1942, og tre uker senere, den 17. november, fylte overlege Carl Müller (1886–1983) ut *Legeerklæring for syke jøder*. To dager senere, den 19. november 1942, klokken 19, ble Statspolitiet oppringt av reservelege Einar Blegen (1902–1988) ved 8. avdeling, Ullevål sykehus, som meldte at «det er en jøde ved navn

309 Forholdet er uklart, men det er mulig at Harald Salvesen fungerte som lege ved Røde Kors-klinikken ved siden av stillingen ved Rikshospitalet

310 Bruland (2017), s. 279 oppgir at ekteparet allerede var i Sverige da Statspolitiet fikk meldingen fra St. Hanshaugen politikammer

311 Disse er kjent fra ulike kilder: Robert Kermann (1918–1943), Lisa Lurje (1889–1960), Wulf Meszansky, Salomon Pinkowitz (1896–1943) og Heinz Zilsel (1917–1943)

312 Se Salvesen (1947)

Leopold Moses Milner, som er forsvunnet fra sitt værelse...». ³¹³ Han hadde vært til stede ved middagen, men ved kveldsvisitten var han forsvunnet. Samme dag som han rømte fra sykehuset, kom hans kone Regina Milner (1887–1960) til Sverige sammen med to døtre. Ei uke senere, den 26. november, passerte også Moses Leopold Milner grensa til Sverige sammen med bl.a. Sigurd Levins kone, Dora Levin, og hennes døtre. ³¹⁴

I ettertid ble Statspolitiet kjent med at Moses Leopold Milner hadde rømt fra Ullevål sykehus samtidig med en annen jødisk pasient, Michel Levien (1896–1945). De to delte et tomannsrom og i avhør av sykehuslegen, Einar Blegen, fikk politimannen et spesielt svar da han spurte om hvorfor de to jødene fikk et rom for seg selv. Legen svarte at *«de syntes de ikke kunne legge disse sammen med andre pasienter, på grunn av at de var jøder.»* ³¹⁵ Det kan synes som om Blegen nyttet nærmest antisemittiske argument da han besvarte spørsmålet om hvorfor de to jødene delte rom. Dette var trolig et bevisst retorisk knep for å hindre politimannen i å følge opp med kritikk av romdelingen.

Et interessant forhold er at Moses Leopold Milner hadde ei anna datter, Lizzi (1912–2005), som var gift med legen Fredrik Styr (1912–1996), som selv ikke hadde jødisk bakgrunn. Han var nyutdannet lege i 1940 og hadde under den tyske invasjonen samme år deltatt som lege i kampene ved Lillehammer og i Gudbrandsdalen. ³¹⁶ Han arbeidet i 1942 som lege i Oslo inntil han flyktet til Sverige 26. november 1942. Han flyktet ikke sammen med sin kone, men hadde følge med sin svigerfar, Moses Leopold Milner og altså Dora Levin med hennes to døtre. Det kom godt med å ha med en lege under denne flukten. Moses Leopold Milner fikk nemlig et hjerteanfall, men ved hjelp av Fredrik Styr kom de seg videre. ³¹⁷

Ved ankomsten til Sverige begrunnet Fredrik Styr sin flukt med å si at *«jeg reiste nu fordi min hustru og barn er reist før og for å følge min svigerfar – 10711 Milner, som er jøde, hit. Jeg regner med at jeg ville fått ubehageligheter for min befatning med jødene. Min kone er som bekjent jøde og på grunn av dette har jeg ordnet med en del av hennes slektninger.»* ³¹⁸

313 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 15, mp. Sikring av jødiske pasienter

314 I flyktningeregisteret er hans ankomstdato oppgitt til å være 21.11.1942, men det korrekte er trolig 26.11.1942. Dette er oppgitt på hans kort i flyktningekartoteket og stemmer overens med opplysninger om bl.a. Dora Levin som han kom sammen med

315 Både dr. Einar Blegen og hans kone dr. Sigrid Daae Blegen (1911–1986) arbeidet på den tida ved Ullevål sykehus, men ettersom politiet i rapporten om telefonbeskjedene omtaler legen med «han», var det trolig dr. Einar Blegen som var involvert i disse to sakene

316 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10712

317 Rimstad (2016), s. 98

318 Tallet «10711» foran Milner navn er hans flyktningenummer som han ble tildelt etter ankomsten til Sverige. Om flukten, se f.eks. Rimstad (2016), s. 97

Henriette Levins sønn, Alf Abel Levin (1904–1973), ble selv ikke innlagt i sykehus, og rømte den 3. november til Sverige sammen med broren Marcus. Innen familien til kona til Alf Abel Levin, Betty (1908–) født Steinmann, var det imidlertid flere sykehusinnleggelsen høsten 1942. Hennes far, Salomon Steinmann (1882–1973), var innlagt ved Lovisenberg.³¹⁹ Der nektet overlege Torjus Moe at Statspolitiet fikk ta ham med seg ved begge de store aksjonene i oktober og november. Han fikk bli liggende til den 3. desember. Da mottok Statspolitiet melding om at Salomon Steinmann var forsvunnet fra sykehuset.³²⁰ Neste dag passerte han og kona grensa til Sverige. Torjus Moe var behandlende lege for minst seks jøder som ble innlagt i Lovisenberg sykehus.³²¹ Salomon Steinmanns sønn, Harry Steinmann (1920–1943), var også innlagt ved en helseinstitusjon, Vikersund bad, men ble arrestert og deportert. Videre var Bettys onkel, Salomon Plavnik (1882–1942), som var gift med moras søster og dessuten forretningskollega og venn med hennes far, innlagt ved Menighetssøsterhjemmet. Salomon Plavniks sønn, Oskar Plavnik (1919–1943), var også innlagt ved Vikersund bad og hans svigersønn Josef Meirowitz ved Ullevål sykehus, bare for å nevne ytterligere innleggelse innen denne familiegreinen.³²²

Henriette Levin hadde også ei datter, Lea Steinfeld (1896–1943), som var gift i Ålesund. Ved aksjonen i oktober 1942 forsøkte politiet å hente hennes sønn Morten, men det ble hevdet at han lå syk hjemme.³²³ Politikonstabel Sigurd Refsnæs (1915–1984) hadde fått i oppdrag å anholde Morten Steinfeld (1925–1943). Ved siden av sin stilling i politiet var han en ledende motstandsmann i distriktet.³²⁴ Ved krigen slutt sto han f.eks. fram som nestkommanderende for hjemmestyrkene i distrikt 21 og avsnittsjef for Ålesund og Sunnmøre. Dessuten skal han ha vært en venn av familien Steinfeld.³²⁵ I samarbeid med distriktslege Johan Rasmussen (1898–1953) skal Sigurd Refsnæs ha sørget for å få innlagt Morten Steinfeld i sykehus med falsk diagnose.³²⁶ Sammen med bylege Karl Asbjørn Berg (1901–1961) skrev distriktslege Rasmussen en attest der de anså Morten Steinfeld *«for ikke å være frisk og at et fengselsopphold vil være skadelig for*

319 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10749; Ifølge andre kilder var Salomon Steinmann innlagt ved Lovisenberg sykehus, men kartotekkort på han ble ikke funnet i pasientkartoteket for sykehuset ved OBA

320 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 7, sak 514

321 Betty, Cecilie og Hanna Jaschzik, Isak Leimann, Rubin Pinkowitz og Salomon Steinmann

322 Salomon Plavnik var enkemann da han på 1930-tallet ble gift med Sara, født Schidorsky (1894–1985)

323 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga, 2, arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 216, rapport 26.10.1942 til politimesteren i Ålesund

324 Flatmark/Grytten (1988), s. 288

325 Bruland (2017), s. 348

326 Berman (2008), s. 95

ham». ³²⁷ De påpekte bl.a. at han hadde «*hat flere anfald av smerter svarende til blindtarmen*».

Med denne attesten, og trolig støttet av politiet i Ålesund, ble Morten Steinfeld ikke arrestert ved den første aksjonen. Ei uke før den neste omfattende aksjonen, ble han innlagt i Ålesund sykehus og operert for blindtarmsbetennelse. Sett i ettertid er det åpenbart at sykehuset tok del i bestrebelsene for å hindre at Morten Steinfeld ble tatt ved aksjonene. Etter operasjonen ble han liggende også over aksjonen den 26. november. Trolig fordi Morten Steinfeld var innlagt i sykehuset, lot Statspolitiet også hans mor og søster bli værende i Ålesund, men bare foreløpig. Statspolitiet presset på, og da politiet på nytt kontaktet sykehuset i midten av desember, opplyste reservelege Jensen «*at de påny hadde måttet operere jøden da der var støtt komplikasjoner til, at han på grund av dette fremdeles lå med rør i maven og at det ikke kunne være tale om at han tålte noen transport før om en måneds tid*».

Statspolitiet lot det nå gå ytterligere to måneder før de beordret politiet i Ålesund til å få transportert Morten Steinfeld til Oslo. Den 22. februar 1943 ble Morten Steinfeld sammen med sin søster og mor sendt fra Ålesund til Oslo. Dette var første etappe på reisen til Auschwitz. Et par dager senere var de blant de 158 jødene som da ble deportert med skipet *Gotenland*. Morten Steinfeld ble fraktet til Oslo havn i sykekurv. ³²⁸ Selv om aksjonen for å berge ham ikke førte fram og trolig medførte flere måneder med frykt og smerter for ham, var den positive hensikten åpenbar.

Henriette Levins datter, Esther (1901–1987), var gift inn i den jødiske familien Mendelsohn i Trondheim. Hennes mann, Isak Mendelsohn (1900–1973), hadde flyktet til Sverige allerede i november 1941 etter å ha fått problemer med myndighetene. Han var bror av Oskar Mendelsohn, som også bodde i Trondheim. ³²⁹ Sommeren 1942 ville Statspolitiet i Trondheim ha kontakt med Oscar Mendelsohn, men fikk da opplyst at han var på «*et nervehjem i Oslo*». ³³⁰ Dette stemte trolig ikke, men kan likevel antyde at innleggelse i sykehus var et alternativ som hadde vært vurdert også av dem. Den sommeren forlot i hvert fall Oskar Mendelsohn og kona Trondheim. Utover sommeren og tidlig høst oppholdt de seg på Hadeland, og der hadde de omgang med Rebekka Levin og hennes mann Aage Brandt Stovner (1891–1961), som da bodde på Nordre Land. I deres kontakt var trolig situasjonen for jødene og faren for storaksjon et høyst aktuelt tema. Den

327 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga, 2, arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 216, rapport 26.10.1942 til politimesteren i Ålesund

328 Bruland (2017), s. 354

329 Oskar Mendelsohn: Den senere forfatteren bl.a. av bokverket *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*

330 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp jødiske flyktninger utenbys A-Å, Mendelsohn, Isak og Rebekka Stovner, politirapporter, politirapport 24.7.1942

1. oktober flyktet Oskar Mendelsohn til Sverige. Bare fem dager senere ble det i Trondheim innført unntakstilstand der alle jødiske menn over 15 år skulle arresteres. Esther Mendelsohn med sine to barn bodde da i Oslo, men et par uker senere forlot de byen. Esther hadde sagt at de skulle til den samme gården på Hadeland hvor svogeren Oskar Mendelsohn og hans kone var.³³¹ Dette var åpenbart en løgn, idet hun i virkeligheten tok sikte på å forlate landet. Den 17. oktober, bare et par dager etter at hun forlot Oslo, ankom også Esther Mendelsohn og hennes to barn Sverige.

Det var ikke bare Henriette Levins sønn Sigurd Levin som satt arrestert. Dette gjaldt også sønnen Leonard Levin (1905–1943), som var blitt arrestert allerede 1. april 1942. Leonard Levin var lege, hadde deltatt i de militære kampene mot tyskerne våren 1940 og deretter blitt engasjert i illegalt arbeid.³³² Våren 1942 ga han uttrykk for at han ventet seg harde tider, men han ville ikke flykte.³³³ Han hadde rett i synet på sin framtid. Den 1. april 1942 ble han arrestert og satt på Grini inntil han ble deportert den 26. november 1942.

Leonard Levin ble arrestert allerede mens aksjonene mot jødene bare var under planlegging. Det er mulig at han var av betydning for at såpass mange innen storfamilien, og det jødiske miljøet han hørte til, høsten 1942 ble innlagt i sykehus og fikk hjelp til å flykte videre til Sverige. Kombinasjonen av å være lege og aktiv i motstandsarbeid kan ha hatt betydning. Som lege kan han ha hatt kontakter innen medisinske miljø, og som aktiv i illegalt arbeid kontakter i motstandskretser som ble av betydning for hans familie.

Slike kontakter kan ha vært til nytte ikke bare for at hans mor og søstera Rebekka Stovner ble innlagt i sykehus og så fikk hjelp til å flykte. Det er mulig at kjennskapet til legen og motstandsmannen Leonard Levin, som da satt på Grini, også var av betydning for at flere familiemedlemmer ble innlagt i sykehus og fikk bistand til videre flukt utover høsten 1942. Særlig én av Leonard Levins legekontakter kan ha vært av spesiell betydning, nemlig hans vennskap med den jødiske legen Josef Kirschner (1907–1991). De to hadde bl.a. studert sammen og var begge blitt ferdige med sine medisinstudier i 1934. I sitt illegale arbeid hadde Leonard Levin kontakt med den 26 år gamle Olaug Anne Olsen som arbeidet med fluktopplegg. Før han ble arrestert 1. april 1942 hadde Leonard Levin sørget for at Josef Kirschner overtok hans kontakt med henne, slik at hun opprettholdt forbindelsen inn mot det jødiske miljøet i Oslo.

³³¹ Ibid., politirapport 10.11.1942

³³² *Studentene fra 1925*

³³³ Ulstein 1995, s. 80

Utover i 1942 var Josef Kirschner blitt advart om at også han var i fare for å bli tatt og burde flykte, men han hadde da sagt at «*han ville først sende av garde ein del andre jødar*». ³³⁴ I begynnelsen av oktober søkte han hjelp til å komme seg i sikkerhet i Sverige. Han kontaktet Olaug Anne Olsen, og da hun i den forbindelse oppsøkte Kirschner på hans kontor, viste det «*seg så at det på kontoret var samlet 9–10 jøder som alle ville av sted*», som hun senere fortalte. ³³⁵ Da Josef Kirschner den 15. oktober 1942 ble fulgt over grensa til Sverige og tok avskjed med grenselosen som hadde fulgt ham over, hadde han planlagt flukt for flere. Han ga grenselosen navn på seks andre jøder som han ba losen om å hjelpe over grensa. Slike forhold tyder på at Josef Kirschner spilte en aktiv rolle i å bistå jøder i å komme seg i sikkerhet i Sverige. Dette gjelder også saker der sykehusinnleggelse synes å ha inngått i fluktplanene i denne tidlige fasen, inntil han selv måtte flykte og før selve aksjonene mot jødene ble iverksatt. ³³⁶

Uten å gå nøyere inn på Josef Kirschners familie, kan nevnes et par forhold som kan ha vært av betydning. Hans far, Karl Leopold Kirschner (1865–1943), ble innlagt i sykehus to ganger under aksjonene mot jøder denne høsten, den 25. oktober på Ullevål sykehus og så dagen før den neste aksjonen, på Krohgstøtten sykehus. Ifølge det familien opplyste etter krigen, skal han ha fått «*tilsagn om å få forbli i landet og ble overført til Jødisk Gamlehjem i Oslo derfra blev han angitt av daverende bestyrerinde som var N.S. og kom med transporten av fanger i februar 1943 til Polen...*». ³³⁷ Han ble altså deportert, men av spesiell interesse her kan være at behandlende overlege ved innleggelsen i Ullevål sykehus var den tidligere omtalte overlege Carl Semb. ³³⁸

Det er tydelig at Carl Semb var kjent med sin legekollega Josef Kirschner. Da han den 13. november fylte ut skjemaet *Legeerklaring for syke jøder* for Karl Leopold Kirschner, var et av spørsmålene «*når søkte jøden lege?*». Her svarte Carl Semb at «*pasientens sønn er lege*». Da hadde Josef Kirschner allerede vært i Sverige i nesten én måned. Det er likevel mulig at Carl Semb i den dramatiske situasjonen for jødene var delaktig i å forsøke å hjelpe faren til sin legekollega og allierte i motstandskampen ved innleggelse på sin sykehusavdeling. Tilsvarende gjaldt muligens også da Karl Leopold Kir-

³³⁴ Ulstein 1995, s. 81

³³⁵ SAO/A-10070 Sarpsborg politikammer, Fj 206 b – Feldmannsaken, dok. Nr. 34, s. 29-30; Olaug Anne Olsen ble senere gift Erichsen

³³⁶ Ibid., dok. Nr. 34, s. 30; RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 4, sak 185, beslagsskjema

³³⁷ RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, Ee 81 Karl Leopold Kirschner

³³⁸ RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 4, sak 186

schners svigersønn, Jacob Stiris, den 28. oktober også ble innlagt ved Carl Sembs kirurgiske avdeling i Ullevål sykehus.³³⁹

Jacob Stiris' sønn, Gabriel Philip Stiris (1920–2011), ble også innlagt i sykehus, den 26. oktober 1942 i Lovisenberg sykehus.³⁴⁰ Han lå der til den 19. november, da han ble utskrevet. Dette skjedde ifølge innførsel i pasientjournalen etter eget ønske: «*Jeg forlanger mig utskrevet på egen risiko efter å være beholdt det nødvendig i å fullføre kuren først. Gabriel Stiris*». Han kom seg senere over grensa til Sverige. Han var 22 år gammel medisinstudent. Ved avhør i Sverige oppga han sin onkel dr. Josef Kirschner som referanseperson i Sverige. Den innleggende legen for Gabriel Philip Stiris var Ole Jacob Malm (1910–2005), som var blant de mest sentrale motstandsfolkene i landet og en av initiativtakerne til etablering av *Koordinasjonskomiteen* (KK). Under påskudd av å drive et doktorgradsprosjekt besøkte han mange sykehus for å organisere den sivile motstandsvirksomheten. Det er ikke utenkelig at Ole Jacob Malm høsten 1942 også bidro til å spre ideen om å legge inn jøder som pasienter i sykehus. Han måtte for øvrig selv rømme fra landet bare et par uker senere etter at han tok del i et mislykket forsøk på å få sendt den jødiske legen Wilhelm Jaroschy (1886–1943) over til Sverige.

Som omtalt innledningsvis, ble Henriette Levin innlagt ved Diakonhjemmet sykehus den 24. november 1942, bare to dager før den andre store aksjonen. Ei uke senere ble dattera Rebekka Brandt Stovner innlagt ved samme sykehus. Hennes mann, Aage Brandt Stovner, var ikke jødisk og dermed ville Rebekka trolig ikke ha blitt arrestert som ledd i aksjonene mot jøder. Det kan synes som at hennes egen innleggelse var ledd i en drastisk plan for å flykte fra sykehuset sammen med mora. En plan som så ble fulgt opp ved deres felles flukt fra sykehuset den 7. desember og videre til Sverige.

Med kjennskap til hva som hadde skjedd i denne familien i løpet av de siste månedene, var det all grunn til å ty til drastiske tiltak. Henriettes sønner Leonard og Sigurd satt arrestert og søsknene Marcus, Alf Abel og Esther var flyktet til Sverige. Dattera Lea i Ålesund gikk fortsatt fri sammen med sin datter, mens sønnen Morten var blitt innlagt i sykehus bare fire dager før også hans mormor i Oslo ble innlagt. Som vi har sett, var også flere

339 OBA, Ullevål sykehus, 3. avdeling, pasientjournal 343/11 42 Stiris, Jacob. Selve journalen mangler i arkivet, der det bare ligger et ark som «blindkopi» med påført opplysninger om datoer for inn- og utskrivning; Denne innleggelsen ble for øvrig «vellykket» ved at Jacob Stiris rømte fra sykehuset den 30.11.1942 og kom seg til Sverige (RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-16, mp. 30 – OV 5000/1942, p-rapport 1.12.1942). Flukten fra sykehuset skjedde muligens etter varsel fra Statspolitiets berjent Olaf Hov (RA/S-3138 Landssvikarkivet, Oslo politikammer, Da 273, 7 sak Olaf Hov, Dok. 5 politirapport avhør 23.5.1945, s. 16)

340 OBA/A-60100 Lovisenberg sykehus – Diakonissehuset Gb 21–61, pasientjournal Gabriel Philip Stiris, lp.nr. 1734/42 VI

innen barnas svigerfamilier blitt innlagt i sykehus og noen var rømt videre derfra til Sverige.

Familiemedlemmers kontakter i legemiljø og motstandskretser kan ha bidratt til at såpass mange innen denne storfamilien ble innlagt i sykehus og derfra lyktes i å rømme og komme seg i sikkerhet. Slike kontakter kan også ha vært viktige for at Henriette Levin og dattera Rebekka lyktes i sitt opplegg med innleggelse og senere flukt fra Diakonhjemmet sykehus. For dem og flere innen denne storfamilien var det dessuten trolig fordelaktig å ha familiemedlemmer som selv ikke var jøder.

Mens jøder måtte være ytterst forsiktig ute i samfunnet om de ikke lå i dekning, kunne ikke-jøder, som Rebekkas mann Aage Brandt Stovner, opptre langt friere. Den 8. desember 1942, altså dagen etter at hans kone Rebekka og svigermora Henriette Levin var rømt fra Diakonhjemmet, sendte Statspolitiet brev til Rebekka om at de ville ha kontakt med henne.³⁴¹ De som skrev brevet, var da faktisk ikke kjent med hennes sykehusopphold. Neste dag mottok Statspolitiet telefon fra en som utga seg for å være hennes mann. Han fortalte ifølge Statspolitiets notater at «*Rebekka Stovner lå på Diakonhjemmet sykehus, men vilde formodentlig bli utskrevet lørdag den 12 ds og ville møte på Statspolitiets kontor den 14. ds.*» Rebekka møtte naturlig nok ikke opp hos Statspolitiet den dagen, og etter det oppsøkte politiet deres bolig. Der viste det seg at ingen hadde vært siden begynnelsen av desember. Da politiet fulgte opp med å kontakte sykehuset, fikk de endelig vite at Rebekka Stovner var blitt «*utskrevet allerede den 7. desember d.å.*».

Det var trolig Aage Brandt Stovner som fant brevet i postkassen og som ringte politiet og meldte at Rebekka ei uke senere ville bli utskrevet fra sykehus og da kontakte Statspolitiet. Om hensikten var å unngå at Statspolitiet skulle starte ettersøking etter Rebekka, ble dette vellykket. Politiet ventet faktisk med å gjøre noe til dagen etter at Rebekka skulle kontakte dem. I disse dagene lå trolig Rebekka og Henriette Levin i dekning i Oslo inntil de den 16. desember passerte grensa til Sverige.

Utenom dattera Rebekka, ble ingen av Henriette Levins øvrige barn innlagt i sykehus høsten 1942. Som det her er vist, var imidlertid sykehusinnleggelse innen denne storfamilien høyst aktuelt innen flere av barnas svigerfamilier. Det var såpass utbredt med sykehusinnleggelse at dette må ha framstått som et høyst aktuelt tiltak i den dramatiske situasjonen som jøder da befant seg i. Det er også mulig at bruk av sykehus som et sted å gå i dekning, ble ekstra aktuelt på grunn av kontakter mellom denne storfamilien og både legekretser og motstandsmiljø. Det var kontaklinjer fra

341 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp jødiske flyktninger utenbys A-Å, Mendelsohn, Isak og Rebekka Stovner, politirapport 17.12.1942

Leonard Levin via Josef Kirschner til sentrale leger og motstandsfolk som Carl Semb og Ole Jacob Malm. Josef Kirschner kjente for øvrig allerede før krigen legen Torjus Moe, som høsten 1942 altså fikk Kirschners nevø, Gabriel Philip Stiris, som pasient ved sin sykehusavdeling.³⁴²

Det å ha leger og motstandsfolk i familien kan synes å ha vært av betydning for å få familiemedlemmer innlagt i sykehus og å få bistand til flukt videre til Sverige. Dessuten er det mulig at det å ha familiemedlemmer som ikke selv var jøder, kan ha vært fordelaktig. I denne familien gjaldt dette Aage Brandt Stovner og Fredrik Styr, som dessuten selv var lege.

Det er her omtalt sykehusinnleggelse i jødiske familiegreiner som var knyttet sammen via barna til Henriette Levin. Tilsvarende mønstre kunne blitt påvist i andre jødiske familier. Jøder som i 1942 hadde vært i Norge i et par generasjoner var for en stor del knyttet sammen med familieband. Sammen med vennskap, kjennskap og samhold innen det jødiske miljøet, hadde dette trolig betydning for at såpass mange jøder lyktes i sine forsøk på å komme unna ved aksjonene høsten 1942. Når selve ideen om innleggelse i sykehus som ledd i fluktplaner var sådd, kan det synes som om kjennskapet til muligheten raskt spredte seg i miljøet, og her synes familierelasjoner å ha vært av vesentlig betydning.

342 I juli 1937 var f.eks. de to legene Josef Kirschner og Torjus Moe på biltur i Sverige, der de var innblandet i en kollisjon. Østlendingen, 30.7.1937, s. 4

Jødiske pasienter ikke innlagt i sykehus

Hovedtemaet for boka er sykehusinnleggelse. Det var imidlertid en del jøder som høsten 1942 lå i sine hjem som pasienter med mer eller mindre reelle lidelser. Selv om de ikke var innlagt i sykehus, var også en del av disse i en situasjon som lignet på situasjonen for dem som var innlagt. Leger utstedte attester på at de var syke, og nazimyndighetene lot en del av dem bli liggende hjemme gjennom den mest hektiske aksjonstida, andre nyttet anledningen til å flykte til Sverige.

Sykdom og alderdom var ikke til hinder for at jøder ble hentet fra sine hjem og, om nødvendig, båret om bord i skipet for å deporteres. Andre ganger fikk jøder bli værende i sine hjem med sykeattest. Det kan synes som om det var tilfeldigheter og praktiske forhold som gjorde at enkelte jøder fikk bli liggende hjemme. Det kan likevel være flere grunner til at Statspolitiet lot være å arrestere jøder som hevdet at de var syke da politiet kom for å hente dem høsten 1942.

En grunn kunne være at politimannen som kom, anså personen som så skrøpelig at det ville være praktiske problem med frakt og videre håndtering. Vedkommende ble dessuten kanskje ansett som å være i en tilstand der det var lite fare for rømning. Ut fra alder og tilstand ble det kanskje også antatt at noen uansett ville dø om ikke så lenge. Dermed kan det ha blitt vurdert som ikke regningssvarende å legge mye arbeid i å få dem deportert. I enkelte tilfeller der det var tale om smittsom sykdom, kan politiet også ha latt noen få bli liggende av frykt for spredning av smitte og de praktiske problemene det kunne skape for det øvrige arbeidet med aksjonene.

For noen av jødene som fikk bli liggende hjemme, ble det bestemt at de ikke skulle omfattes av aksjonen med deportasjon. For andre var det trolig bare tale om en midlertidig utsettelse inntil de var blitt friske og eventuelt uten smittefare. Det var kyniske vurderinger som lå til grunn for slike avgjørelser og neppe noen form for menneskelige hensyn.

Som vi her skal se ved noen eksempler, var sakene der jøder fikk ligge hjemme med legeattest gjennom aksjonene, forskjellige. Noen var muligens virkelig syke, men frisknet til og greide å flykte fra landet. Andre opptrådte med legeattester med falske eller overdrevne diagnoser og nyttet anledningen til å flykte eller fikk være i fred til krigens slutt. For atter andre kan det synes som at bare rene tilfeldigheter og heldige omstendigheter gjorde at de ikke ble deportert.

Uansett innebar Statspolitiets praksis med å la en del «syke» jøder bli værende hjemme, muligheter for å unngå å bli deportert. I noen tilfeller utstedte leger attester med feilaktige eller overdrevne diagnoser som ikke ble avslørt av politiet. I andre tilfeller innebar utsettelsen av arrestasjon en mulighet for å områ seg og kunne planlegge flukt. I enkelte tilfeller innebar det å få ligge «syk» i sitt hjem også bedre mulighet for å planlegge flukt enn som sykehuspasient. Hjemme hadde de kanskje bedre muligheter for at naboer, venner og andre kunne hjelpe til med å knytte kontakter som var nødvendige for å planlegge flukt. Dette var forhold som myndighetene tydeligvis ikke greide å forutse.

Isak Laks

For enkelte kan det virke som om de var i ferd med å bli innlagt i sykehus, men ikke rakk dette før Statspolitiet gikk til aksjon. Den jødiske forretningsmannen Isak Laks (1887–1961) i Oslo hadde f.eks. fått sykeattest, men ikke rukket å bli innlagt i sykehus før han fikk besøk av Statspolitiet den 26. oktober 1942.³⁴³ Politiet godtok legeattesten fra dr. Karl Raaen (1876–1952), som også opplyste at Isak Laks skulle innlegges i sykehus. Han fikk bli værende i sitt hjem.

Statspolitiet hadde mye å stå i denne høsten, og først den 24. desember 1942, på julaften, oppsøkte politiet igjen Isak Laks.³⁴⁴ Da fant de en tom bolig. Dørskiltet var til og med fjernet. Naboene kunne bare opplyse at de ikke hadde sett noe til ham siden den 26. oktober 1942, altså ved forrige forsøk på arrestasjon. Ved jul 1942 var Isak Laks for lengst i sikkerhet i Sverige sammen med sin kone og to barn. I dette tilfellet fungerte altså arrestasjonsforsøket som et varsel, og legeattesten var tilstrekkelig til å gi Isak Laks den nødvendige utsettelsen for å komme seg i sikkerhet.

343 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 6, arrestasjoner av jøder, jøder i Oslo, sak nr. 372-611, sak 462, merknad på beslagsskjema

344 Ibid, politirapport 30.12.1942

Meinhold Mühlfelder

En som trolig virkelig var syk, var Meinhold Mühlfelder (1875–1945) i Oslo. Da Statspolitiet ved aksjonen i slutten av oktober 1942 kom for å arrestere ham, lå han syk hjemme og kunne levere legeattest utstedt av Oslo-legen Størkar Wulffhoft (1905–1985).³⁴⁵ Etter besøket rapporterte politimannen at: «*Han har i lengere tid vært sengeliggende av hjerteonde. Han har ingen formue eller inntekt, men forsørges av sin sønn Kürt. Jeg fant det ikke tilrådelig å arrestere ham.*»³⁴⁶ Meinhold Mühlfelder fikk også bli liggende hjemme gjennom den neste aksjonen i slutten av november og videre over årsskiftet.³⁴⁷ Det samme gjaldt hans kone, Anna Mühlfelder (1890–), som også ble oppgitt å være syk.

Den 28. januar 1943 ringte en nabo av Mühlfelder til Statspolitiet. Hun var engstelig for at noe kunne ha hendt med dem.³⁴⁸ Da politiet rykket ut til leiligheten, viste det seg at den var forlatt. Naboen fortalte at dagen før var Anna Mühlfelder kommet opp til henne «*og ba henne vere så snild å se efter hennes mann som i lengere tid har ligget syk, da hun bare skulle ut et erend. Hun sa blant andet at hun i dag hvulle forsøke å spasere en liten tur med sin syke mann da hun trodde det hvilde gjøre ham godt*». Etter det hadde naboen ikke sett mer til ekteparet. Neste dag hadde hun ringt Statspolitiet, og en kan undre seg over hvorfor hun gjorde dette i etterkant av de omfattende aksjonene mot jødene, som hun trolig var kjent med. Statspolitiet oppfattet situasjonen og skrev et par uker senere at «*De er begge tyske statsborgre og lå syke i hjemmet, men rømte den 28. jan. og er siden savnet*».³⁴⁹ Også dette paret kom seg i sikkerhet over grensa til Sverige etter å ha fått ligge syke hjemme.

Isidor Gabbe

Tilsvarende gjaldt for Isidor Gabbe (1872–) i Oslo. Også han lå syk hjemme da en statspolitimann den 26. oktober 1942 kom for å arrestere ham, og han fikk bli liggende.³⁵⁰ Den 12. november 1942 fylte den kvinnelige legen Toni Hirschfeld (1883–1942) ut «legeerklæring for syke jøder» for Gabbe.

345 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-5, nr. 283, utfylt Legeerklæring for syke jøder

346 RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee, sakarkiv, boksene 172–197 jøder i Norge, alfabetisk, mp: Anna Mühlfelder

347 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 5, sak 283, brev 10.2.1943 fra Statspolitiet til Likvidasjonsstyret

348 Ibid., politirapport 28.1.1943

349 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 5, sak 283, brev 10.2.1943 fra Statspolitiet til Likvidasjonsstyret; gjenpart av brevet også i: RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 16, mp. 31 Ov 5000/43 jøder

350 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga-6, nr. 434

Han ble imidlertid ikke liggende og vente på å bli arrestert. Etter en tid rømte han til Sverige.³⁵¹

Det gikk bra for Isidor Gabbe, og det er mulig at han ikke var så syk som dr. Hirschfeld ga uttrykk for i sin legeerklæring. Denne legen var selv jøde, og hun forsøkte kanskje å gjøre det hun kunne for å hindre at Gabbe ble arrestert. Det kan også tenkes at Gabbe kontaktet henne nettopp fordi hun selv var jøde og var villig til å skrive ut en legeattest, som gjorde at han kanskje ikke ville bli arrestert. Uansett om han virkelig var syk eller ikke, resulterte opplegget i at han fikk anledning til å flykte og komme seg i sikkerhet. Toni Hirschfeld var derimot ikke like heldig. Et par uker etter å ha utstedt attesten for Isidor Gabbe, ble hun selv arrestert og den 26. november deportert med *Donau*.

Familien Ullmann i Moss

Det var ikke bare voksne, og til dels eldre personer, som lå «syke» hjemme ved aksjonene høsten 1942. Den 25. november kom en politimann for å arrestere Ida Ullmann (1894–1962) og tre av hennes barn i deres hjem i Moss.³⁵² Han lot imidlertid være å ta med seg familien idet to av barna, Rosa (1925–) og Bjørn (1929–2015), lå syke med kusma. Statspolitiet sørget da for at stadslegen i Moss besøkte familien, og samme kveld meldte legen at «*patientene ligger i feber og at det er utelukket å flytte disse under de nuværende omstendigheter*».³⁵³

Ida Ullmann fikk med seg hva som skjedde ved aksjonen i Oslo med deportasjon neste dag og skjønnte at de virkelig var i fare. Hun skal de neste dagene ha gjort flere mislykkede forsøk på å få noen til å hjelpe dem til Sverige eller å komme i dekning. Hun kontaktet bl.a. noen innen motstandsbevegelsen, men de kunne ikke hjelpe fordi en fluktrute til Sverige over Østfold nylig var blitt avslørt.³⁵⁴ Etter få dager fikk hun imidlertid besøk av en mann som presenterte seg som Peter Gabrielsen, motstandsmann. Han tilbød seg å hjelpe dem å flykte. Barna med kusma var virkelig syke, men ble neste kveld med da Peter Gabrielsen kom og hentet dem. Som Rosa og Bjørn i ettertid har berettet om da de dro hjemmefra: «*På svake og ustøe bein gikk vi ut i mossekvelden. Gabrielsen et stykke foran, vi, litt*

351 Ibid.; RA/S-1725 Utenriksstasjonene, Legasjonen i Stockholm, Arkivdel 1, Da 67/6: Fol IIB 02/36 Nansenkontoret. Hjelp til internasjonale flyktninger, statsløse m.m. Bind II, periode 30.05.1940–4.10.1945, Isidor Gabbe, Brev 28.1.1943 til Legasjonen i Stockholm; RA/S-1561 Sentralpasskontoret, Cej-328 Flyktninger: ”30.3.43 St.p: Savnet. Antas å ha forlatt landet”. Sak: 2739/40

352 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jødiske flyktninger utenbys A-Å, Ullmann, Politirapport 25.11.1942; se også Ullmann (2015 internett); Frogner (1995), s. 166; Rimstad (2016), s. 57

353 Ibid, politirapport 26.10.1942 fra Moss politikammer

354 Frogner (1995), s. 167

*spredt, et stykke bak.»*³⁵⁵ Via Oslo ble de så fraktet til svenskegrensa og kom seg i sikkerhet.

Politiet foretok nøye undersøkelser etter flukten og fanget også opp rykter om flukten som verserte i byen: «*Samme natt som familien forsvandt skulde disse være sett sammen med 3 menn gående bortover Bråtengt. En av mennene gikk foran og 2 bak og antok en derfor at det var politifolk som hadde arrestert dem.*»³⁵⁶ Denne beskrivelsen passer ganske bra med det barna i ettertid har fortalt om hvordan de forlot hjemmet i Moss i noe spredt orden.

Ida Ullmann ble avhørt av norske flyktningemyndigheter etter ankomsten til Sverige. Her uttalte hun at «*Mine barn var syke da politiet kom og skulle arrestere meg og dette er grunnen til at jeg kom vekk fra Norge.*»³⁵⁷ Her synes det også som om det var kusmaen som, sammen med innsatsen til Peter Gabrielsen, reddet Ida Ullmann og hennes barn fra å lide samme skjebne som hennes mann og to sønner. De var allerede ett år tidligere blitt arrestert og i mai 1942 overført til leiren Sachsenhausen i Tyskland, der de også døde. Tyskerne var engstelige for å spre smittsomme sykdommer og var derfor varsomme med å flytte på syke jøder. Ut fra hva Bjørn og Rosa Ullmann i ettertid berettet om hendelsene, synes det også som om barna virkelig var syke og ikke bare simulerte. Det er da også mulig at legen som skrev sykeattester for dem i dagene før de flyktet, ikke var kjent med deres fluktplan. Uansett var det også her tale om jøder som på grunn av sykdom fikk en utsettelse som kunne benyttes til å flykte.

Arthur og Elfriede von Halle

Isak Laks var trolig i ferd med å innlegges da han ble forsøkt arrestert, men greide å komme seg unna. Noe tilsvarende var kanskje også situasjonen for ekteparet Arthur (1885–) og Elfriede von Halle (1899–) som høsten 1942 bodde i Nittedal utenfor Oslo. Ved den første aksjonen 26. oktober 1942 fikk Arthur von Halle et hjerteanfall da han skulle pågripes.³⁵⁸ Kommunelegen Idar Grevstad (1907–1997) ble tilkalt og konkluderte med at: «*I øyeblikket er v. Halle for syk til å kunne flyttes.*»³⁵⁹ Ved den neste storaksjonen en måned senere, var han fortsatt syk. Situasjonen ble vurdert slik at heller ikke Elfriede von Halle foreløpig skulle arresteres, fordi hun måtte pleie sin mann.

355 Rimstad (2016), s. 58

356 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp. 21 skriv vedr. jøder I-M, Politirapport til politimesteren i Moss, udatert

357 RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Del 1, Da 390–446 avhørsrapporter, fl.nr. 10980

358 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp. 21 skriv vedr. jøder I-M, brev 26.11.1942 fra politimesteren i Lillestrøm til Statspolitiet

359 Ibid., Ga 8, mp: jødiske flyktninger utenbys A-Å, legeattest Nittedal 26.10.1942

Paret ble pålagt meldeplikt hos lensmannen. Da Elfriede von Halle om lag ei uke senere var hos lensmannen og meldte seg, sa hun at også hun var syk og at hun måtte til lege.³⁶⁰ Etter det gikk det tydeligvis noen dager uten at de meldte seg hos lensmannen. Fredag den 11. desember ringte et familiedlem til lensmannen og spurte hvor hun og mannen var. Han lurte på om de var innlagt i sykehus eller om de kanskje var anholdt. Lensmann Fridtjof Schou (1893–1982) var tydeligvis ikke særlig ivrig i å sjekke om den daglige meldeplikten ble overholdt. Da han ble kontaktet var han f.eks. usikker på om det var «*sist lørdag eller mandag*» Elfriede von Halle hadde meldt seg sist.

Lensmannsbetjenten ble etter dette sendt til parets bolig, men fant leiligheten stengt. En nabo kunne opplyse at hun ikke kunne huske å ha sett dem siden mandag 7. desember, og hun trodde at de da hadde reist til Oslo for legebesøk. Det ble antatt at de skulle besøke overlege Rolf Hatlehol ved Ullevål sykehus, men da politiet kontaktet ham, opplyste han at han «*intet kjennskap har til de to jødene*».³⁶¹

Etter dette synes politiet ikke å ha funnet spor etter Arthur og Elfriede von Halle. De greide å flykte til Sverige, mens lensmann Schou, rett før de forsvant, opplyste at de begge var syke og sengeliggende. Dessuten hadde dr. Idar Grevstad en drøy måned tidligere utstedt attest på at Arthur von Halle var for syk til å kunne flyttes. Til tross for dette forsvant de uten å etterlate spor.

Det er mulig at historien kan bli noe mer forståelig når en vet at kommunelege Idar Grevstad under krigen fungerte som sanitetssjef for hjemmestyrkene i Nittedal.³⁶² Det er selvsagt mulig at Arthur von Halle virkelig hadde et så kraftig hjerteanfall den 26. oktober 1942 at han av medisinske grunner ikke kunne arresteres da, men at han raskt frisknet til. Med kjennskap til dr. Grevstads innsats i motstandskampen, kan det imidlertid tenkes at han har bidratt for å hindre at disse jødene ble tatt.

Også lensmann Fridtjof Schou var kjent for å gjøre sitt for å støtte hjemmefrontens folk. I ei bok om krigsårene i Nittedal står det om lensmannskontoret at: «*her styrte lensmann Fridtjof Schou i krigsårene. Fra flere hold, uanhengig (sic) av hverandre, har vi fått opplysninger om at det fra dette kontoret mange ganger utgikk meldinger til sambygdingene om at det var best at de så til å komme seg i sikkerhet.*»³⁶³ Det kan heller ikke utelukkes at kommunelegen og lensmannen i Nittedal har samordnet sine tiltak for å gjøre

360 Ibid., jødiske flykninger utenbys A-Å, politirapport til politimesteren i Lillestrøm fra lensmannen i Nittedal 12.12.1942

361 Ibid., politirapport 11.12.1942 Statspolitiet

362 Ruud (1995), s. 52

363 Ruud (1995), s. 67

det mulig for Arthur og Elfriede von Halle å unngå å bli arrestert høsten 1942.

Statspolitiet hadde opplysninger om at Arthur von Halle hadde kontakt med overlege Rolf Hatlehol ved Ullevål sykehus. Han skulle ha besøkt dr. Hatlehol den 25. november 1942, dagen før den store aksjonen.³⁶⁴ Hatlehol sto på denne tida for sykehusinnleggelse av flere jøder. Antydningene om at paret kanskje var innlagt i sykehus og at de muligens skulle besøke overlege Hatlehol, kan leses som at innleggelse i sykehus hadde vært et aktuelt alternativ for både Arthur og Elfriede von Halle. Det kan heller ikke utelukkes at hele sykehistorien var et samordnet opplegg for å hindre at dette jødiske paret ble tatt; et opplegg der både lensmann Fridtjof Schou og legene Idar Grevstad og Rolf Hatlehol var involvert.

Det ligger noe utenfor mitt tema, men et spesielt forhold med denne saken er at huset dette jødiske paret bodde i, tilhørte politimajor og senere SS Sturmbannführer Egil Hoel (1898–1971) og hans kone, Mary Hoel (1885–1970). Hun var jøde, med pikenavnet Nathan og i familie med Elfriede von Halle.³⁶⁵ De var trolig søskenbarn. Dette ekteparet utgjorde en problematisk sammensetning, og høsten 1942 hadde Egil Hoel underhånden kontaktet «*Justisdepartementet med spørsmål om det anses nødvendig at han søker snarlig skilsmisse fra sin hustru som er av fulljødisk avstamning. Politimajor Hoel har fremholdt at verken han eller hans hustru ønsker skilsmisse, men at de begge likevel er villige til å la seg skille dersom det skulle bli ansett tvingende nødvendig av hensyn til politimajor Hoels forhold til partiet og statstjenesten*».³⁶⁶ Justisminister Riisnæs (1897–1988) fulgte opp henvendelsen ved å tilrå for Quisling at Mary Hoel ble unntatt bestemmelsene for jøder. Og slik ble det. Den 8. desember 1942 vedtok Quisling å gi henne unntak, og Egil Hoel fortsatte sin karriere i Waffen-SS.³⁶⁷ Mary Hoel og Elfriede von Halle må uansett ha hatt et såpass nært forhold at Elfriede og Arthur von Halle fikk bo i Egil og Mary Hoels hus i Nittedal etter at de var kommet fra Tyskland til Norge i 1939. Det var også Egil Hoel som i desem-

364 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp: jødiske flyktninger utenbys A-Å, politirapport til politimesteren i Lillestrøm fra lensmannen i Nittedal 12.12.1942; Da Dr. Hatlehol i desember 1942 opplyste til Statspolitiet at han ikke kjente til dem, kan han ha ment at de ikke hadde besøkt ham i desember

365 Mary Hoel var bl.a. søster av den markante høyesterettsadvokat Einar Nathan (1886–1943) som ble deportert og drept

366 RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, serie Ee Sakarkiv, boksene 172–197, mp for Mary Hoel, brev fra Justisdepartementets sjef 28.11.1942 til Herr Ministerpresidenten; Ved rettsoppgjøret etter krigen ble det reist sak mot Mary Hoel, men hun ble frikjent. Hun hevdet også at det må ha vært hennes mann som, uten at hun var kjent med det, hadde sørget for at hun ble unntatt fra bestemmelsene om jøder, ref: RA/S-3138 Landssvikarkivet, Romerike politikammer, Da 182, 3 – Pnr. 1308/46 Hoel

367 Se mer omtale av forholdet f.eks. i Bruland (2017), s. 583f

ber 1942 ringte til lensmannen i Nittedal og lurte på om Elfriede og Arthur von Halle var blitt innlagt i sykehus.

Utover at de lot Elfriede og Arthur von Halle bo i sitt hus inntil de fikk utsatt arrestasjon og deretter flyktet, er det uklart om Egil og Mary Hoel på noen måte var involvert i Elfriede og Arthur von Halles flukt. Dette framkom i hvert fall ikke som noe moment i saken mot Egil Hoel i rettsoppjøret etter krigen.³⁶⁸ Bistand til jøde ble derimot brukt som et moment i forsvaret for et annet NS-medlem. Dette gjaldt i et tilfelle utenfor Arendal med den jødiske kvinna Gisela Wilmersdoerffer (1868–1969).

Gisela Wilmersdoerffer

Våren 1942 fylte Gisela Wilmersdoerffer ut det obligatoriske spørreskjema for jøder, men ble ikke arrestert ved aksjonen i november 1942. Grunnen kan ha vært at hun ikke hadde fått stemplet rød «J» i sitt legitimasjonskort. Statspolitiet merket seg at hun ikke var tatt og ga tidlig i januar 1943 ordre til politiet i Arendal om å reagere. På det tidspunktet var det trolig vel kjent at myndighetene hadde deportert mange hundre jøder, og lokale krefter hadde satt seg i sving for å hindre at også Gisela Wilmersdoerffer skulle bli arrestert.³⁶⁹ Bernt Berntzen (1883–1960), som etter krigen ble ordfører i kommunen, var sentral i disse tiltakene. Han var blitt kjent med henne da hun flyttet til stedet i 1939 og skjønnte nå at hun sto i fare for å bli arrestert. Han hadde kontaktet den lokale lensmannen, Berge Helle Kringlebotn (1904–1992), og bedt om å bli orientert dersom noe var i ferd med å skje med henne.

Også lensmannen ønsket å forhindre at hun skulle bli tatt. Den 7. januar 1943 ringte han til Berntzen og sa at han hadde fått ordre om å hente henne. Berntzen mente da at en legeerklæring ville kunne hindre at hun ble pågrepet. Erklæringen måtte være skrevet av en som myndighetene ville stole på. Han drøftet dette med Gisela Wilmersdoerffer, og de var enige om å tilkalle legen Ragnhild Vogt Hauge (1890–1987). Det var kjent at hun var medlem av NS, men hun var villig til å delta i opplegget, og neste dag dro Berntzen og Vogt Hauge på besøk til Gisela Wilmersdoerffer.

Ifølge legeerklæringen Ragnhild Vogt Hauge skrev denne dagen, var Gisela Wilmersdoerffer i en begredelig tilstand.³⁷⁰ Hun var for svak til å reise til lege i Arendal og led av alvorlig hjertefeil. Hun kunne knapt gå utendørs eller opp en trapp og satt sammenkrøket på en stol når hun ikke lå til sengs.

368 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Romerike politikammer, Da 182, 3 – Pnr. 1308/46 Hoel

369 Deler av det følgende er basert på opplysninger i Tronstad (2010), s. 99f; Tronstad (2015), s. 145ff

370 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jøder: kvinner uten nr. A-Å, Wilmersdoerffer, Gisela, brev/legeerklæring 10.1.1943 til Politimesteren i Arendal

Legen mente at hun neppe ville kunne klare å reise til Oslo og at det ville være fare for at hun kunne dø på reisen. Videre framhevet legen at Wilmersdoerffer bodde ganske isolert med liten kontakt med folk og at hun aldri uttalte seg om politikk. Dessuten ble det hevdet at hun ikke var uvillig til å reise til Oslo om bare hennes tilstand hadde vært bedre.

Besøket ble foretatt over en måned etter den store deportasjonen. I denne situasjonen synes det som om dr. Ragnhild Vogt Hauge virkelig gjorde det hun kunne for å sikre at Gisela Wilmersdoerffer skulle unngå arrestasjon. Hun tok utvilsomt også en personlig risiko ved å bidra til at en jøde ikke ble tatt. Om dette opplegget ble avslørt, ville det trolig være ekstra alvorlig for Vogt Hauge som var medlem av NS, det statsbærende partiet som sammen med den tyske okkupantmakten sto bak aksjonene mot jødene.

Legeerklæringen presenterte Gisela Wilmersdoerffer som ei dødssyk kvinne som greide seg selv økonomisk, ikke uttalte seg politisk og hadde liten omgang med folk. Ifølge historikeren Roger Tronstad (f. 1955) var siktemålet tydeligvis *«å roe ned både Statspolitiet og det tyske sikkerhetspolitiet og få dem til å tenke at her var det ikke strengt nødvendig med noen arrestasjon og deportasjon. Det dreide seg bare om en alvorlig syk person som antakelig ikke hadde lenge igjen å leve»*.³⁷¹

Opplegget førte fram. Via Arendal politikammer ble legeerklæringen sendt til Statspolitiet i Oslo som meldte tilbake at siden Wilmersdoerffer lå syk hjemme, skulle hun ikke arresteres. Slik ble det også, og hun fikk være i fred resten av krigen.

Etter krigen ble det reist landssviksak mot Ragnhild Vogt Hauge. Da stilte Bernt Berntzen som vitne, og et brev fra Gisela Wilmersdoerffer ble lagt fram for retten. Der skrev hun: *«Jeg nytter med glede denne leilighet til å gi uttrykk for min hjertelige takknemlighet overfor dr. Hauge. Hun kom hit 10. januar 1943, etter anmodning av herr Berntzen, og for å gi meg attest for at jeg ikke kunne reise til Oslo, hvilket jeg hadde fått ordre til å gjøre. / Jeg fikk det inntrykk at hun var en helt ut godhjertet kvinne, med en mentalitet som lå fjernt fra nazistenes, som jeg hadde hatt enhver anledning til å studere, mens jeg bodde i Tyskland. Før hun forlot meg forsikret hun meg at jeg ikke behøvet å være noen frykt for å bli tatt fra mitt hjem, og hennes attest tjente opplagt sin hensikt.»*³⁷²

Også 19 andre personer i området skrev under på en attest til retten som forsvar for Ragnhild Vogt Hauge. Hun ble dømt til 120 dagers fengsel, men i straffutmålingen la retten i formildende retning bl.a. vekt *«på at tiltalte vinteren 1943, da hun ble tilkalt til jødinnen Gisela Wilhelmsdoerfer i Flosta,*

³⁷¹ Tronstad (2015), s. 148

³⁷² RA/S-3138 Landssvikarkivet, Arendal pk., Db 11, mp 2 – sak Anr. 25/45, dok. nr. 34

*ved å erklære pasienten meget syk hindret at hun ble arrestert og sendt ut av landet. Også ellers har hun vist seg hjelpsom overfor landsmenn av motsatt politisk oppfatning enn tiltalte».*³⁷³

Ragnhild Vogt Hauge var ikke en hvilken som helst lokal lege. Foruten å være NS-medlem var hun landets første kvinnelige psykiater, og hun hadde nære familiemedlemmer som sto sentralt i norsk medisin og innen akademia generelt.³⁷⁴ Legen Ragnar Vogt (1870–1943), Norges første professor i psykiatri, var hennes onkel, og en annen onkel var medisinaldirektør Michael Holmboe (1852–1918). Hennes far var professor og det samme ble tre av hennes fire brødre. I denne søskenflokket var det flere markante motstandsfolk under krigen. I 1941 trakk broren Fredrik Vogt (1892–1970) seg som rektor ved Norges tekniske høyskole i protest mot okkupasjonsmakten. Broren Johan Vogt (1900–1991), professor i sosialøkonomi og en sentral samfunnsdebattant gjennom mange tiår, ble samme år arrestert og satt på Grini resten av krigen. Det samme skjedde med broren Jørgen Vogt (1900–1972), som var et sentralt medlem av Norges kommunistiske parti i Trøndelag. Dessuten var dette året da motstandsmannen Martin Linge (1894–1941) ble drept. Han var gift med Ragnhild Vogt Hauges søster Margit (1897–1975).

Samme året som disse dramatiske hendingene innen familien fant sted, valgte Ragnhild Vogt Hauge å melde seg inn i NS. Hun ble stående som NS-medlem til krigens slutt og fikk sin dom i rettsoppjøret, men under aksjonene mot jødene bidro hun til at Gisela Wilmersdoerffer ikke ble arrestert.

Denne saken er et illustrerende eksempel på hvordan folk i lokalmiljøet stilte opp for å hindre at jøder ble arrestert. Sentrale personer var lensmann og senere stortingsrepresentant Berge Helle Kringelbotn, senere ordfører Bernt Berntzen og ikke minst NS-medlem og lege Ragnhild Vogt Hauge.

Lite tyder på at Gisela Wilmersdoerffer virkelig var dødssyk vinteren 1943. Etter krigen ble hun boende på stedet til 1967. Da flyttet hun til familie i London, der hun døde i 1969, 101 år gammel.³⁷⁵

Fordeler ved å ligge «syk» hjemme?

Jeg har her vist noen eksempler på at jøder fikk bli liggende hjemme med legeattest gjennom aksjonene høsten 1942. For noen var dette bare ment som en utsettelse som enkelte nyttet som en anledning til å flykte til Sverige. Andre slapp deportasjon og fikk bli boende hjemme til krigens slutt. Det

³⁷³ Ibid., dok nr. 42 fra rettsbok med dom 23.6.1946

³⁷⁴ Det følgende om Ragnhild Vogt Hauge er basert på Hem og Børdahl (2019)

³⁷⁵ Tronstad (2010), s. 100

kan i flere tilfeller virke nokså tilfeldig hvem som fikk bli liggende hjemme og hvem myndighetene satte mye inn på å få deportert.

Flere av sakene viser også at Statspolitiet ikke maktet å holde kontroll med jøder som ble tillatt å ligge hjemme. For de som var innlagt i sykehus, forsøkte politiet bl.a. tiltak som at sykehuset ble pålagt å melde fra på forhånd når noen skulle skrives ut. Noe tilsvarende var selvsagt ikke mulig når pasienten lå hjemme. Det er også mulig at det var enklere å planlegge og gjennomføre flukt om en bodde hjemme enn om en var innlagt i sykehus. Den «syke» kunne da hele tida ha omgang med familiemedlemmer og eventuelle hjelpere, og en slapp å opptre like fordekt i fluktforberedelsene som en måtte fra et sykehus.

Om en skulle forsøke å unngå å bli arrestert, var det altså, i hvert fall tilsynelatende, visse fordeler ved å ligge syk hjemme framfor å være innlagt i sykehus. Likevel var det langt flere som valgte sykehusinnleggelse. Bakgrunnen var antakelig en tro på at myndighetene ville kvie seg for å hente ut pasienter fra sykehus, det var mer utrygt om en lå hjemme. Det er ukjent hvor mange av jødene som ved arrestasjon i sine hjem hevdet å være syke, men likevel ble tatt med. Slikt ble neppe notert i politirapporter, og vi har nå bare opplysninger om dem som faktisk fikk bli liggende hjemme. Sammenlignet med antallet som ble innlagt i sykehus var disse ikke særlig mange. Samtidig «unnslett» en stor andel av dem enten ved flukt til Sverige eller ved at de fikk bli liggende hjemme til krigens slutt.

Aktive jøder, tafatte myndigheter og gode hjelpere

Av de om lag 150 jødene som var innlagt som pasienter i sykehus høsten 1942, flyktet nesten 90 til Sverige. Dette utgjør en forholdsvis stor andel av de ca. 1200 jødene som flyktet til Sverige. Dessuten var det noen som fikk ligge i sykehus til krigens slutt. I tillegg til pasienter i sykehus, unnsnapp også en stor del av jødene som lå hjemme med legeattest. På den annen side ble vel 30 hentet fra sykehussenga eller tatt under flukt etter sykehusopphold og deportert.

Å opptre som syk med legeattest, enten i sykehus eller hjemme, fungerte for mange som et forholdsvis vellykket opplegg for å unngå arrestasjon og deportasjon. Dette forutsatte initiativ, mot og kreativitet fra jødene. Dessuten krevde det at helsepersonell og andre stilte opp og dermed risikerte mye i tilfelle oppleggene ble avslørt av myndighetene.

Statspolitiet stadig på etterskudd

Statspolitiet startet selve storaksjonen med å arrestere jødiske menn den 26. oktober 1942. Denne dagen ble minst 16 jødiske menn innlagt i sykehus, og i løpet av uka fra 23. til 29. oktober ble hele 42 menn innlagt. De fleste innleggelsene fant sted ved Oslo-sykehus, men det forekom innleggelse i alle landsdeler. Vi har f.eks. sett at både Moritz Geller på Nøtterøy og Isak Eidenbom i Sogn ble innlagt den 26. oktober med fiktive diagnoser som kan synes å ha vært forberedt på forhånd.

Det er ikke påvist noe som tyder på at disse tiltakene var resultat av en planlagt og samordnet plan, som skulle settes i verk om og når myndighetene startet en forventet storaksjon mot jøder. En slik plan måtte i tilfelle ha vært kjent både i legekretser og i jødiske miljø. I så fall er det påfallende at den ikke er blitt omtalt i etterkrigstida. Det kan ikke utelukkes at det fantes en slik plan, men det er lite trolig.

Det er rimelig å tenke at innleggelse som pasient ved et sykehus kan være en måte å gå i skjul på i dramatiske situasjoner der en står i fare for

å bli arrestert. Sykehus blir gjerne oppfattet som et fristed der myndigheter kvier seg for å gå inn og foreta arrestasjoner. Ideen kan også ha oppstått på ulike steder samtidig. Som tidligere omtalt, skal f.eks. den jødiske forretningsmannen Moritz Rabinowitz allerede høsten 1940 ha fått tilbud fra motstandshold om å bli lagt i skjul ved Valen psykiatriske sykehus i Sunnhordland.³⁷⁶ Utover høsten 1942 tydet mye på at myndighetene ville sette i verk alvorlige tiltak mot jøder. Alternativet med å søke dekning som pasient i sykehus kan ha blitt diskutert både i jødiske miljø og i legekretser.

Disse miljøene hadde trolig til felles at de var preget av utstrakt kontakt internt. Dermed kan ideen om sykehusinnleggelse ha spredt seg raskt og kanskje ha bidratt både til at jøder oppsøkte sykehus og til at helsepersonell var beredt til å ta inn jøder med mer eller mindre fiktive diagnoser. Dette vet vi lite om utover at alternativet ble diskutert i jødiske miljø.³⁷⁷

Nazimyndighetene var ikke forberedt på at så mange jøder oppsøkte sykehus og ble innlagt da aksjonene startet opp. Politiet satte i verk en del tiltak for å forsøke å holde en viss kontroll med dem. De hentet også ut en del for fengsling og deportasjon. Etter hvert ble det innen Statspolitiet også drøftet muligheten av å samle dem ved én bevoktet sykehusavdeling, men dette ble det ikke noe av.

Statspolitiet var i hele perioden på etterskudd med sine tiltak, og tiltakene ble gjerne forsøkt trent av sykehuspersonalet. Disse forholdene bidro trolig til at sykehusinnleggelser og det å ligge hjemme med legeattest, resulterte i at såpass mange jøder unngikk deportasjon.

Menneskelige hensyn fra myndighetene?

Aksjonene mot jødene var ubeskrivelig brutale og umenneskelige. Da kan det virke paradoksalt at det i en del tilfeller tilsynelatende ble tatt menneskelige hensyn.

Hvis Statspolitiet ble overbevist om at en jøde virkelig var kronisk syk uten utsikt til å bli frisk, fikk vedkommende noen ganger bli værende og unngikk å bli arrestert. Dette gjaldt f.eks. for en del jøder som oppholdt seg ved asyl og institusjoner for «åndssvake». En del av disse fikk bli værende på institusjon gjennom krigen. Noen av dem hadde bodd ved disse institusjonene i mange år. Enkelte ble hentet ut og deportert, andre fikk bli værende.

Et kriterium for å få bli værende som pasient, kan ha vært at Statspolitiet så for seg en del praktisk bryderi med å få fraktet dem ut av landet. Et annet forhold var hensynet til å gjennomføre aksjonene mest mulig i stillhet. Nazi-

³⁷⁶ Vestbø (2011), s. 185

³⁷⁷ Levin (1983), s. 138

myndighetene ønsket ikke noen oppmerksomhet om brutale arrestasjoner og deportasjoner. Også det kan ha gjort at en del psykisk utviklingshemmede eller alvorlig psykisk syke jøder ikke ble hentet ut fra institusjoner, selv om det forekom at de ble tatt.

Her var også et tredje forhold av betydning. Det gjaldt i hvilken grad de jødiske pasientene ble ansett som noen fare for naziregimets rasebaserte befolkningspolitikk. Målet var å fjerne det jødiske innslaget i befolkningen, og dermed var det aktuelt å drepe flest mulig. I tilfeller der det ut fra alder eller helsetilstand var åpenbart at vedkommende uansett ikke kom til å få flere barn, forekom det imidlertid at jødiske personer fikk bli værende. Det ble da trolig tatt for gitt at når vedkommende døde, ville denne jødiske slektsgreina i Norge være utdødd.

Dette gjaldt f.eks. for en mann som var blitt erklært sinnssyk nesten 20 år før krigen og som det siste tiåret hadde vært i privat forpleining hos en bonde.³⁷⁸ Hans tilstand ble vurdert av Statspolitiet, som i en rapport skrev at «*Det er ingen utsikt til at han nogen gang kan bli frisk igjen. Det er helt utelukket at han kan forplante sig. Han skulde egentlig ha vært på asyl, men på grund av plassmangel har myndighetene måtte ha ham i pleie på landet.*» I dette, og en del tilsvarende tilfeller, ble det ikke foretatt arrestasjon og deportasjon. Det ble trolig ikke regnet som nødvendig i forhold til det overordnede målet med aksjonene mot jødene.

I noen tilfeller, f.eks. med Gisela Wilmersdoerffer, ble likevel politiet bevisst villedet til å tro at vedkommende virkelig var dødssyk. Dermed fant myndighetene det tydeligvis ikke regningssvarende å få henne transportert ut av landet. Det viste seg altså at det var mulig å utnytte myndighetenes praksis med å vurdere om det var bryet verdt å deportere enkelte jøder.

Statspolitiets Knut Rød skrev i flere brev til lokalt politi at navngitte jøder skulle arresteres og transporteres til Oslo dersom «*ikke overhengende fare for livet foreligger*». Bakgrunnen for denne praksisen var trolig også at myndighetene ikke ønsket å påta seg arbeid med transport av jøder som trolig likevel kom til å dø i nær framtid, og kanskje under selve transporten, med det praktiske merarbeidet det ville medføre.

Det kan synes som at det forbeholdet som lå i ordren om å transportere de aktuelle jødene til Oslo, i flere tilfeller ble utnyttet av lokale leger, og kanskje også lokale politifolk. Etter å ha fått en slik ordre ba f.eks. politimester Trygve Fehn i Tønsberg om uttalelser om jøden Moritz Geller på Nøtterøy fra legene Harald Kolstad og Tore Skau. De mente begge at en

378 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2 arrestasjon av jøder, jøder utenbys sak 95-255, sak 255, politirapport 13.4.1943

lengre transport ikke var tilrådelig.³⁷⁹ Nå rakk Moritz Geller å flykte til Sverige innen Statspolitiet rakk å følge opp hans sak, men det er mulig at denne praksisen med å innhente uttalelser fra lokale leger, førte til den nødvendige utsettelsen som gjorde det mulig å gjennomføre en flukt.

Politiinspektør Knut Rød bidro altså i en del tilfeller til utsettelse av arrestasjoner ved å ta forbehold om jøder som ble vurdert å ikke tåle en transport. Tilsvarende skapte Statspolitiets lege Hans Eng i noen tilfeller utsettelser ved å skrive på legeattester at jøden var «for gammel». I en del andre tilfeller skrev han bare lakonisk merknaden «kan hentes». Når Hans Eng påførte at jøden var «for gammel», var det trolig ment i forhold til retningslinjene for arrestasjoner av jødiske menn ved aksjonen fra 26. oktober 1942. Der skulle menn eldre enn 65 år ikke tas. Ved den neste aksjonen en måned senere gjaldt ingen slik aldersbegrensning.

Aldersgrensa var trolig satt bare for at Statspolitiet skulle unngå å måtte oppbevare eldre, og kanskje syke, jødiske menn inntil de kunne deporteres. Det ble dessuten kanskje vurdert som lite sannsynlig at eldre menn skulle forsøke å rømme fra landet. I praksis viste det seg likevel at det forekom. De jødiske mennene Wulf Meszansky, Isidor Gabbe og Meinhold Mühlfelder er eksempler der utsettelse gitt av dr. Hans Eng, ble nyttet til å flykte.

I tillegg til at bestemmelser gitt av Statspolitiet ga noen jøder muligheter for å unngå arrestasjon, forekom det også at tyske myndigheter tilsynelatende viste menneskelige hensyn i enkelttilfeller under aksjonene. Dette gjaldt for det jødiske ekteparet Jette (1868–1947) og Gerson Karpol (1862–1947) som drev et gårdsbruk på Harpefoss i Gudbrandsdalen.³⁸⁰ Ved aksjonene høsten 1942 var deres tre voksne barn blitt arrestert og deportert, mens foreldrene fortsatt fikk bo hjemme på grunn av høy alder og dårlig helse. Statspolitiet fulgte imidlertid med, og distriktslegen måtte rapportere om parets helsetilstand og om de kunne transporteres til Oslo med sikte på deportasjon. I en rapport i januar 1943 meldte han at: «...*jeg antar at transporten til Oslo neppe vil medføre overhengende fare, men deres tilstand er slik at de må antas å bli syke.*»³⁸¹ Den 25. januar 1943 ble de likevel fraktet

379 De følgende opplysningene er fra RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 203 Moritz O. Geller, brev 7.1.1943 fra Stapo til pm Tønsberg og blå saksmappe med påskrifter

380 For mer om familien Karpol, se Øvrelid (1991) s. 101–103, Pryser (2006) og Corell (2021)

381 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 2: Skriv vedr. jøder I-M, legeerklæring 12.1.1943

til Oslo, der Jette Karpol ble innsatt på Bredtveit fengsel og hennes mann ble innlagt i Ullevål sykehus på grunn av et sår på foten.³⁸²

I februar 1943 ble den siste store deportasjonen av jøder gjennomført med båten *Gotenland*. I dagene før båtens avgang samlet Statspolitiet en rekke jøder for deportasjon. En av disse var Gerson Karpol. I pasientjournalen ved Ullevål sykehus står det den 23. februar: «*tatt ut av sykehuset av Statspolitiet*». Han har selv berettet om hvordan dette skjedde: «*Ein dag kom oversytera gråtande inn og sa: 'Kjære Karpol, nå kjem politiet og skal hente deg'. Karpol var nå frisk og sterk, tykte han. Det kom in 2 stygge politimenn, kledde på han dei gamle kledda hans og tok han med seg. Systrene stod ikring og gret.*»³⁸³ Han ble kjørt til Bredtveit fengsel, der han ble innsatt samme dag.³⁸⁴ Her møtte han også flere andre jøder som var brakt dit, bl.a. noen fra det jødiske gamlehjemmet. Der ble han heller brutalt behandlet og ble igjen dårlig, spesielt da i foten der såret hadde utviklet seg til koldbrann.

Neste dag ble de kjørt ned til Oslo havn for å bringes om bord i *Gotenland*. Også nå ble han brutalt behandlet og greide ikke å gå om bord. Da kom en tysk offiser bort til dem. Ifølge Gerson Karpols egen beretning var det «*ein mann i uniform, sabel og mange ordenar, tysk offiser, truleg ein oberst. 'Du er sjuk?' sa han til Karpol. Ja, Karpol fortalde at han hadde kolbrand i foten. Dei kom da i prat med einannan, samtalen vart førd på tysk, og Karpol fortalde han alt om seg sjølv. Etter han hadde fått saga til Karpol, strekte han opp handa si og sa: 'Du og kona di er frigjevne her i landet. Du og kona di skal koma attende til heimen Dykkar. Men du er sjuk, du må på sjukehus. Vil du attende til same sjukehuset du kom fra?' Ja, Karpol var nøgd med det. Offiseren gav så ordre om å sende Karpol til Ullevål att.*»³⁸⁵

Dette må ha skjedd den 24. februar og samme dag ble Gerson Karpol igjen innlagt i Ullevål sykehus. Ifølge Karpol ble det «*stor glede da han kom attende til Ullevål. Han var sjuk, vinstre foten hans var blåsvart og heilt kald og lam. Men dei arbeidde med han, og etterkvart vart han betre.*» Mens Gerson lå i Ullevål sykehus, var Jette Karpol blitt innlagt i Oslo fengselspsykehus. Der lå de til de tidlig i mars 1943 ble transportert til Hundorp i Gudbrands-

382 Jette: (innskrevet på Bredtveit fengsel 26.1.1943) ref: RA/S-1329 Statspolitiet, Cke 3 fangeregister G-K; se også RA/S-1329 Statspolitiet, Cl 14 mottagelsesprotokoll 1941–1944, s. 294, nr. 506; Gerson: (via Oslo legevakt innlagt på Ullevål sykehus avd. 3, men den 29.1.1943 overført til avd. 5) ref: RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hcc 949, mp. 5, Karpol, Samuel. Ref nr. 197, regning for legebekostnader ved Oslo kommunale legevakt 26.1.1943; Oslo byarkiv, Ullevål sykehus, pasientjournal, avd. 5, j.nr. 3

383 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Gudbrandsdalen politikammer, Anr. 4032 Harald Hammer, dok. 13, s. 9

384 RA/S-1329 Statspolitiet, Cke 3 fangeregister G-K; se også RA/S-1329 Statspolitiet, Cl 14 mottagelsesprotokoll 1941–1944, s. 315, nr. 513

385 RA/S-3138 Landssvikarkivet, Gudbrandsdalen politikammer, Anr. 4032 Harald Hammer, dok. 13, s. 10

dalen, der de ble innlagt på gamlehjemmet. Etter krigen bodde de en tid i det jødiske gamlehjemmet i Oslo og døde der i 1947.

Den tyske offiseren på kaien som bestemte at de ikke skulle deporteres, var Wilhelm Wagner (1909–1978), leder for kontoret innen det tyske sikkerhetspolitiet med ansvar for deportasjon av jødene fra Norge.³⁸⁶ Trolig tok Wagner denne beslutningen av rent praktiske hensyn. Han mente antakelig at det rent rasepolitisk ikke var av betydning om disse to eldre og syke jødene fikk leve sine siste år i Norge. Han antok muligens at det bare ville skape unødig bryderi å frakte dem ut av landet.

Det samme gjaldt trolig for Julie Elias (1866–1943), som også var bosatt i Gudbrandsdalen. Hennes mann ble deportert ved aksjonene høsten 1942, mens Julie Elias var alvorlig syk og fikk foreløpig bo hjemme med legeattest.³⁸⁷ I januar 1943 ble hun fraktet til Oslo, men ble innlagt i Ullevål sykehus den 26.1.1943.³⁸⁸ En måned senere, den 25. februar 1942, samme dag som *Gotenland* forlot Oslo, sendte Statspolitiet brev til Ullevål sykehus med melding om at Julie Elias var «*løslatt fra internering som jødinne og at der intet er til hinder for at hun kan utskrives fra sykehuset og reise til sin bopel*».³⁸⁹ Den 16.4.1943 ble hun så utskrevet fra sykehuset og dro til Lillehammer der hun døde i august samme år.³⁹⁰ I denne saken kan en liten blyantmerknad påført Statspolitiets kopi av brevet til 26.2.1943 tyde på at de måtte ha tyskernes tillatelse til å løslate Julie Elias: «*ordre/Böhm*». Merknaden betød trolig at løslatelsen skjedde etter ordre fra Wagners nære medarbeider Untersturmführer Erhard (Harry) Böhm.

Det er rimelig å anta at slike rent praktiske hensyn ved håndtering av enkelte jøder også var bakgrunnen for Knut Røds forbehold ved arrestasjon og for dr. Hans Engs merknader om at enkelte jøder var for gamle for arrestasjon. På den annen side har disse tre sentrale aktørene ved aksjonene mot jødene til felles at de slapp heller lett fra de rettslige oppgjørene etter krigen. Wilhelm Wagner fikk riktignok først dødsdom, men den ble omgjort til livsvarig tvangsarbeid, og han ble benådet allerede i 1951. Da kunne han reise hjem til Tyskland, der han senere arbeidet som bankfunksjonær og døde i 1978. Hans Eng fikk også en dom i rettsoppjøret etter krigen, men slapp fri i 1948, og fra 1950 til 1985 arbeidet han som lege i Kvænangen

386 Bruland (2017), s. 354

387 S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jøder, kvinner uten nr, A-Å, legeerklæring 25.11.1942

388 Julie Elias er innført i pasientregisteret for Ullevål sykehus, avd. IV, men hennes pasientjournal ligger ikke på sin plass i arkivet, ref. Oslo byarkiv, Ullevål sykehus, avd. 4, Fa-23 innskrivingsprotokoll 1942–1943

389 S-1329 Statspolitiet, Ga 8, mp. Jøder, kvinner uten nr, A-Å, brev 25.2.1942 fra Statspolitiet til Ullevål sykehus

390 Opplysningen om hennes opphold og død på Lillehammer og mer om familien Elias, se Kongssund (2021)

i Troms, der han også ble innvalgt i kommunestyret. Den tredje av disse tre, Knut Rød, sluttet i Statspolitiet før krigens slutt. Han tonet ned sin rolle i aksjonene mot jødene og fikk beholde sin stilling i politiet, der han arbeidet til 1965.

Sett i ettertid kan det synes påfallende at disse tre sentrale aktørene i aksjonene mot jødene i Norge slapp så lett fra de rettslige oppgjørene etter krigen. Det kan være gode grunner til å mene at de burde ha blitt straffet hardere for sine sentrale funksjoner i aksjonene fra høsten 1942. Det er mulig at de nøt godt av at deltakelse i aksjonene mot jødene egentlig ikke ble vurdert like alvorlig som andre forhold fra krigsårene. På den annen side må de nødvendigvis ha klart å gi et bilde av seg selv som var annerledes enn politifolk på lavere nivå der flere fikk strengere straffer.

Alle disse tre hadde høy utdanning og kontorjobber innen politiet. De tok trolig selv i liten grad del i brutale aksjoner og behandling av arresterte. Det er mulig at de sikkert siviliserte og dannede menneskene som satt på kontor og skrev brev og notater, ikke så på seg selv som brutale drapsmenn. Rent psykologisk er det mulig at de nektet å ta inn over seg at de ved sine avgjørelser bidro til å ta liv. Det var stor avstand mellom skrivepulten i Oslo og gasskamrene i Auschwitz. Det var to verdener som trolig ikke fullt ut lot seg forene. De kan kanskje, bevisst eller ubevisst, ha sørget for å få med noen «snille» passuser i sine brev med for øvrig brutale budskap. De gjorde kanskje dette også for å forsvare for seg selv at de egentlig ikke var onde mennesker.

Det er likevel heller tvilsomt om slike forhold kan bidra til å forklare de tilsynelatende paradoksale retningslinjer og bestemmelser som her er omtalt. Enda mer tvilsomt er det at det lå genuint menneskelige holdninger bak. Det mest sannsynlige er at bakgrunnen var et ønske om å gjennomføre aksjonene så effektivt som mulig uten unødig bryderi ved å håndtere for mange eldre og syke jøder. Uansett førte unntak for visse eldre og syke, aldersgrenser, forbehold ved transport og enkeltunntak til at en del jøder unngikk arrestasjon og deportering.

Jødene satt ikke passive og ventet på å bli tatt

Innledningsvis nevnte jeg at det har vært utbredte oppfatninger om at mange jøder nektet å forsøke å flykte, selv om de fikk sterke råd om å komme seg bort i tide og at mange jøder satt passive og ventet på å bli tatt.

Slike spørsmål er ikke noe hovedtema her. Det er heller ikke mulig å trekke bastante konklusjoner om slike forhold basert på mitt materiale. Det er likevel klart at de fleste jøder som opptrådte som pasienter under aksjonene fra høsten 1942, gjorde dette som ledd i bevisste forsøk på å unngå

å bli tatt. Mange av dem var aktive og kreative, og det samme gjaldt familie-medlemmer og andre som hjalp til. Likevel var det en del jøder som ikke var villige til å forsøke å flykte, selv om de forsto at de var i en farlig situasjon. De konkrete sakene der dette forekommer, tyder på at slik vegring ofte hadde sine klart bevisste og forståelige grunner. Det gjaldt ofte tilfeller der det var tale om å forlate nære familiemedlemmer eller venner, som selv ikke var i stand til å flykte.

Et eksempel er Marcus Bermann i Trondheim som ikke ville forlate sin gamle og syke mor. Først etter at hun døde, valgte han å flykte fra sykehuset. Tilsvarende i samme by ble Rebekka Philipsohns (1872–1945) fire døtre værende hjemme for å pleie sin syke mor inntil aksjonene høsten 1942.³⁹¹ Allerede fra 1941 var familien tilbudt hjelp til å rømme til Sverige, men avslo alle tilbud. Ifølge Rebekka Philipsohns barnebarn Betzy Rosenberg (1919–2004) var den viktigste grunnen til dette at de måtte ta hensyn til bestemoras situasjon: «*Hun hadde hjerte problemer og vi holdt ikke ut tanken på å forlate henne idet hun ikke var sterk nok til å krysse grensen til Sverige*». Ved aksjonen i slutten av november 1942 ble så tre av de fire voksne døtrene anholdt.

Den fjerde dattera, Esther Rosa Philipsohn (1903–1943), fikk lov til å forbli hjemme for å stelle mora. I slutten av januar 1943 omtalte Statspolitiet i Trondheim dette forholdet i en rapport til hovedkontoret i Oslo: «*Ester Rosa Philipsohn er fremdeles hjemme hos sin mor for å pleie henne. Dr. Kindt har erklært at i tilfelle Ester Rosa blir transportert bort vil den gamle med en gang stryke med. Det er liten chance for at Ester Rosa Phillipsohn vil gi sig av med å rømme. En anser det derfor best at Ester Rosa inntil videre blir hjemme for å pleie og passe sin mor.*»³⁹²

Det var trolig ikke dr. Kristian Kindts (1882–1951) hensikt, men sett ut fra myndighetenes ønske om å utrydde det jødiske innslaget i landets befolkning, måtte den logiske følgen av legens erklæring være å «transportere bort» Esther Rosa Philipsohn. Dette ble da også gjort. Bare få uker senere ble hun anholdt, sendt til Oslo og deportert den 25. februar 1943 sammen med sin far og tre søstre. I ettertid uttalte Betzy Rosenberg seg om myndighetenes håndtering av situasjonen der familien høsten 1942 ikke ville forlate hennes syke bestemor, mens det ennå var tid: «*nazistene var like effektive som de var pragmatiske i sin tilnærming*».³⁹³

391 Rosenberg (2013 internett), (lest 12.12.2018) s. 10 – sitatet: forfatterens egen oversettelse fra engelsk

392 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 14, mp 22 Skriv vedk. jøder N-Ø, Politirapport 27.1.1943

393 Rosenberg (2013 internett), s. 6; Om Betzy Rosenbergs historie, se Lindahl (2018)

Det var flere tilfeller der jøder av hensyn til sine nærmeste lot være å forsøke å rømme fra landet. Det gjaldt bl.a. den senere kjente psykiateren Leo Eitinger (1912–1996) som i 1939 var kommet til Norge fra Tsjekkoslovakia.³⁹⁴ Våren 1942 ble han arrestert og satt fengslet, først på Falstad og så på Bredtveit, inntil han i februar 1943 ble deportert. I løpet av den tida han satt fengslet, ble han innlagt i sykehus to ganger, først i Innherred sykehus i Levanger og senere ved Oslo fengselssykehus. Selv om han ble deportert, er det en del forhold som kan tale for at det ble arbeidet for at han enten kunne flykte eller få varig opphold i sykehus.

Om oppholdet i sykehuset i Levanger er det i ettertid sagt at «*I tre og en halv måned greide fangelege Øvrelid å holde Eitinger på sykehuset i Levanger.*»³⁹⁵ Denne «fangelegen» på Falstad var høyst sannsynlig distriktslege Johannes Sigurd Øvrelid (1893–1954), som var blitt innsatt på Falstad i mai 1942. Påstanden om at «fangelege» Øvrelid på Falstad skulle hatt innflytelse, ikke bare på innleggelsen, men også varigheten av oppholdet i sykehuset i Levanger, synes noe spesiell. Det er likevel mulig at han var i posisjon til å påvirke leirledelsen til å utsette å hente tilbake Leo Eitinger fra sykehuset. Mens han lå i sykehus i Levanger forsøkte også overlegene Helge B. Granrud (1908–2004) i Levanger og Torleif Dale (1900–1995) ved Rikshospitalet å få han overført fra Levanger til Rikshospitalet.³⁹⁶ Dessuten forsøkte Torleif Dale og fengselslege Gordon Johnsen på det samme også senere, da Leo Eitinger var innlagt i fengselssykehuset i Oslo.

Disse forsøkene førte ikke fram, men var muligens forsøk på å legge forholdene bedre til rette for flukt. En slik antagelse styrkes også når en ser nærmere på legene som var involvert. Legen ved fengselssykehuset i Oslo, Gordon Johnsen, senere kjent som psykiater og predikant, var involvert i illegalt arbeid i samarbeid med overlege Haakon Sæthre ved Ullevål sykehus.³⁹⁷ Dr. Johannes Sigurd Øvrelid hadde bl.a. vært med og organisert «legefronten» i Romsdal og Nordmøre.³⁹⁸ Dessuten var overlege og professor Torleif Dale ved Rikshospitalets røntgenavdeling fra tidlig under krigen en sentral person innen det organiserte motstandsarbeidet med et utstrakt kontaktnett.³⁹⁹

394 En del opplysninger om Eitingers liv under krigen er hentet fra boka: Skjæraasen (1988)

395 Skjæraasen (1988), s. 78

396 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, mp: arrestasjon av jøder, jøder utenbys, sak 96, brev 1.9.1942 som var vedlagt brev 30.1.1943 fra Rikshospitalets røntgen-radiuminstitutt ved professor Torleif Dale

397 Mürer (1947), s. 82ff

398 NHM, HHI-arkivet boks 54, Civilorg, Nordmøre, rapporter, bilag 1, s. 2 og s. 7; ibid., Bilag 2 Rapport fra kontaktpunkt for Romsdal; ibid. Bilag 17 brev 31.3.1947, s. 3

399 NHM, HHI-arkivet boks 55, KK-rapporter, bilag 4, s. 2 og 3 og bilag 22, s. 2

Under sine sykehusopphold fikk Leo Eitinger flere tilbud om hjelp til å flykte fra sykehuset og videre til Sverige. Mens han var i sykehuset i Levanger fikk han besøk av venner som ville «arrangere en tur over fjellet» for ham, men takket nei.⁴⁰⁰ Under oppholdet ved fengselspsykehuset i Oslo delte han rom med trondheimsjøden Julius Paltiel (1924–2008).⁴⁰¹ Før Statspolitiet i slutten av februar 1943 hentet dem begge tilbake til Bredtveit for deportasjon, skal fengselslege Gordon Johnsen ha tilbudt dem hjelp til å flykte eller på annet vis unngå å bli deportert. Han kjente motstandsfolk med fluktruter.⁴⁰²

Det framstår som om Leo Eitinger ikke ønsket å flykte fra landet, til tross for den dramatiske situasjonen han var i. Sykehusoppholdet i Levanger fant riktignok sted før de omfattende aksjonene. Det er dermed mulig at han ikke vurderte situasjonen som spesielt truende da. Et fluktforsøk ville dessuten i seg selv innebære fare for å bli tatt og straffet. Ved innleggelsen var han også blitt truet med at om han rømte, ville ti tilfeldige fanger ved Falstad bli skutt.⁴⁰³ Utpå vinteren 1943 uttalte han om dette sykehusoppholdet at «Jeg lå på sykehus i Levanger i 4 måneder og hadde hver dag god anledning til å rømme hvis det var det jeg ønsket».⁴⁰⁴

Da det i begynnelsen av februar 1943 ble forsøkt å få Leo Eitinger overført fra fengselspsykehuset i Oslo til Rikshospitalet, ble dette avvist av Statspolitiet på grunn av rømningsfaren. Han forsøkte selv å argumentere mot dette ved å si at «Jeg ønsker ikke å rømme...».⁴⁰⁵ Et par uker senere ble han deportert, og på dette tidspunktet var han selvsagt kjent med de omfattende deportasjonene tre måneder tidligere. Det er derfor verdt å merke seg at han fortsatt så uttrykkelig hevdet at han ikke ønsket å rømme.

Også hans argumentasjon mot å ville forsøke å flykte er interessant. Da han tidlig på høsten 1942 lå i sykehuset i Levanger, begrunnet han i ettertid dette med hensynet til sine jødiske venner.⁴⁰⁶ Han fryktet represalier mot andre jøder og mente dessuten at «det de hadde begynt i fellesskap, det skulle de fullføre i fellesskap». Han tenkte da trolig på gruppa av tsjekkosllovakiske jøder som var kommet til Norge på samme tid og hadde holdt

400 Skjæraasen (1988), s. 74

401 Komissar (1995), s. 41; Både Leo Eitinger og Julius Paltiel satt fengslet da de ble innlagt i sykehus. Det er uklart om de ble innlagt utelukkende av medisinske grunner eller om de også i større eller mindre grad simulerte syke. De er tvilstilfeller, men er likevel regnet med blant jødene som ble innlagt i forbindelse med aksjonene fra høsten 1942

402 Komissar (1995), s. 42; Ifølge Bjarte Bruland har Julius Paltiel overfor ham aldri forklart dette som et tilbud om flukt, men som et forsøk på å hindre deportasjon (e-post til forfatteren fra Bjarte Bruland 12.1.2019)

403 Skjæraasen (1988), s. 73f

404 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 96, brev 10.2.1943 fra Fengselspsykehuset til dr. Hans Eng

405 Ibid.

406 Skjæraasen (1988), s. 74

sammen. Om lag et halvår senere, under oppholdet på fengselssykehuset, presiserte han at flukt ikke var aktuelt for ham, «*allerminst av hensyn til min familie som sitter på Bredtvedt.*»⁴⁰⁷ Med familie tenkte han trolig på den jødiske kvinne Nora Lustig (1899–1943), som han betraktet nærmest som ei pleiemor, og hennes to voksne sønner.

Flere tiår etter krigen publiserte Julius Paltiel, som delte værelse med Leo Eitinger i fengselssykehuset, sin historie i bokform.⁴⁰⁸ Her omtaler også han de to jødiske pasientenes begrunnelse for å takke nei til dr. Gordon Johnsens tilbud om bistand: «*Leo og jeg diskuterer tilbudet, men tør ikke ta imot hjelpen. Hva vil tyskerne gjøre mot mamma og Leos pleiemor, Nora Lustig, som begge sitter på Bredtveit?*».⁴⁰⁹ Også mens Julius Paltiel bodde i Trondheim like før aksjonene høsten 1942, hadde han planlagt å flykte, men ville ikke reise uten å få med seg mora.⁴¹⁰

Valgsituasjonen som Leo Eitinger og Julius Paltiel sto overfor, illustrerer kvalene mange jøder hadde. Skulle de ta imot tilbud om flukt og dermed forlate sine nærmeste? Disse to valgte å takke nei til tilbud og ble begge deportert. De ble deportert sammen med Julius Paltiels kone, Kaja Ruth Paltiel (1895–1943), og Nora Lustig med sine voksne tvillingsønner Fritz (1922–) og Hans Lustig (1922–2009). De to kvinnene ble drept umiddelbart etter deportasjonen. De fire mennene var blant de 34 jødene som overlevde deportasjon.

Frykten for at familiemedlemmer skulle bli tatt som gissel om en selv flyktet fra landet, var reell. Herman Sachnowitz har f.eks. fortalt at før aksjonene ble satt i verk høsten 1942 satt stadig ett av familiens voksne, mannlige medlemmer inne som gissel: «*Gestapo hadde sagt klart fra at dersom en av oss flyktet, ville en annen av familien bli skutt.*»⁴¹¹ Herman Sachnowitz var blant dem som valgte å ikke ta imot tilbud om hjelp til å flykte fordi han ikke fikk med seg sin familie. Dagen før han skulle sendes tilbake til Berg leir fra sykehuset i Tønsberg, var han i tvil og spurte overlege Nikolai Nissen Paus om hva han burde gjøre: «*Forsvinn!*» sa han. «*Forsvinn i kveld! Ingen kommer til å stanse deg i korridorene.*» Han innprentet meg hvilken vei jeg skulle følge, og hvilken bakdør som skulle stå åpen.»⁴¹² Herman Sachnowitz valgte likevel å bli. Han ble deportert, men også han var blant de ytterst få som overlevde og kunne vende hjem etter krigen.

407 RA/S-1329 Statspolitiet, Ga 2, sak 96, brev 10.2.1943 fra Fengselssykehuset til dr. Hans Eng

408 Komissar (1995)

409 Ibid., s. 41

410 Reitan (2005), s. 116

411 Sachnowitz (1978), s. 8

412 Ibid., s. 12

Også mer generelt fryktet trolig mange at familiemedlemmer kunne brukes som gisler dersom de selv flyktet. Dette gjaldt spesielt for ektefellene til de jødiske mennene som ble arrestert og internert etter den første omfattende aksjonen den 26. oktober 1942. Mange av dem kviet seg trolig for å takke ja til tilbud om hjelp til å flykte, fordi de fryktet at deres menn ville bli straffet.

I tillegg kom selvsagt at det var strengt forbud mot å forlate landet uten tillatelse. Fluktforsøk ville bli straffet hardt, kanskje med dødsstraff. Så lenge det var uvisst om jøder i Norge virkelig ville bli utsatt for alvorlige overgrep, er det forståelig om noen ikke ville risikere å bli tatt ved fluktforsøk.

Det forekom sikkert at enkelte jøder unnlot å forsøke å forlate landet også av andre grunner. Noen håpet trolig at det ikke skulle komme så harde tiltak. Det er for mange tungt og drastisk å forlate sitt hjem, og en del drøyde for lenge med å bestemme seg. Jøder som var kommet til Norge som flykninger i tida etter nazistenes maktovertagelse i Tyskland på 1930-tallet, visste hva de flyktet fra. Mange forventet trolig også harde tiltak i Norge etter den tyske okkupasjonen. I motsetning til de norske jødene, bodde mange av dem også nærmest i en koffert. Det kunne for noen bety at de hadde lite å forlate i Norge og dermed flyktet videre i tide. Andre flykninger kunne resignere og ikke orke å legge ut på nytt og risikofylt fluktforsøk. Dette siste gjaldt trolig også en del eldre norske jøder som ikke orket å legge ut på fluktforsøk, der de også måtte regne med å ta seg fram i skogsterrang i nattemørke.

Uansett hva som var grunnen til at jøder takket nei til tilbud om å bli hjulpet ved fluktforsøk, hadde de fleste sine høyst rasjonelle og forståelige grunner.

Viktig med gode kontakter

Som nevnt var innleggelse i sykehus som ledd i fluktplaner utbredt i visse storfamilier. Jeg har nevnt eksempler fra én familie, men tilsvarende kunne vært vist for andre jødiske storfamilier. Her framkommer det en rekke tilfeller der ektefeller, foreldre og barn, søsken, svogere etc. ble innlagt i sykehus. Mange av dem lyktes i å flykte fra sykehuset og videre til Sverige.

Slike eksempler kan tyde på at innleggelser ble planlagt i fellesskap innen familier og mellom familier. Store deler av det jødiske miljøet var sterkt sammenknyttet ved interne ekteskapsinngåelser gjennom flere generasjoner. Det er mulig at dette var fordelaktig i den dramatiske situasjonen som oppsto under krigen. Om én jøde fikk kontakt med en lege som var villig til å legge inn jøder i sykehus med mer eller mindre fiktive diagnoser, kunne denne kontakten kanskje også komme andre til gode ved at flere kunne bli

innlagt samme sted eller ved at de ble satt i forbindelse med leger ved andre sykehus.

Det synes å være en tendens til at en del av jødene som ikke ble innlagt i sykehus, men lå syke hjemme med legeattest, ikke var medlem av noen norsk jødisk storfamilie. Jeg har ikke undersøkt dette systematisk, men av slike jøder som her er omtalt, var det f.eks. en høy andel som var kommet til Norge som flyktninger fra Tyskland like før krigen: Arthur og Elfriede von Halle, Meinhold og Anna Mühlfelder, Isidor Gabbe og Gisela Wilmersdoerffer var alle kommet til Norge i 1939. Med et lite unntak for Elfriede von Halle, hadde disse, naturlig nok, heller ikke familie eller annet utbredt kontaktnett i Norge. Foruten at de ikke hadde familie i Norge, er det rimelig å anta at jøder som nettopp var kommet til landet også hadde mindre øvrig nettverk i form av venner, arbeidskolleger, naboer etc. Også det kan muligens forklare at flere av disse jødene bare oppnådde å ligge «syke» hjemme og ikke å bli innlagt i sykehus.

Kjennskap til helsepersonell, spesielt leger som hadde mulighet for å bistå med innleggelse i sykehus, var trolig av stor betydning. Særlig fordelaktig kunne det være å ha leger innen familien eller i nær omgangskrets. Det var trolig også verdifullt å ha ikke-jødiske familiemedlemmer som kunne bevege seg friere i samfunnet enn jødene, da det begynte å knytte seg til fram mot aksjonene høsten 1942. Slike ikke-jødiske familiemedlemmer ga dessuten kontakter også inn i ikke-jødiske miljøer, noe som kunne være av betydning både for sykehusinnleggelser og andre former for bistand.

Tilsvarende er det ikke overraskende at det synes å ha vært positivt å ha familiemedlemmer eller nære kontakter som var aktivt med i motstandsarbeid. Det å ha jødiske familiemedlemmer som var leger og som selv var med i illegalt arbeid, kan ha vært spesielt fordelaktig. Det var da også flere innen familiene til de jødiske legene Leonard Levin og Josef Kirschner, som ble innlagt i sykehus og senere flyktet til Sverige.

Helsepersonell stilte opp

Omfanget av innleggelse av jøder i sykehus under aksjonene fra høsten 1942, viser at både alle de privatpraktiserende legene som rekvirerte innleggelse og leger ved sykehusene gjorde hva de kunne for å hjelpe jøder i en desperat situasjon. Som medisinsk ansvarlige er det naturlig at legenes innsats blir mest synlig. Det var imidlertid ikke bare legene som stilte opp.

Fiktive innleggelser forutsatte at øvrig helsepersonale også tok del, i hvert fall ved ikke å melde fra til politiet. Da han ble utskrevet fra Luster sanatorium ved krigens slutt, visste da også Isak Eidenbom tydeligvis dette da han takket «*alle sanatoriets leger, oversøster og søstre*» for å ha holdt han som fiktiv

pasient i flere år.⁴¹³ Tilsvarende uttalte en pasient ved Talvik Tuberkulosehjem seg i ettertid om oppholdet til Hugo Adler: «*alle visste at dr. Adler var jøde, og at han fra høsten 1942 lå på avdelingen som pro forma tuberkulosepasient*». ⁴¹⁴ Han inkluderte da også øvrige pasienter som naturlig nok også ble kjent med hva som foregikk.

I en beretning om virksomheten ved Universitetets psykiatriske klinikk på Vinderen er nevnt et eksempel på at også øvrig sykehuspersonale bidro i arbeidet for jødiske pasienter.⁴¹⁵ Her skrives bl.a. at «*Klinikken hadde jo sine spesielle oppgaver, bl. a. den å skjule jøder og andre som var forfulgt av tyskerne. Da situasjonen ble for kritisk til at pasientene trygt kunne forbli på sykesalene, påtok maskinistfolkene seg å skjule flyktninger i kjellerrommene...*». Her nevnes da spesielt maskinist Reidar Thoresen, reparatør Alf Grønvold og fyrbøter Walter Eriksen. Tilsvarende i ei bok om Lovisenberg sykehus der også jødiske pasienter i skjul under krigen omtales. Der siteres tre jødiske pasienter på at de aldri vil kunne glemme «*den enestående godhet de møtte på Lovisenberg og hjelpsomheten både hos søstrene, legene og prestene*». Foruten flere leger ved sykehuset, trakk de særlig fram avdelingssøster w og sykehusprestene Peder Olsen og Johannes Aschim (1910–1989).⁴¹⁶

Det var utvilsomt mange ansatte ved sykehus som utførte et risikofylt og viktig arbeid for å sikre at jøder kunne bruke sykehusinnleggelse for å unngå arrestasjon. Selv om mange av dem kanskje ikke var aktive i organisert motstandsarbeid for øvrig, utgjorde også deres innsats en viktig form for motstand mot nazimyndighetenes politikk.

Under krigen var det en del leger og annet helsepersonell som brukte sine posisjoner til å hjelpe motstandsfolk og andre som sto i fare for å bli tatt av myndighetene. Dette synes likevel å ha blitt spesielt aktuelt ved aksjonene fra høsten 1942. Det var da mange leger som gikk ut av sin tradisjonelle rolle med å stille diagnoser og å behandle syke pasienter.

Nå stilte de i mange tilfeller falske eller overdrevne diagnoser og fikk innlagt i sykehus personer som medisinsk sett var friske. De utstedte falske legeerklæringer og opererte friske «pasienter» i samråd med de jødiske pasientene. Etisk sett kan det trolig også sies å ha vært gjort i samsvar med legeedens krav om at leger skal bruke sine evner til det beste for sine pasienter i samsvar med sin dyktighet og dømmekraft. Hensikten var utvilsomt også å verne jøder mot å bli utsatt for forfølgelse og kanskje død. Hensikten ble oppnådd i mange tilfeller. Med sin opptreden berget disse legene trolig

413 Bergen byarkiv, Luster sanatorium, pasientjournal for Isak Eidenbom

414 Skogheim (1998)

415 Psykiatrisk Klinikk 25 år. Beretning om virksomheten 1926–1951, s. 26f

416 Bloch-Hoell (1968), side 93. De tre søstrene som her omtales, var muligens Hanna Jaschzik og hennes to døtre Betty og Cecilie Jaschzik

livet til flere jøder. I den kritiske situasjonen nyttet legene sin medisinske autoritet og den tillit og respekterte posisjon de hadde i samfunnet, til å gjøre det de kunne for å hjelpe.

Et moment som kanskje kan ha bidradd til at mange leger og helsepersonell for øvrig stilte opp for å forsøke å hindre at jøder ble tatt ved aksjonene høsten 1942, er at de var kjent med jødiske legekolleger. I mellomkrigstida hadde en del jøder fått utdannelse som leger. Dermed var det også en del ikke-jødiske leger som kjente til jødiske kolleger. Av slike jødiske leger som stort sett var oppvokst i Norge, kan nevnes Lilli Bernstein (gift Hovstad) (1909–1994), Oscar Bernstein, Pincus Caplan, Toni Hirschfeld, Josef Kirschner, Abraham Ramson (1904–1981) og Lydia Gjertrud Simonsen (født Schattenstein) (1900–1969). I tillegg kom flere jødiske medisinstudenter som Martin Markus (1918–2007), Samuel Dante Plavnik (1918–2004), Robert Savosnick (1915–1998) og Gabriel Philip Stiris. Flere av disse rømte til Sverige.

Ikke-jødiske leger kan også ha blitt påvirket av at jødiske legekolleger ble arrestert allerede før de samordnede aksjonene fra høsten 1942. Dette gjaldt i hvert fall disse fire: Ephraim Wolff Koritzinsky som var en velkjent lege og hadde vært direktør for sykehuset i Trondheim siden 1933. Han ble arrestert i desember 1941 og holdt i fangenskap til han døde i mai 1942. Wulff Becker (1907–1943) ble arrestert under forsøk på å flykte til Sverige i juli 1941 og ble deportert i november 1942. Paul Bernstein arbeidet ved Gaustad sykehus da han ble arrestert i august 1942 og deportert i november, og Leonard Levin ble arrestert 1. april 1942 og deportert i november.

Det er vanskelig å vurdere betydningen det kan ha hatt at en del ikke-jødiske leger og øvrig helsepersonale hadde hatt jødiske leger som kolleger i flere år før krigen og så opplevde hvilken desperat situasjon de befant seg i fram mot aksjonene i 1942. Det er likevel rimelig å anta at dette kan ha ført til at leger og annet personale ved sykehus stilte opp og forsøkte å hjelpe høsten 1942.

Blant jødene som ble innlagt i sykehus, var det flere som tilhørte gruppa av det som gjerne ble kalt for «emigrantleger», altså jødiske leger som like før krigen var kommet til Norge, gjerne fra Tyskland eller Tsjekkoslovakia.⁴¹⁷ Dette gjaldt de tidligere omtalte legene Hugo Adler, Leo Eitinger, Alfred Guttmann og Wilhelm Jaroschy. I tillegg var det flere jødiske leger som hadde vært her i noen år da aksjonene mot jødene ble satt i verk. Flere av disse var erfarne leger som trolig ble respektert av norske kolleger som fikk kontakt med dem. Dette gjelder tidligere professor og direktør ved barne-

417 Hem og Børdahl (2001)

klinikken i Praha, Berthold Epstein (1897–1962), og leger som Julius Hauer (1900–), Fritz Hirschberg (1888–1963), Jonas Kanter (1869–), Carl Israel Lennhof, Reinhard Kraus, Hans Saenger (1884–1943) og Hugo Stern (1875–).

Minst fire av disse legene ble innlagt i sykehus. Det vil trolig si at en større andel av dem ble innlagt enn det som gjaldt for jøder generelt. Forholdet er uklart, men kanskje norske leger var ekstra opptatt av å hjelpe sine jødiske kolleger? Samtidig hadde norsk sykehuspersonale fått erfaring med å arbeide sammen med disse jødiske «emigrantlegene», som ofte var høyt spesialiserte og erfarne.⁴¹⁸ Respekten som en del norske leger kanskje utviklet for denne gruppa av jøder, kan også ha smittet over i en økt respekt og sympati for jøder mer generelt. Dette kan kanskje også bidra til å forklare noe av den store innsatsen sykehuspersonale gjorde for å forsøke å berge jøder fra å bli tatt.

Det var ikke bare leger som befant seg på «riktig side» under krigen, som stilte opp og hjalp jøder. Som tidligere omtalt skrev f.eks. legen Ragnhild Vogt Hauge en falsk legeattest som trolig reddet den jødiske kvinna Gisela Wilmersdoerffer fra å bli arrestert. Dette gjorde hun selv om hun var medlem av NS. Det finnes eksempler på at NS-medlemmer synes å ha gjort sitt for å hindre at jøder i enkelte tilfeller skulle bli arrestert. Det er mulig at slike tilfeller bare var utslag av opportunistiske holdninger for å sikre seg i tilfelle krigslykken skulle snu eller at disse personene fattet sympati for den enkelte jøden de fikk befattning med. Det kan også tenkes at slike tilfeller var utslag av at ikke alle som støttet opp om NS, nødvendigvis også støttet partiets politikk overfor jødene. Enkelte, som dr. Ragnhild Vogt Hauge, kan ha handlet direkte i strid med nazimyndighetenes politikk som en høyst bevisst handling.

Jeg har også omtalt noen tilfeller der tyske leger synes å ha bidratt til at jøder unngikk å bli tatt under aksjonene. I tilfeller der dette dreide seg om utkommanderte, tyske leger innen Wehrmacht, kan det være utslag av at ikke alle tyskere i militærtjeneste var nazister og antisemitter. Dette kan ha vært tilfelle f.eks. for den tyske fengselslegen i Trondheim som sørget for å få Marcus Bermann overført til sykehus. Et annet tilfelle er de tyske legene i Hammerfest som trolig med overlegg godkjente den falske diagnosen for Hugo Adler gjennom flere år. Tilsvarende gjelder for den tyske legen i Sydspissen fangeleir som fikk Oscar Bernstein innlagt i sykehuset i Tromsø. Det er mulig at andre faktorer kan bidra til å forklare at disse legene handlet som de gjorde. Det tenkes her på at Hugo Adler og Oscar Bernstein var

418 Hem og Børdahl (2000)

legekolleger. Dessuten kan en grunnfestet legeetikk ha vært av betydning, kanskje kombinert med visse taktiske hensyn. En kan likevel ikke se bort fra at det lå en bevisst politisk tanke om regimemotstand bak, da de tyske legene bidro til at disse jødene ble innlagt i sykehus.

Hjelp til jøder – et ledd i motstandsarbeid?

Jeg har vist at en del jøder ble innlagt i sykehus for å unngå å bli arrestert under aksjonene. En rekke leger var involvert i denne virksomheten. Den besto i å gi falske diagnoser og på ulike vis motarbeide nazimyndighetenes politikk overfor jødene. Dermed er det nærliggende stille spørsmålet om hvorfor leger aktivt bidro til at jøder fikk status som pasienter. Anså de det som et ledd i motstandskampen eller handlet de ut fra det de oppfattet som en moralsk forpliktelse som leger og som medmennesker?

Det å skrive inn friske jøder som «syke» pasienter, måtte uansett bli ansett som en illegal opptreden. Det var alvorlig å motarbeide myndighetenes politikk. De som likevel valgte å gjøre dette, måtte være klar over at de dermed opptrådte ulovlig. Blant leger var en del aktive motstandsfolk. Dermed er det heller ikke unaturlig å anta at mange leger bevisst stilte opp for å forsøke å bidra til å hindre at jøder ble tatt ved aksjonene. Noe sykehuslegene da kunne stille opp med, var nettopp å legge inn jøder som fiktive pasienter ved sine sykehusavdelinger.

Som omtalt innledningsvis, er det ukjent i hvilken grad leger eventuelt nektet å hjelpe jøder som ønsket sykehusinnleggelse eller sykeattest høsten 1942. Dermed mangler vi et helhetlig bilde av helsepersonales opptreden overfor jøder under aksjonene. Det framstår uansett et inntrykk der det er tydelig at en del leger og øvrig helsepersonale stilte opp og risikerte mye for å forsøke å hjelpe jøder.

Det framgår også at flere av legene som fikk innlagt jøder i sykehus, hadde viktige funksjoner i det organiserte motstandsarbeidet i landet. Overlege Carl Semb ved Ullevål sykehus og reservelege Bjørn Helland-Hansen (1903–1985) ved Lovisenberg sykehus er f.eks. betegnet som pionerer i den illegale motstandsledelsen.⁴¹⁹ Blant andre leger ved sykehusene i Oslo som fikk lagt inn jøder ved sine avdelinger, var overlege Olaf Bang ved Diakonhjemmet sykehus legenes representant i den illegale *Koordinasjonskomiteen* (KK)⁴²⁰, mens stadsfysikus Andreas Diesen (1881–1958) tidlig var kommet med i illegale legegrupper, der han fra sommeren 1941 hadde arbeidet sammen med bl.a. Carl Semb. Han ble et sentralt medlem av den illegale

419 Gogstad (1995), s. 47

420 Cohen (1997), s. 142; Gogstad (1995), s. 57

«legefronten».⁴²¹ Ole Jacob Malm var en av de mest sentrale motstandsfolkene i landet og initiativtaker til etablering av *Koordinasjonskomiteen* (KK). Overlege og professor Torleif Dale ved Rikshospitalets røntgenavdeling var i juni 1941 blitt valgt inn i den illegale legekommité.⁴²² Ved sykehuset i Tønsberg var både direktør og overlege Nikolai Nissen Paus og overlege Anton Jervell ledende i motstandsarbeidet i distriktet. I Narvik var overlege Erling Borch-Johnsen leder for både Milorg og den illegale etterretningsorganisasjonen XU⁴²³, mens overlegene Erling Skouge og Erik Poppe i Tromsø var ledere for *Koordinasjonskomiteen* (KK) i Troms.⁴²⁴

Dette er leger med formelle ledende verv i det organiserte motstandsarbeidet. I tillegg kommer flere andre som var aktive i motstandsarbeid. Dessuten må det å bidra i å hindre at myndighetene fikk arrestert jøder under aksjonene, kunne betegnes som en form for illegal aktivitet. En del leger arbeidet aktivt for å hindre at jøder ble arrestert under aksjonene fra høsten 1942. Jeg har imidlertid ikke undersøkt om dette kan forklares ut fra «ordre» fra ledende motstandskretser. Jeg har heller ikke foretatt noen systematisk analyse av hvem disse legene var i forhold til legekolleger som ikke var like aktive i å få innlagt jøder i sykehus. Her kunne det tenkes at legekolleger som var vel så aktive i motstandsarbeid og som tilsynelatende var i posisjon til å få innlagt jøder i sykehus, unnlot å gjøre dette. Kanskje slike passive «motstandsleger» faktisk var i flertall ved aktuelle sykehus? På den annen side kan det tenkes at leger og øvrig helsepersonell som ikke framhevet seg ved øvrig motstandsarbeid, var aktive i å forsøke å hjelpe jøder ved innleggelse i sykehus. Slike forhold er ikke undersøkt.

Sykehusinnleggelse – én av flere måter å unnsnippe deportasjon

Flertallet av jødene i Norge unnsnapp ved myndighetenes aksjoner fra høsten 1942. De fleste rømte i sikkerhet over grensa til det nøytrale Sverige. En større gruppe jøder som ikke ble forsøkt deportert, var jøder som var gift med ikke-jødiske nordmenn. Disse ble holdt internert til krigens slutt. Av taktiske grunner skulle dette også gjelde for jøder med statsborgerskap i en rekke land som ble regnet som fiendestater og i land som var allierte med Tyskland. Videre fikk noen forlate landet legalt fordi de var f.eks. svenske eller danske borgere. Noen få greide å holde seg skjult i Norge gjennom krigen, enten ved å ligge i dekning eller ved at myndighetene ikke ble kjent med at de var av jødisk opphav. Som vi har sett forekom det dessuten at

421 Gogstad (1995), s. 147f

422 NHM, HHI-arkivet boks 55, KK-rapporter, bilag 4, s. 2 og 3 og bilag 22, s. 2

423 Aas (2001), Rognmo (2016), Gogstad (1995), s. 106; Ryeng (2009)

424 Christensen (1995), s. 477; Bernstein (2016 Internett), s. 4

myndighetene lot en del gamle og alvorlig syke jøder bli værende igjen, trolig av rent praktiske grunner.

Mitt tema har vært jøder som ved aksjonene fra 1942 ble innlagt i sykehus med mer eller mindre falske diagnoser eller som lå syke hjemme med legeattest. Jeg har vist at slike tiltak ble satt i verk av en del jøder som ledd i planer om å flykte til Sverige eller med håp om å unngå arrestasjon. I likhet med andre former for fluktplaner, involverte også disse tiltakene ikke-jødiske nordmenn. Et spesielt trekk her er at dette særlig omfattet helsepersonell som leger og andre. De skrev falske eller overdrevne diagnoser og erklæringer og fulgte opp med nødvendige tiltak for å sikre at de jødiske pasientene ikke ble hentet av politiet og deportert. Dette lyktes ikke alltid, men i mange tilfeller lyktes «pasientene» i å rømme fra sykehus og å komme seg til Sverige eller å bli værende som pasient til krigens slutt. Dette skjedde i et positivt samspill mellom driftige og initiativrike jøder og norsk helsepersonell der leger, sykepleiere og andre risikerte mye i forsøkene på å hjelpe jøder i en dramatisk situasjon.

Kilde og litteraturfortegnelse⁴²⁵

Forkortelser

- BBA: Bergen byarkiv
NHM: Norges hjemmefrontmuseum
OBA: Oslo byarkiv
OUS: Oslo universitetssykehus
PA: Privatarkiv
RA: Riksarkivet
SAO: Statsarkivet i Oslo
SAT: Statsarkivet i Trondheim

Arkivmateriale

Riksarkivet

- RA/RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Eaa-2 register Møllergata fengsel; Fc Falstad fangeleir og Vollan fengsel, fangeregister
- RA/PA-0260 Carl Joachim Hambro, F 1, 4 dagbok 1944–45
- RA/PA-1492 Norsk samband av politiske fanger, F Registreringsskjema, boks 11
- RA/PA-2006 Lars Borgersrud, J 7, A utskrevet intervju med Roar og Gerd Stub Andersen 10.3.1994 / 20.1.2003, side 7
- RA/S-0021 Sosialdepartementet, 2. Medisinalkontor, A-22 Referatprotokoll 1937–39, sak nr. 98/1939; Db 153, mp. Forespørsler og lisenssøknader 1933–1940; mp. Licentia practicandi for 11 utenlandske leger 1939–1940
- RA/S-1001 Statsrådssekretariatet, Ac 119, sak nr. 2512
- RA/S-1051 Justisdepartementet, 3. politikontor P3, Ma Statsborgersaker, 5 Alminnelige statsborgersaker 1940, 1945–48, notat 15.1.1943 «Ad. statsborgerrett for jøder»
- RA/S-1291 Sosialdepartementet, Helsedirektoratet, H9 sykehuskontoret, Da 118/19, rapport fra stedlig ettersyn ved Talvik tuberkulosehjem 14.8.1941

425 I tillegg til litteraturen og nettsidene som er angitt her, er det i arbeidet nyttet en del generelle oppslagsverk og nettsider, bl.a. ulike utgaver av bokverkene «Norges leger» og «Studentene fra..» samt nettsider som www.fanger.no, www.nb.no etc.

- RA/S-1329 Statspolitiet Hovedkontoret/Oslokontoret, Ga diverse bokser; Cb-9; Cb-49; Cl-14; Cke; Cl, Dcb 251, 2408/43
- RA/S-1561 Sentralpasskontoret, Cej: Flyktninger/deporterte jøder/statistikkbøker, 327, 328
- RA/S-1564 Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer, Hc E.III Jødeboer – diverse saksmapper
- RA/S-1681 Flyktnings- og fangedirektoratet, Repatrieringskontoret, Ff 101 – om Ferdinand Samuel og hans familie
- RA/S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne, Ee-171–197
- RA/S-1725 Legasjonen i Stockholm, Arkivdel 1, Da 390–457, diverse rapporter fra avhør av flyktninger ordnet etter flyktningnummer; Da 67/6: Fol IIB 02/36 Nansen-kontoret. Hjelp til internasjonale flyktninger, statsløse m.m. Bind II, Periode 30.5.1940 – 4.10.1945
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 1 Oslo pkm, sak Hnr. 5746
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 1 Oslo pkm, Da-916, 917 og 918, Dnr. 4028 Hans Helmut Paul Latza, Dnr. 4029 Reinholt Regis og Dnr. 4030, Christian Kehr
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 7 Romerike politikammer, Da 182, 3 – Pnr. 1308/46
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 11 Gudbrandsdalen pkm, Anr. 4032
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 12 Vest-oppland politikammer, A.nr. 2764
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 25 Arendal pk., Db 11, mp 2 – sak Anr. 25/45
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 28 Rogaland og Stavanger pkm, Anr. 299
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 39 Trondheim og Strinda pkm, Dc 31/3, Anr. 3031
- RA/S-3138 Landssvikarkivet, 44 Narvik pkm, Da 3, Anr. 3/45
- RA/S-3139 Gaustad sykehus, Direktøren, Serie Da, Boks 167 Beredskapssaker og saker vedr. krigen, mappe «Krigstidssaker 1941–46
- RA/S-3276 Rikshospitalet, Med. Avd. B, serie F (Ca) – sykejournaler
- RA/S-3288 Rikshospitalet, Øre-, nese- og halsavdelingen, serie F sykejournaler
- RA/S-3289 Rikshospitalet, Hudavdelingen 1941–1960, serie F pasientjournaler
- RA/S-3978 Politidepartementet, Ee-32/1
- RA/S-4134 Rikshospitalet, Administrasjonen 1922–1971, serie Gc-Forvalteren, journaler nr. 538–539 og nr. 458–462
- RA/S-4134 Rikshospitalet, Administrasjonen, Forvalteren, Gc 460 sykeprotokoll
- RA/S-4588 Fordelingsstyret for fangeerstatningen, serie F diverse saker
- RA/S-4625 Rikstrygdeverket, Krigspensjoneringskontoret, Db, 203, sak 9025
- RA/S-4815 Legasjonen i Stockholm, Rettskontoret, Da-14, Søknader O-saker
- RA/S-6089 Statspolitiet – avd. Tromsø, Cb 1 Justisprotokoll, sak 532
- RA/S-6753 Den Kgl. Norske Legasjons Flyktningkontor i Stockholm, diverse saker

Statsarkivet i Oslo

- SAO/PAO-0304 Diakonhjemmet sykehus, Fa sykejournaler
- SAO/A-10366a Oslo fengselssykehus, pasientjournaler
- SAO/A-10070 Sarpsborg politidistrikt, Fj 206 b – Feldmannsaken, dok. nr. 34, s. 29–30

- SAO/A-10085 Oslo politidistrikt, Efac Fremmedregister III

Statsarkivet i Tromsø

- SATØ/S-0229 Troms og Tromsø sykehus, 1 Fae

Oslo byarkiv

- OBA, Lovisenberg sykehus, pasientregister 1928–1945 og pasientjournaler
- OBA, Ullevål sykehus, 4. avdeling, pasientregister
- OBA, Ullevål sykehus, 4. avdeling, diverse pasientjournaler
- OBA, Ullevål sykehus, pasientarkiv, Avd. 2 kirurgisk, diverse pasientjournaler
- OBA, Vardåsen sanatorium, pasientjournaler
- OBA, Ullevål sykehus, avdeling 3, pasientkartotek for 1943
- OBA, Ullevål sykehus, avdeling 3, diverse pasientjournaler
- OBA, Ullevål sykehus, Avd. 2 kirurgisk, pasientjournaler
- OBA, Krohgstøtten, serie Gb, diverse pasientjournaler
- OBA, Ullevål sykehus, avd. 5, pasientjournaler
- OBA, Aker sykehus, pasientarkiv

Bergen byarkiv

- BBA, Luster sanatorium, pasientjournal for Isak Eidenbom

Trondheim byarkiv

- Folkeregisteret, Folketellingene 1942 og 1945, Museums plass 3, husstand Klein
- Trondheim helseråd, tuberkulosesak 169/1942

Ullevål sykehus

- Akuttpsykiatrisk enhet, pasientarkiv for psykiatrisk avdeling, register og diverse pasientjournaler

Norges Hjemmefrontmuseum

- HHI-arkivet boks 54, Civilorg, Nordmøre, rapporter, bilag 1, 2 og 1 7
- HHI-arkivet boks 55, KK-rapporter, bilag 4
- NHM 16 Ragnar Ulstein, J intervju – utskrift og referater, intervju med Robert Levin 20.4.1971
- NHM, 16 Ragnar Ulstein, J intervju – utskrift og referater, 009 intervju med Peder Olsen 15.6.1974

Internett

- Bernstein (2016): <http://scandinavianjewish.blogspot.com/2016/01/oscar-bernstein-27.html> – om Oscar Bernstein

- Gjessing (2014): <https://www.nrk.no/sognogfjordane/sterkt-mote-pa-harastolen-1.11765275> – om Isak Eidenbom på Luster sanatorium, artikkel 8.6.2014
- Jarner: <https://www.facebook.com/StiftelsenLeonJarnersMinnefond/> – om Leon Jarner
- Levin (2014): <https://www.avis-st.no/nyheter/i/o6EP5V/sara-spilte-sinnssyk-unnslipp-gasskammeret>, 5.9.2014, «Sara spilte sinnssyk – unnslipp gasskammeret»
- Rosenberg (2013): <http://scandinavianjewish.blogspot.com/2013/05/a-room-without-view-part-i-history-of.html> – Betzy Rosenbergs historie
- Ullmann (2015): <http://scandinavianjewish.blogspot.com/2015/07/else-and-bj-rn-ullmann-bjrns-maternal.html> – Familien Ullmanns historie høsten 1942
- Voje (2017): <https://radikalportal.no/2017/09/08/angiveri-et-gufs-fra-en-annen-tid/> – artikkel av Hanne Voje om Oscar Bernstein, 8.9.2017

Aviser

- Adresseavisen 23.8.1954, s. 4, nekrolog for dr. Johannes Sigurd Øvrelid
- Adresseavisen 5.6.1945, s. 3, intervju med Trygve Aalvik
- Aftenposten 5.1.1925 (morgenutgaven) s. 2, om Harald Claes
- Aftenposten, 4.10.1945 (morgenutgaven) s. 9, dødsannonse for Meinhold Muhlfelder
- A-magasinet nr. 51, 18.12.2020, s. 30 «I krig og kjærlighet», om Jan Josef Mankowitz
- Bergens Tidende 14.9.2006, s. 35, minneord for Herman Steinfeld
- Bergens Tidende, 5.5.2014, «Fortalte om farens tøffe krigshistorie», om Herman Steinfeld
- Dag og tid 17.10.2014, s. 24, Skogheim, Dag: «Evakueringa av Finnmark»
- Dagsavisen, 25.11.2017, s. 28, om Mally Gorwitz
- Sogn Dagblad, 17.4.1982, s. 5, om Luster sanatorium
- Klassekampen, 17.11.2021, s. 12, Kongssund, Anita: «Kunstsamling på flukt»
- Østlendingen, 30.7.1937, s. 4, «Bilulykke i Sverige»

Litteratur

- Ballo, Rolf Gunnar: «En jødisk familie i Talvik», i: *Altaboka 1994* (Alta historielag)
- Banik, Vibeke Kieding: «Tiltalt, omtalt og forhåndsdomt? Pressens framstillinger av jøder i rettsreferater i mellomkrigstiden», i: *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 25/2015
- Berman, Irene Levin: «*Vi skal plukke poteter*». *Flukten fra Holocaust* (2008)
- Bjelland, Ragnhild: «Sykehus og motstandskamp», i: *Tobias. Tidsskrift for oslohistorien – Oslo byarkiv*, nr. 2/2010
- Bloch-Hoell, Nils: *Diakonissehusets første hundre år 1868–1968* (1968)
- Borgersrud, Lars: *Wollweber-organisasjonen i Norge* (1997)
- Borochstein, Ove: *J – historien om Kristiansundsjødene* (2000)
- Broberg, Henry: *Da byen ble stille – jøder i Tromsø* (2014)
- Bruland, Bjarte: *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse* (2017)

- Carstens, Svein og Grankvist, Rolf: *St. Olavs Hospital. Sykehuset på Øya gjennom hundre år* (2002)
- Christensen, Pål og Pedersen, Gunnar: *Tromsø gjennom 10000 år. Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900–1945* (1995)
- Christoffersen, Egil: *Vestfold i krig* (1989)
- Claes, Sonja: *Angst og kjærlighet. Dikt og erindringer*. 2. utgave 2015, red.: Claes, Dag Harald
- Cohen, Maynard M.: *A stand Against Tyranny: Norway's Physicians and the Nazis* (1997)
- Corell, Synne: *Likvidasjonen – historien om holocaust i Norge og jakten på jødene eiendom* (2021)
- Dickman, Elsa: *Korsveien* (1946)
- Dybvig, Kjersti: *Jøder og politi i Stavanger. Glemselens bekvemmelige letthet* (2012)
- Ellingsgård, Ansgar: *I samenes land* (1966)
- Flatmark, Jan Olav og Grytten, Harald: *Ålesund under okkupasjonen*, bind 1 (1988)
- Frogner, Karoline: *Mørketid. Kvinners møte med nazismen* (1995)
- Gogstad, Anders Chr.: *Slange og sverd. Hjemmefront og utefront. Leger og helsetjenester 1940–1945* (1995)
- Hasle, Eivind: «Sara Levins kiosk på Løkken», i: Årbok 2010 for Meldal historielag
- Hem, Erlend og Per E. Børdahl: «'Nu er jeg beskeden. Og mer enn det'. Fra Tyskland til Norge i 1934» i: *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, nr. 30, 2000, s. 3683ff
- Hem, Erlend og Per E. Børdahl: «En «nød som ord ikke kan beskrive» – leger på flukt til Norge 1939–40», i: *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, nr. 30, 2001, s. 3568ff
- Hem, Erlend og Per E. Børdahl: «Ragnhild Vogt Hauge – psykiater, pioner og NS-medlem», i: *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, nr. 10, 2019, s. 944ff
- Himberg, Sverre: «Inntrykk fra sykehuset under 2 verdenskrig», i: Palmer, Herbert (red.): *Drammen sykehus Buskerud sentralsykehus 100 år* (1987)
- Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest* (1984)
- Klaveness, Thorvald: *Oslo kommunale sykehus i krigens tegn* (1947)
- Klev, Ådne Fardal: *Minner fra krigen. Austad-Lyngdal-Kvås* (1995)
- Komissar, Vera: *På tross av alt: Julius Paltiel – norsk jøde i Auschwitz* (1995)
- Komissar, Vera: *Nådetid. Norske jøder på flukt* (1992)
- Lange, Henrik F.: *Krohgstøtten sykehus 1859–1959* (1959)
- Langfeldt, Gabriel: «Psykiatriske iakttagelser og erfaringer fra okkupasjonstidens Norge». i: *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr. 16, 1946, s. 514ff
- Levin, Irene: *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* (2020)
- Levin, Robert: *Med livet i hendene* (1983)
- Lindahl, Lena: *Jenta i veggen* (2018)
- Lund-Johansen, Fridtjof: *Lyster sanatorium 2. november 1902 – 30. september 1958: en epoke i kampen mot lungetuberkulosen i Norge* (1960)
- Lunde, Jon Vegard: *Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen*. Bind I: *1940–42. Motstand og ikke-motstand* (1998)
- Mendelsohn, Oskar: *Jødene historie i Norge gjennom 300 år*, Bind II (1986)
- Mürer, Niels J. (red): *Boken om danskehjelpen* (1947)

- Nilsen, Thomas: *Familiene som forsvant. Den jødiske befolkningen i Vestfold 1880–1945* (2015)
- Norsk Retstidende 1947, sak mot Latza, Regis og Kehr – om overlege Haakon Sæthre
- Olsen, Kåre: *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre* (1998)
- Ongre, Aksel: «Abreugrafi og starten på skjermbildefotograferingen i Norge», i: *Tidsskrift for Den norske legeforening*, nr. 24, 2008, s. 2872f
- Ottosen, Kristian: *I slik en natt* (1995)
- Ottosen, Kristian: *Nordmenn i fangenskap 1940–1945 – alfabetisk register*, 2. utgave (2004)
- Pryser, Tore: «Holocaust i Innlandsregionen», i: Per Ole Johansen (red.): *På siden av rettsoppgjøret* (2006)
- *Psykiatrisk Klinikk 25 år. Beretning om virksomheten 1926–1951* (1951)
- Reitan, Jon: *Jødene fra Trondheim* (2005)
- Rimstad, Birgit H. (red.): *Unge tidsvitner. Jødiske barn og unge på flukt fra det norske holocaust* (2016)
- Rognmo, Jan: «Erling Borch-Johnsen, kirurg og motstandsmann», i: Årbok for Narvik 2016
- Ruud, Per: *Krigsår i Nittedal* (1995)
- Ryeng, Nils: *Hemmelig krig i nord. Historien om XU i Nord-Norge* (2009)
- Sachnowitz, Herman: *Det angår også deg* (1978)
- Salvesen, Sylvia: *Tilgi – men glem ikke* (1947)
- Sebak, Per Kristian: «...vi blir neppe nogensinne mange her». *Jøder i Bergen 1851–1945* (2008)
- Semb-Johansson, Arne: *Fem år for fred og frihet: med Milorg 1940–1945* (1995)
- Simonnæs, Bjørn: *Den gode ulydighet. En fortelling fra Annen verdenskrig* (1986)
- Skogheim, Dag: *Med slukte lanterner* (1998)
- Skjæraasen, Magne: *Lege for livet. En bok om Leo Eitinger – medmennesket* (1988)
- Solsvik, John: *Flukten fra nazistene* (2015)
- Strøm, Odd: «Gjertrud Scharff – pasient i Vestfold Fylkessykehus 1942–1944», i: *Sykehusledelse i krig og fred*. Medisinsk historielag, Sykehuset i Vestfold (SiV). Årbok 2007
- Sæland, Frode: *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig* (2009)
- Sæther, Lill Fanny: *Hvordan min mor overlevde holocaust; en jødisk kvinnes liv* (2021)
- Tronstad, Roger: «Hvem var jødene», i: Hagen/Kvanvik/Tronstad: *Jakten etter jødene på Agder – fortellinger om det sørlandske holocaust* (2010)
- Tronstad, Roger: *Jøder på Agder 1851–1945* (2015)
- Tuxen, Alexander: *Historien om Vardåsen sanatorium* (1973)
- Ulstein, Ragnar: *Jødar på flukt* (1995)
- Vestbø, Arne: *Moritz Rabinowitz. En biografi* (2011)
- Watts, Inger Selven: *De kom til oss. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms* (2016)
- Øksendal, Asbjørn: *Gulltransporten* (1974)
- Øvrelid, Ragnar: *Historia om Fron etter 1940*. Fron historielag (1991)
- Aas, Steinar: *Narviks historie. Bind 1 1902–1950* (2001)

Liste over 150 jøder innlagt i sykehus fra høsten 1942

Det var innlagt flere jøder på den tida, men en del av dem var trolig innlagt av rent medisinske årsaker. Det kan være vanskelig å skille her, men jeg har forsøkt å unngå at slike pasienter er tatt med i denne lista.

Pasientnavn	Sykehus – avdeling
Aasen, Gitel (1916–1988)	Tønsberg sykehus
Adler, Hugo (1895–1967)	Talvik tuberkulosehjem, Alta
Appelsin, Moses (1875–1953)	Ullevål, avd. 3
Arsch, Jacob (1913–1942)	Ullevål, avd. 6
Baitz, Gabriel (1877–1953)	Drammen sykehus
Behak, Charles (1878–1942)	Vor Frue Hospital og Ullevål
Benkow, Harry Hirsch (1912–1973)	Lovisenberg
Berger, Marie (1874–1943)	Krohgstøtten
Berman, Marcus (1891–1972)	Trondheim sykehus
Bernstein, Mendel (1890–1987)	Ullevål, avd. 3
Bernstein, Nathan (1888–1960)	Ullevål, avd. 8
Bernstein, Oscar (1910–2005)	Narvik sykehus
Bernstein, Cecilie (1886–1957)	Midtstuen sanatorium
Bernstein, Sonja (1890–1963)	Ullevål
Bjørnson, Eileen (1883–1944)	Lovisenberg
Blatt, Rebekka (1894–1943)	Ullevål, avd. 6
Bloch, Abel (1895–1959)	Diakonhjemmet
Bodd, Isak (1927–1942)	Rikshospitalet, Med. A
Bodd, Josef (1888–1957)	Ullevål, avd. 6
Bodd, Leon (1924–2014)	Lovisenberg
Bogomolno, Karl (1915–)	Rikshospitalet
Caplan, Harry (1939–)	Ullevål, avd. 2
Caplan, Sara (1916–)	Ullevål, avd. 2
Claes, Alexander (1904–antakelig 1943)	Ullevål, avd. 6 / Gaustad
Claes, Harald (1902–1961)	Ullevål, avd. 6 / Gaustad
Claes, Jacob (1908–1969)	Ullevål sykehus
Dauidsen, Rebekka (1863–1942)	Ullevål, avd. 2
Dickman, Elsa (1918–2005)	Vor Frue Hospital, Oslo
Dworsky, Idar (1918–2002)	Vardåsen sanatorium
Eidenbom, Isak (1877–1956)	Luster sanatorium
Eisler, Otto (1893–1968)	Ullevål, avd. 4
Eitinger, Leo (1912–1996)	Innherred sykehus / Oslo fengselssykehus
Elias, Julie (1866–1943)	Ullevål, avd. 4
Fein, Christian (1881–1954)	Wergelandsveien klinikk, Oslo
Fein, David (1905–)	Ullevål, avd. 4

Pasientnavn	Sykehus – avdeling
Fein, Elias (1886–1953)	Rikshospitalet, Med. A
Fein, Isak Jacob (1882–1943)	Lovisenberg
Fischer, Herman H (1893–1943)	Tromsø sykehus
Freidmann, Meyer (1903–1955)	Ullevål, avd. 7
Fried, Ida (1886–1956)	Rikshospitalet, Nevro
Geller, Moritz (1869–1959)	Tønsberg sykehus
Glott, Moritz (1867–1946)	Rikshospitalet, Med. B
Glück, Nicolay Isidor (1886–1973)	Meråker tuberkulosehjem
Goldberg, Wilhelm (1889–1964)	Haukeland
Goldmann, Leopold (1900–1958)	Lovisenberg
Gorwitz, Mally (1917–1920)	Gaustad
Guttman, Alfred Israel (1871–1953)	Tromsø sykehus
Hersson, Isak (1878–1954)	Ullevål, avd. 5
Hirsch, Charlotte (1888–1973)	Aker
Hirsch, Phillip (1888–1962)	Aker
Hirsch, Leif Benjamin (1910–1998)	Lovisenberg
Hirsch, Naftali (1910–1965)	Gaustad
Hurwitz, Anna (1890–1943)	Ullevål, avd. 2
Huszar, Wilma (1884–1959)	St. Fransiscus klinikk, Bergen
Iskin, Frieda (1880–)	Rikshospitalet, Kir. A
Jaffe, Rebekka (1899–2001)	Ullevål, avd. 6
Jaffe, Samuel (1886–1956)	Ullevål, avd. 6
Jakobsen, Paltiel (1890–1970)	Rikshospitalet, ØNH
Jaschzik, Betty (1913–1995)	Lovisenberg
Jaschzik, Cecilie (1913–)	Lovisenberg
Jaschzik, Hanna (1882–1962)	Lovisenberg
Karpol, Gerson (1862–1947)	Ullevål, avd. 5
Kassan, Rolf (1917–)	Ullevål, avd. 3
Kazerginsky, Bertha (1867–)	Ullevål, avd. 6
Kermann, Robert (1918–1943)	Rikshospitalet, Med. B
Kirschner, Leopold (1865–1943)	Krohgstøtten
Klein, Dobre (1872–1949)	Ullevål, avd 3
Klein, Henoeh (1876–1946)	Menighetsøsterhjemmet
Klein, Milla (1895–)	Ullevål, avd. 3
Klein, Rose (1891–1968)	Menighetsøsterhjemmet
Kohn, Erich (1907–)	Rikshospitalet, Kir.
Komissar, Marie (1893–1961)	Lovisenberg
Koritzinsky, Sara (1888–1962)	Rikshospitalet, Nevro.
Krömer, Heyman (1910–1980)	Ullevål

Pasientnavn	Sykehus – avdeling
Lasnik, Elias (1887–1942)	Lovisenberg
Leimann, Charles (1895–1980)	Vinderen psykiatriske klinikk
Levien, Michel (1896–1945)	Ullevål, avd. 8
Levin, Elias (1888–1977)	Ullevål, avd. 6
Levin, Gunda (1904–1969)	Oslo revmatismesykehus
Levin, Henriette (1867–1947)	Diakonhjemmet
Levin, Idar (1937–2014)	Elverum
Levin, Jenny (1918–)	Ullevål, avd. 9
Levin, Karl (1887–1942)	Ullevål, avd. 9
Levin, Lise (1896–1943)	Ullevål
Levin, Robert (1912–1996)	Ullevål, avd. 6
Levin, Sara Bella (1903–1994)	Østmarka sykehus, Strinda
Levin, Thora Gittel (1916–2009)	Vardåsen
Levinsohn, Moses (1866–1942)	Rikshospitalet, avd. R
Levy, Kurt (1921–)	Ullevål
Lurje, Lisa (1889–1960)	Rikshospitalet, Med. B
Löwidt, Kurt (1921–1943)	Ullevål, avd. 7
Löwidt, Ludwig (1891–)	Ullevål
Mankowitz, Jan Josef (1919–2005)	Ullevål, avd. 6
Mankowitz, Max Abraham (1892–1943)	Ullevål, avd. 6
Maszansky, Wulf (1876–1950)	Røde Kors klinikken, Oslo
Meieranovski, Charles (1915–1942)	Ullevål, avd. 9
Meieranovski, John (1913–1960)	Lovisenberg
Meirowitz, Jacob (1887–)	Rikshospitalet, Kir. A
Meirowitz, Josef (1901–1972)	Ullevål, avd. 2
Mendel, Josef (1883–1958)	Ullevål, avd. 3
Milamed, Dora (1896–1961)	Krohgstøtten
Milamed, Moritz (1889–)	Ullevål, avd. 8
Milner, Moses Leopold (1881–1956)	Ullevål, avd. 3
Mühlfelder, Kurt (1913–1994)	Rikshospitalet, avd. H
Paltiel, Julius (1924–2008)	Oslo fengselssykehus
Petersen, Rakel (1875–1964)	Lovisenberg
Pinkowitz, Rubin (1889–1942)	Lovisenberg
Pinkowitz, Salomon (1896–1943)	Rikshospitalet, Med. B
Pintzow, Herman (1905–1982)	Oslo revmatismesykehus
Plavnik, Oskar (1919–1943)	Vikersund bad
Plavnik, Salomon (1882–1942)	Menighetssøsterhjemmet
Prager, Frithjof (1878–1946)	Vor Frue Hospital, Oslo

<u>Pasientnavn</u>	<u>Sykehus – avdeling</u>
Raskow, Herman (1906–1974)	Vinderen psykiatriske klinikk
Raskowitz, Alex/Harry (1901–1990)	Lovisenberg
Rosenberg, Gretchen (1899–)	Wergelandsveien klinikk
Rosenblum, Lesser (1880–1942)	Tønsberg sykehus
Rosenstock, Felix (1895–1961)	Gaustad
Sachnowitz, Herman (1921–1978)	Tønsberg sykehus
Samersaw, Leon (1913–1990)	Ullevål, avd. 6
Samuel, Ferdinand (1901–)	Ullevål
Savosnick, Dika (1878–1952)	Diakonhjemmet
Schapow, Lina (1901–1943)	Ullevål, avd. 6
Scharff, Gjertrud Gitel (1882–1959)	Tønsberg
Scheer, Aksel (1904–1964)	Diakonhjemmet
Scheer, Carl (1906–1943)	Rikshospitalet, Med. A
Scheer, Rolle (1910–1985)	Rikshospitalet, avd. H
Schulmann, Isak Bernhard Zakken (1908–)	Tønsberg sykehus
Segall, Frida (1882–1944)	Krohgstøtten
Seielstad, Nanon Jeanette (1901–1948)	Rikshospitalet, Med. A
Selgaard, Schaier (1889–1958)	Oslo revmatismesykehus
Selikowitz, Cecilie (1878–1961)	Diakonhjemmet
Shotland, Meyer Leib (1978–1943)	Tromsø sykehus
Simonn, Robert (1915–1952)	Drammen
Skouge, Harriet (1901–1975)	Tromsø sykehus
Springmann, Bertha (1868–)	Gaustad
Steinfeld, Herman (1920–2006)	Neevengården asyl
Steinfeld, Morten (1925–1943)	Ålesund sykehus
Steinmann, Berke (1897–1956)	Lovisenberg
Steinmann, Salomon (1882–1973)	Lovisenberg
Stiris, Dora (1896–1985)	Krohgstøtten
Stiris, Gabriel (1920–2011)	Lovisenberg
Stiris, Jacob (1895–1961)	Ullevål, avd. 3
Stovner, Rebekka (1893–1968)	Diakonhjemmet
Tomsinsky, Salomon (1891–1942)	Ullevål, avd. 6
Weinberg, Elise (1890–1979)	Ullevål, avd. 6
Weinberg, Ernst (1913–1991)	Ullevål, avd. 9
Weiner, Ida (1879–1943)	Ullevål, avd. 7
Wilk, Bernhard (1883–1942)	Ullevål, avd. 7
Wulff, Harry (1908–1943)	Lovisenberg
Zilsel, Heinz (1917–1943)	Rikshospitalet, Med. B

Emneregister

- Aftenposten 84
Aker sykehus 26f, 40
Akershus festning 93
Alta 63, 68, 77
Arendal 127
Arendal, politi 127f
Asker 80
Auschwitz 47, 99, 102, 114, 137
Berg interneringsleir 24, 42, 44, 48, 88, 98, 141
Berg skole, Oslo 26
Bergen 40, 73–76, 93–96
Bergen politikammer 95
Bjørnefjell 57
Bolsjevikjøden 84
Brandbu, Hadeland 84
Bredtveit fengsel 39, 58, 80f, 89, 135, 139–141
Carl Fredriksens transport 36
Danmark 28, 31, 47f, 75
Danskehjelpen 103
Den illegale legekommité 148
Det mosaiske trossamfunn i Oslo 108
Det norske flyvåpen 76
Det norske helsekontor i Stockholm 107
Det tyske sikkerhetspoliti 12, 56, 59–61, 65, 86, 88f, 93, 96, 128, 136
Diakonhjemmet sykehus, Oslo 11, 24, 40, 108–111, 117f, 147
Dikemark 24, 30, 76
Donau 28, 123
Drammen sykehus 25
Dødsstraff 14, 32, 142
Elverum 48–52
Elverum, fylkessykehuset 49
Emigrantleger 145f
Emma Hjorths hjem 102
England 64, 72, 75f, 93
Evakuering av Finnmark og Nord-Troms 68, 70–72
Falstad, fangeleir 139f
Fauske 57
Fauske, sykestua 57
Finnmark 63, 68, 71
Gaustad sykehus 39–41, 82–84, 87–93, 96, 99–105, 145
Gestapo 47, 82, 91, 94, 141
Gotenland 29, 39, 56, 59, 61, 114, 135f
Grensepolitiet 60
Grini fangeleir 35, 88, 102, 111, 115, 129
Gudbrandsdalen 112, 134, 136
Hadeland 84, 86, 114f
Halden 50
Halden-toget 35
Halvjøde 16, 69, 79, 94
Hammerfest 65–69, 72, 146
Hammerfest, det tyske sikkerhetspoliti 65
Hammerfest, politimester 66–68
Hammerfest, sykehus 66
Harpefoss, Gudbrandsdalen 134
Haugesund 75f
Hedmark 48
Heggedal 80
Hjemmefronten 47, 94f
Hjemmefrontens ledelse 52, 110
Hjemmestyrkene i Nittedal 125
Hjemmestyrkene, distrikt nr. 21 113
Horten 47

Hundorp, Gudbrandsdalen 135
 Hvalsmoen 84
 Hønefoss 44
 Høvik 84
 Høyheimsvik, Sogn 73
 Iddefjorden 50
 Innenriksdepartementet, Helseavdelingen 88
 Innenriksdepartementets statsrettskontor 69
 Innherred sykehus, Levanger 139
 Israel 71
 Jødisk gamle hjem, Oslo 97f, 116, 135f
 Kongsvinger fengsel 52
 Kontaktpunkt Tønsberg 48
 Koordinasjonskomiteen (KK) 56, 110, 117, 147f
 Kristiansund 52
 Krohgstøtten sykehus 29, 40f, 116
 Kvalsund 68
 Kvartjoder 16
 Kvænangen, Troms 136
 Landssviksak 128
 Legeerklæring for syke jøder 23f, 111, 116, 122
 Legefronten 148
 Legefronten i Romsdal og Nordmøre 139
 Levanger 140
 Levanger, sykehus 54
 Lier asyl 84
 Likvidasjonsstyret 79, 97
 Lillehammer 84, 112, 136
 London 129
 Lovisenberg sykehus, Oslo 19–21, 24, 40,
 106–108, 110, 113, 117, 144, 147
 Lovisenberg sykehus, Oslo – sykehusprest 19, 144
 Luster 73
 Luster sanatorium 72–77, 93, 143
 Luster, distriktslege 73
 Lærdal 84
 Løkken verk 96, 98
 Medisinaldirektøren 64f, 129
 Meldeskjema for jøder 69
 Menighetssøsterhjemmet, Oslo 40f, 113
 Meråker tuberkulosehjem 77f
 Midtstuen sanatorium 78
 Milorg, 58, 96, 107, 148
 Moss 47, 123f
 Motstandsarbeid 44, 52, 61, 75, 95, 110f, 115,
 139, 143f, 147f
 Motstandsbevegelsen 48, 59, 107, 123
 Motstandskretser 95, 115, 118, 148
 Mottagingsleir, Rosöga, Strängnäs 71
 Møllergata 19, Oslo, fengsel 85f, 88, 91, 102f
 Narvik 54–63, 79, 148,
 Narvik, sykehus 57, 59–61
 Neevengården sykehus, Bergen 93–96
 Nidarosdomen 99
 Nittedal 124–127
 Nordfjord 95
 Nordre Land 114
 Nordsjøen 72
 Norges Banks gullbeholdning 84, 93
 Norges kommunistiske parti 84, 129
 NSB 54, 60
 Nøtterøy 43, 48, 131, 133
 Orkla Grube 98
 Oslo fengselssykehus 40, 135, 139–141
 Oslo sanitetsforenings revmatismesykehus 24, 40
 Polen 55, 85, 116
 Prinds Christian August Minde 24, 40f
 Psykiatriske avdelinger 82f
 Psykiatriske sykehus 41, 82f
 Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig
 forskningsetikk (REK) 13
 Reservepolitiet, Sverige 93
 Rettsoppgjøret etter krigen 61, 67, 126f, 129, 136
 Rikshospitalet 19, 24, 40, 49, 51, 110f, 139f, 148
 Røde Kors-klinikken, Oslo 40f, 110f
 Sabotasjeaksjoner, Øst- og
 Vestbanestasjonene, Oslo 85
 Sabotasjegruppen «Osvald» 102
 Sachsenhausen 50, 124
 Sanorg, 107
 Skjermbildefotografering 63
 Sogn 72, 75f, 131
 Sogn og Fjordane 74
 Sogn, politimester 74
 Sognefjorden 75f
 Somatiske sykehus 41, 82
 Spørreskjema for jøder i Norge 19, 55, 69, 76, 99,
 127
 St. Hanshaugen politistasjon, Oslo 111
 Statspolitiet, Bergen 74
 Statspolitiet, Narvik 58–61
 Statspolitiet, Tromsø 60, 67

Statspolitiet, Trondheim 114, 138
 Stavanger 77
 Sverige 11–14, 16, 18f, 24, 27–29, 31, 33f, 36, 42, 44–47, 49–53, 56, 58–63, 70–72, 78–83, 91, 93, 96, 102, 106–125, 129–131, 134, 138, 140, 142f, 145, 148f
 Sydspissen fangeleir, Tromsø 54f, 57, 61, 146
 Sykehusrådmannen i Oslo 27, 87
 Talvik 63–72
 Talvik tuberkulosehjem 63–71, 77, 144
 Talvik, lensmann 67
 Talvik, sogneprest 70
 Telemark 107
 The Rolling Stones 108
 Troms 148
 Tromsø 54–56, 61
 Tromsø, sykehuset 55–57, 60, 147
 Trondheim 40, 52f, 56f, 70, 77–79, 96f, 114f, 138, 141, 147
 Trondheim, sykehus 53f, 70, 78, 96, 145
 Trondheim, sykehus- og fengselprest 70
 Trøndelag 79, 96f
 Tsjekkoslovakia 63, 71, 139, 145
 Tuberkulose 62f, 66, 73, 78
 Tuberkulosehjem 63
 Tuberkulosesanatorier 41, 63, 81
 Tyskland 50, 63, 72, 75f, 83, 98, 109, 111, 124, 126, 128, 136, 142f, 145, 148
 Tønsberg 44, 48
 Tønsberg krets av Norges Røde Kors 48
 Tønsberg politikammer 45
 Tønsberg, fylkessykehuset 24f, 42, 44f, 47f, 141, 148
 Tønsberg, politimesteren 43, 46, 133
 Ullevål politistasjon 90
 Ullevål stadion 90
 Ullevål sykehus 19, 24f, 27, 33, 37, 40, 52, 78, 88f, 92f, 105–107, 111f, 116, 125f, 135f, 139, 147
 Ullevål sykehus, 1. avd. 41
 Ullevål sykehus, 2. avd. 33
 Ullevål sykehus, 3. avd. 117
 Ullevål sykehus, 4. avd. 29f, 35, 136
 Ullevål sykehus, 5. avd. 135
 Ullevål sykehus, 6. avd. psykiatri 27, 38f, 84f, 86–88, 91f, 100–103, 105
 Ullevål sykehus, 8. avd. 19, 36, 41, 111
 Ullevål sykehus, 9. avd. 41
 Ullevål sykehus, kirurgisk avd. 25, 86, 117
 Ulven fangeleir, Bergen 94f
 Ungarn 51
 Universitetets psykiatriske klinikk, Vinderen 19, 40f, 82, 110, 144
 Ut-Trøndelag politikammer 70
 Valdres 84
 Valen psykiatriske sykehus 76, 132
 Vardåsen sanatorium 80–82
 Vestbanestasjonen, Oslo 80f, 85
 Victoria terrasse 86
 Vikersund bad 113
 Vollen fengsel, Trondheim 53–55, 57
 Vor Frue Hospital 12, 24f, 40f
 Wehrmacht 26, 146
 Wergelandsveien klinikk 24, 40f
 XU – illegal etterretningstjeneste 58, 148
 Østerdal politikammer 49
 Østerrike 63
 Østfold 123
 Østmarka psykiatriske sykehus, avd. Bell, Selbu 97
 Østmarka sykehus 97f
 Åkebergveien fengsel, Oslo 103
 Ålesund 113f, 117
 Ålesund, politi 114
 Ålesund, sykehus 114
 Åsgårdstrand 45

Navneregister

- Adler, Fritz 69, 71
Adler, Hanna 64, 69, 71
Adler, Hugo 63–72, 77, 144–146
Adler, Zdenka 65, 71
Akerøy, Hans 58f, 61f
Amundsen, Roald 71
Aschim, Johannes 144
Bang, Olaf 11f, 109, 111, 147
Bech, Stian 27, 29f, 34f
Becker, Wulff 145
Berg, Karl Asbjørn 113
Berg, Paal 52
Berg, Sigrun 52
Bermann, Marcus 52–54, 138, 146
Bermann, Teige 53
Bernstein (g. Hovstad), Lilli 145
Bernstein, Abel 79
Bernstein, Cecilie 56f, 78–80
Bernstein, Mendel 107
Bernstein, Oscar 54–62, 78, 145f
Bernstein, Paul 102, 145
Bernstein, Sara 54f, 57–62
Berntsen, Oscar 95
Berntzen, Bernt 127–129
Bjørnson, Bjørnstjerne 71
Blatt, Rebekka 39
Blegen, Einar 111f
Blegen, Sigrid Daae 112
Bloch, Abel 110
Bodd, Josef 103
Borchgrevink, Johan 66
Borch-Johnsen, Erling 58–62, 148
Bredal, Laura 68
Brodshaug, Estrid 34
Bruland, Bjarte 12, 26f, 140
Bull, Christian Rosing 33
Bustad «skreddermester» 98
Bækken, Gudbrand 50
Böhm, Erhard (Harry) 89, 136
Caplan, Daniel 56
Caplan, Pincus 78, 145
Christensen, Axel 26
Christensen, Irmelin 89f
Claes, Alexander 87, 92, 99, 101, 103, 105f
Claes, Daniel 85
Claes, Harald 84–93, 96, 99–101, 103, 105
Claes, Ida Iris 106
Claes, Jacob 92f, 105
Claes, Sonja 85f
Dahle, Magnus 33–35
Dale, Torleif 139, 148
Davidsen, Sara Rebekka 35–37
Dickman, Elsa 12
Diesen, Andreas 147
Dworsky, Idar 80f
Daae, Anders 85, 91
Eide, Hanna 144
Eidenbom, Alexander 75f
Eidenbom, Isak 72–77, 93, 143
Eitinger, Leo 139–141, 145
Elias, Julie 136
Eng, Hans 23, 30, 39, 80f, 111, 134, 136
Epstein, Berthold 146
Eriksen, Walter 144

Evang, Karl 63f
 Fabritius, Fredrik 52
 Falck-Ytter, frk. 35
 Fehn, Trygve 46, 133
 Feldmann, Herman 35
 Fischer, Cecilie 79
 Fjøsne, Erik 66, 70
 Flesch, Gerhard 94
 Foss, Peder 66–70
 Fossvoll, Leif 98
 Friis, Johan 24
 Frøshaug, Harald 102
 Gabbe, Isidor 122f, 134, 143
 Gabrielsen, Peter 123f
 Galtung, Dagny 52
 Galtung, Johan 52
 Geller, Frida 42f, 47
 Geller, Moritz 42f, 45–47, 131, 133f
 Gilså, Olaf 54, 97
 Giæver, Giertrude 68
 Gjessing, Rolv 76
 Gjessing, Trygve 72, 74–76f
 Gløppedal, Clara 42f, 47
 Gløppedal, Jørgen Nicolai 42, 46f
 Glück, Nicolay 77f
 Goldwasser, Selma 49, 51
 Gorwitz, Mally 104
 Granrud, Helge B. 139
 Greftegreff, Paul 67
 Grenness, Chistian 97
 Grevstad, Idar 124–126
 Grut, Gustav 96
 Grønvold, Alf 144
 Grøtting, Reidar 50
 Guttmann, Alfred 56, 145
 Hambro, Carl Joachim 52
 Hatlehol, Rolf 25, 125f
 Hauer, Julius 146
 Haugdal, Sofie 97
 Hauge, Ragnhild Vogt 127–129, 146
 Helland-Hansen, Bjørn 147
 Herding Herberth, Herbert 78f
 Hesselberg, Fredrik 96
 Hirschberg, Fritz 146
 Hirschfeld, Toni 122f, 145
 Hitler, Adolf 75
 Hoel, Egil 126f
 Hoel, Mary 126f
 Hoem, Sverre 67f
 Holmboe, Michael 129
 Holtan, Ninni 45f
 Hov, Olaf 117
 Hvidsten, Johannes 73, 77
 Ibsen, Henrik 71
 Jahr, Gunda 103
 Jarner, Leon 106–108
 Jaroschy, Wilhelm 118, 145
 Jaschzik (Jarner), Rebekka Harriet 108
 Jaschzik, Betty 106–108, 113, 144
 Jaschzik, Cecilie 106–108, 113, 144
 Jaschzik, Hanna 106–108, 113, 144
 Jervell, Anton 44–48, 148
 Jervell, Otto 20
 Johansen, Arvid 68
 Johansen, Per Ole 12
 Johansen, Sverre 68
 Johnsen, Gordon 103, 139–141
 Johnsen, Oline 89
 Jonas, Cecilie 47
 Kanter, Jonas 146
 Karpol, Gerson 134f
 Karpol, Jette 134f
 Kassan, Rolf 107
 Kermann, Robert 111
 Kindt, Kristian 138
 Kirschner, Josef 115–117, 119, 143, 145
 Kirschner, Karl Leopold 107, 116
 Klein, Cissi 78
 Klein, Milla 78
 Koklin, Benjamin 44
 Koklin, Charles 43
 Koklin, Emil Georg 44
 Koklin, Ida 44f
 Koklin, Julius 44
 Kolstad, Harald 42, 46, 48, 133
 Kong Haakon 111
 Koritzinsky, Ephraim Wolff 54, 145
 Kraus, Reinhard 146
 Kringlebotn, Berge Helle 127, 129
 Laks, Isak 121
 Langfeldt, Gabriel 19, 82f
 Larsen, «herr» 89–91

Leimann, Isak 113
 Lennhof, Carl Israel 146
 Levien, Michel 112
 Levin, Alf Abel 113, 117
 Levin, Betty 113
 Levin, Dora 111f
 Levin, Henriette 11f, 108–110, 113–115, 117–119
 Levin, Herman 48–52, 97, 99
 Levin, Idar 48–52
 Levin, Kristmar 97, 99
 Levin, Leonard 115, 117, 119, 143, 145
 Levin, Marcus 109f, 113, 117
 Levin, Mina 48–52
 Levin, Rebekka 114
 Levin, Robert 12, 103
 Levin, Rosa 109f
 Levin, Sara 96–99
 Levin, Sigurd 110–112, 115, 117
 Levin, Tora Gittel 80f
 Levinsohn, Aron 50
 Linge, Margit 129
 Linge, Martin 129
 Linneberg, Lars 107
 Lund, Helene «Søssa» 70
 Lund, Laila 70
 Lund, Olav 67
 Lurje, Lisa 111
 Lustig, Fritz 141
 Lustig, Hans 141
 Lustig, Nora 141
 Malm, Ole Jacob 117, 119, 148
 Mankowitz, Jan Josef 101f
 Mankowitz, Max 102
 Mankowitz, Max Abraham 101
 Markus, Martin 145
 Markus, Selik 50
 Marthinsen, Karl A. 30, 66, 87, 92
 Meidell, Birger 65
 Meirowitz, Josef 33–35, 113
 Meirowitz, Sonja 34
 Mendel, Josef 107
 Mendelsohn, Esther 114f, 117
 Mendelsohn, Isak 114
 Mendelsohn, Oskar 12, 114f
 Mesner, Herman 111
 Meszansky, Bertha 110f
 Meszansky, Wulf 110f, 134
 Milamed, Moritz Chaim 107
 Milko, Erika 51
 Milner, Moses Leopold 111f
 Milner, Regina 112
 Mjelde, Odd 94
 Moe, Torjus 20, 108, 113, 119
 Munch, Ole B. 102
 Mühlfelder, Anna 122, 143
 Mühlfelder, Meinhold 122, 134, 143
 Müller, Carl 111
 Nansen, Fridtjof 71
 Nathan, Einar 126
 Nissen, August 97f
 Næs, Trygve 96
 Olsen, Olaug Anne 115f
 Olsen, Peder 19, 144
 Paltiel, Julius 140f
 Paltiel, Kaja Ruth 141
 Paus, Nikolai Nissen 48, 141, 148
 Pettersen, Alf 36
 Philipsohn, Esther Rosa 138
 Philipsohn, Rebekka 138
 Pinkowitz, Dora 110
 Pinkowitz, Rubin 24, 110, 113
 Pinkowitz, Salomon 111
 Plavnik, Oskar 113
 Plavnik, Salomon 113
 Plavnik, Samuel Dante 145
 Plavnik, Sara 113
 Poppe, Erik 55f, 61, 148
 Prager, Frithjof 25
 Quisling, Vidkun 85, 126
 Rabinowitz, Moritz 75f, 132
 Ramson, Abraham 145
 Raskow, Herman 82, 110
 Rasmussen, Johan 113
 Refsnæs, Sigurd 113
 Riisnæs, Sverre 126
 Roosevelt, Franklin D. 75
 Rosenberg, Betzy 138
 Rotnes, Laila 68
 Rubinstein (Rødner), Ruth 44
 Rød, Knut 30, 75, 89, 133f, 136f
 Rødberg, Marie 25

- Raaen, Karl 121
 Sachnowitz, Herman 12, 141
 Saenger, Hans 146
 Salvesen, Harald 111
 Salvesen, Sylvia 111
 Samuel, Ferdinand 35f
 Savosnick, Robert 145
 Schapow, Lina 37–39
 Scharff, Alexander Moses 44
 Scharff, Gjertrud 42, 44f, 47f
 Scharff, Jacob 44
 Scharff, Meilach Julius 45
 Scharff, Rafael Herman 45
 Scheer, Aksel 110,
 Scheer, Charlotte 110
 Scheer, Rolle 110
 Schermann, Willy 35
 Schiedermaier, Rudolf 64f
 Schmidt, (tysk politi Narvik) 58, 60
 Schou, Fridtjof 125f
 Sebak, Per Kristian 73
 Selikowitz, Bertha Cecilie 109f
 Selvaag, Otto 102
 Semb, Carl 52, 107, 116f, 119, 147
 Shotland, Meier Leib 56
 Simonnæs, Bjørn 72–73, 93
 Simonsen, Lydia Gjertrud 145
 Skarpnes, Julie 89f
 Skau, Tore 46, 48, 133
 Skouge, Erling 55f, 61, 148
 Skouge, Harriet Margareta 55
 Smedsrud, Knut 74, 77
 Solheim, Salve 95
 Solheim, Torolv 95
 Stein, Kristian 76
 Steinberg, Isak 49
 Steinberg, Rebekka 49
 Steinfeld, Herman 93–96, 99
 Steinfeld, Lea 113, 117
 Steinfeld, Morten 113f, 117
 Steinmann, Harry 113
 Steinmann, Salomon 113
 Stern, Hugo 146
 Stiris, Gabriel Philip 117, 119, 145
 Stiris, Jacob 107, 117
 Stokkbakk «transportsjef» 98
 Stovner, Rebekka Brandt 11, 108f, 114f,
 117f
 Stovner, Aage Brandt 114, 117–119
 Stuve, Brynjulf Olander 70
 Sty, Fredrik 112, 119
 Sty, Lizzi 112
 Svendsen, Arne 79
 Sæthre, Haakon 86–88, 91f, 100, 103,
 139
 Terboven, Josef 58
 Thielemann, Leo 43, 48
 Thorsen, Reidar 144
 Thorsen, Theodor Gerhard 64
 Thuland, Dankert 94f
 Tronstad, Roger 128
 Tuxen, Alexander 80, 82
 Ullmann, Bjørn 123f
 Ullmann, Ida 123f
 Ullmann, Rosa 123f
 Ulstein, Ragnar 12, 36
 Vig, Gustav 69, 71
 Vogt, Fredrik 129
 Vogt, Johan 129
 Vogt, Jørgen 129
 Vogt, Ragnar 129
 von Halle, Arthur 124–127, 143
 von Halle, Elfriede 124–127, 143
 Wagner, Wilhelm 136
 Weingärtner 94
 Wendelbo, Per 49–52
 Wilmersdoefffer, Gisela 127–129, 133,
 143, 146
 Wulfhof, Størkar 122
 Zilsel, Heinz 111
 Ødegård, Ørnulv 90, 92, 101
 Østrem, Thorleif 65
 Øvrelid, Johannes Sigurd 139
 Aalvik, Trygve 54
 Aase, Inga 44, 48
 Aasen, Arnt Kristian 42–43, 45–47
 Aasen, Gitel 42–45, 47

Michael

1. *Michael* is a publication series of The Norwegian Medical Society (Det norske medicinske Selskab).
2. *Michael* is named after Michael Skjelderup (1769–1852), the first medical professor in Norway and one of the founding fathers of the Society.
3. *Michael* is distributed to the members of the Society, other subscribers and libraries. Separate issues may also be distributed to external groups of readers.
4. *Michael* publishes high quality papers on medical history, medical humanities, public health and health politics. The manuscripts will be peer reviewed prior to the editorial decision on acceptance.
5. *Michael* publishes articles in the Scandinavian languages or in English, depending on topic and main readership. *Michael* is available open access at www.michaeljournal.no.
6. *Michael* publishes four regular issues a year. Supplements may be published at irregular intervals.
7. *Michael's* editors are appointed for a period of three years among the members of The Norwegian Medical Society by its Board. Reappointments are allowed. The editors may supplement themselves by editorial members from collaborating associations and appoint ad hoc editors for special issues.

Editors:

Professor Øivind Larsen
Professor Magne Nylenna
Professor Erlend Hem
Dr. Astrid Nylenna (secretary)

Editorial board:

Professor Geir Sverre Braut
Professor Jan Frich
Professor Linn Okkenhaug Getz
Professor Christoph Gradmann
District medical officer Cato Innerdal
Professor Hilde L. Sommerseth

Postal address:

Tidsskriftet *Michael*
P.O. Box 1152 Sentrum
NO-0107 Oslo
Norway
michael@dnms.no

Annual subscription rate
NOK 500 (2022)

ISSN 1893-9651

Denne boka handler om jøder som høsten 1942 ble innlagt i norske sykehus for å unngå arrestasjon og deportasjon. Her blir for første gang denne dramatiske historien systematisk behandlet. Etter en grundig undersøkelse har forfatteren kommet fram til at i perioden oktober 1942-januar 1943 ble ca. 150 jøder innlagt i et forsøk på å redde dem. Mange jøder viste handlekraft og initiativ i sin fortvilte situasjon, og mange leger og annet personell risikerte mye ved å skrive inn jøder som pasienter med overdrevne eller oppdiktete diagnoser.

Kåre Olsen (født 1952) er historiker og har arbeidet som førsteamanuensis i Arkivverket i over 30 år. Han har tidligere blant annet publisert boka *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre* (Forum Aschehoug 1998).

Kåre Olsen.

Foto: Odd Amundsen

www.dnms.no

